

Жўра Фозил

ОШИҚ
БУХОРИЙ
ҚИССАЛАРИ

ТУРКУМ
ҚИССА
ҲИКОЯ
ЭССЕ

ЯНГИ АСР АВЛОДИ
Тошкент
2017

УЎК: 821.512.133-31

КБК: 84(5Ў)6

Ф – 79

Фозил, Жўра

Ошиқ Бухорий қиссалари: туркум, қисса, ҳикоя, эссе / Жўра Фозил. – Тошкент: Янги аср авлоди. 2017. – 320 б.

ISBN 978-9943-27-829-5

«Ошиқ Бухорий қиссалари» Бухорои шариф узоқ ва яқин тарихи ҳақидаги уч қиссадан иборат туркум. Биринчи қисса – «Бухоро маликаси»да арабларнинг Бухорога ҳужуми ва Бухоро маликаси Қабожнинг уларга қарши мардонавор кураши, бу йўлда чеккан алам-изтироблари тасвирланади. Иккинчи қисса – «Ибтидо ва интиҳо» Сомонийлар давлатининг вужудга келиши, гуллаб-яшнаши ва инқирозига бағишланган. Учинчи қисса «Қизил қуюн» деб аталади. Бу асарда большевикларнинг Бухорони истило этиши ва халқимизнинг миллий озодлик кураши тасвирланган. Ушбу китобдан жой олган тўртинчи қисса – «Бойқўнғир лолалари» деб номланган. Бу қиссада ўтган асрнинг етмишинчи йилларида Бойқўнғирда хизмат қилган ўзбек йигитларининг ҳаёти, саргузаштлари тасвирланади. Шунингдек, ушбу тўпламдан «Севиш ҳуқуқи» ҳикояси ва «Саҳродаги ёлғиз дарахт» эссеси ҳам ўрин олган.

Тўплам кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

УЎК: 821.512.133-31

КБК: 84(5Ў)6

ISBN 978-9943-27-829-5

© Жўра Фозил, «Ошиқ Бухорий қиссалари». «Янги аср авлоди», 2017 йил.

МУАЛЛИФДАН

Азиз китобхон!

Ҳар бир ёзувчининг, у қайси мавзуда қалам тебратмасин, очилмаган ўз қўриғи бўлади ва у ана шу қўриқни очишга интилади. Бухорои шариф мавзуи мен учун очилмаган қўриқ бўлса, ажаб эмас. Бу ўринда мени тўғри тушунишингизни истайман. Чунки Бухоро мавзуи шунчалар улкан қўриқки, уни биргина ижодкор очолмайди. Мен ана шу улкан қўриқ очилишига қўша-жақ озгина ҳиссам ҳақида фикр юритаман, холос.

Эндигина қўлимга қалам олиб, машқ қилаётган пайтларимдаёқ Бухоро тарихи мени беҳад ҳаяжонга солар, руҳлантирарди. Айни пайтда она шахримиз тарихини яхши билмаслигимиз, айрим бирёқлама талқинлар, ноҳолис баҳолар бениҳоя қийнар эди. Бу тарих шунчалар жозибали ва мураккабки, бу ҳақда биргина асарда мухтасар сўз айтиши мушкул. Шундай бўлса-да, мен Бухоро тарихида гоят катта ва мураккаб, зиддиятли даврлар – VII – XX аср воқеаларини баҳоли қудрат бадиий-публицистик тадқиқ этишга ҳаракат қилдим. Зукко китобхон, жуда олис VII ва XX аср воқеалари ўртасида қандай боғланиш бўлиши мумкин, дея савол беришга ҳақли. Фикримча, узоқ ва яқин ўтмиш воқеалари ўртасида зоҳиран бўлма-са-да, ботинан кучли боғлиқлик мавжуд. Биргина мисол, ўша олис, VI – VII асрларда, араблар истилосига қадар Бухорода фан, маданият, меъморчилик санъати гуллаб-яшнамаганда Сомонийлар давлати жаҳон майдонида бу қадар юксак мавқега эга бўлмасди. Ва ўз навбатида, бу давр жаҳон цивилизациясига Ибн Сино,

Рудакий, Фирдавсий, Дақиқий каби кўплаб олиму шоирларни беролмасди.

Ўинки рус истилосидан кейинги инқироз ва қарахтликни олиб кўрайлик. Бунинг сабабларини тарихнинг гоят узоқ, чуқур қатламларидан излашга тўғри келади.

«Ошиқ Бухорий қиссалари» уч қиссадан иборат туркум.

Уч қисса Бухоро тарихининг уч фожиали давридир.

Воқеалар турли асрларда, турли замонларда рўй берса-да, уларда иштирок этувчи шахслар бир-биридан жуда йироқ одамлар бўлсалар-да, қаҳрамонларни ягона манзил – Бухоро бирлаштиради. Ва бу асарнинг якка-ю ягона бош қаҳрамони ҳам Бухорои шарифдир!

Қиссаларнинг аксарият қаҳрамонлари тарихий шахслар. Мен уларни яхши, ёмон, ватанпарвар ёки хонинга ажратмадим, фақат она-шаҳримиз тақдирида тутган ўрнига қараб, оддий бир ижодкор баҳосини беришга интилдим.

Айрим тарихий ҳужжатларни, тарихий шахсларнинг хотира ва эсдаликларини воқеалар ривожини билан боғлашга ҳаракат қилдим.

1997 йил, сентябрь

ОШИҚ
БУХОРИЙ
ҚИССАЛАРИ

ТУРКУМ

МУҚАДДИМА

Сахро шамоли сон-саноқсиз қум зарраларини учириб ўйнар, унинг бир маромда гувиллаши аро дилгир оҳанг эшитилар ва олис-олисларда, тирамоҳ қуёшида товланаётган малла барханлар ортида кимдир нола чекаётгандек бўларди. Симоби салла ўраб, оқ яктак кийган, қирқ-қирқ икки ёшлар чамасидаги қорасоқол йўловчи юз-кўзларига урилиб, тишлари остида ғичирлаётган қум зарраларига эътибор қилмай, кўзларини қисиб, барваста қаддини бир оз букканича олға интилади. Унинг қўлида асо, онда-сонда қуёшга назар ташлайди, елкасидаги гулдор хуржунни тўғрилаб қўяди ва мана, уч кундирки, ўзини таъқиб этаётган оҳангларни илғаб олмоқчи бўлади. «Бу оҳанг «Шашмақом»дан эмас, «Бухоро ироғи» ёки «Гиря»га ҳам ўхшамай-дур... Қандай куй бўлди экан? Ё она Бухоро мен бирлан шу тахлит видолашадурми?.. Ҳа, худди шундоқ, нола Бухорои шариф томондан келаду, дод саси ўшал ёқдан келаду. Эвоҳ, ахир мазорлари топталган, ибодатхоналари отхонага айлантирилган Бухоро йиғламай, мен йиғлайинми?!»

Йўловчи юришдан тўхтаб, яна шамол увиллашига қулоқ тутди, чеҳраси жиддийлашиб, катта-катта, чиройли қўй кўзлари намланди. Уни тўхтовсиз таъқиб этаётган нолаю афғон энди мунгли бир куй бўлиб вужудига оқиб кирар, боши айланиб, кўзи тинарди, сархуш эди гўё.

У саксовул соясига ўтирди, хуржунини кавлаштириб ярим қулочча келадиган қизғиш-қора сурнайни қўлига олди ва вужудини қамраган ўша ўтли нола оҳангига мослаб чала бошлади.

Кўп ўтмай куй алангадек бутун борлиқни қамраб олди. Тубсиз осмону тобора баландлаётган қуёш, сахро султони саксовулу гердайган каврақлар, янтоғу явшанлар сеҳрланиб қолдилар. Ҳатто бебош ша-

мол ҳам сурнай навосини узоқ-узоқларга олиб кетар экан, унга бир муддат қулоқ тутгандек бўларди.

Куй тобора авжига чиқар, чолғувчининг кўз ўнгида замину осмон чархпалак бўлиб айланар, дийдасидан оққан ёш томчилари инжудек товланиб, соқолида осилиб қолар, сурнай эса кимларнингдир номини айтиб, нола қиларди.

Чолғувчининг юрагида бўрон кўзғолганди. «Нақадар олийжаноб, сахийсан, эй она шаҳрим! Сендан бош олиб кетмоқда бўлган ожиз қулингга ҳам шу қадар шоҳона совға қиладурмисан?! Ҳа, сен инъом этган бу куй менга ҳар қандай шоҳона совгадан-да авлороқдур! Ва уни сенинг шарафингга «Фохира» дея атайдурман! Сендан йироқда шу куй менга мадад берадур, сенинг руҳинг сифатида ёр бўладур...»

Ҳозиргина «Фохира» дея номланган куй ўз номидан фахр этгандай тобора илоҳий оҳанг касб этар, нолаши шу қадар ғамгин, мунгли тус олгандики, ҳиссиз, тилсиз, гунгу лол туюлган барханлар сийнаси ҳам безовта кўтарилиб тушарди. Бирдан чолғувчининг нигоҳи ўзидан ўн-ўн беш қадам нарида қари саксовул панасида турган бир жуфт оҳуга тушди. Диққат билан разм солган эди, оҳуларнинг кўзларида ёш ёлқинини илғагандай бўлди, титраб кетди, лекин куй чалишдан тўхтамади.

Оҳулар қулоқлари динг, сеҳрли оҳанг таъсирида маст эдилар. Чолғувчининг кўнглидан эса шукроналик туйғулари кечарди. «Фохира шундайин куй бўладики, уни эшитган нафақат инсонлар, балки жониворлар ҳам кўз ёш тўкадурлар, бутун дунё нолаю афғон чекадур. Фохира, Фохирам... Эй шаҳри азиз, Сенга алвидо демайдурман, кўришгунча!..»

Сурнай навоси энди майинлашиб, аллалай бошлади. Оҳулар ҳамон одамдан кўз узмай, куй тинглар эдилар.

У бир ҳафта олдин кўрган, Бухорони тарк этишига сабаб бўлган тушини эслади.

...Саҳар маҳали эди. Марҳум устози, шеър, қўшиқ, мусиқа сири ва сеҳрини ўргатган пири комил Бобо Шайдо Сурудий оппоқ оҳори сарупода унинг ҳузурига ташриф буюрдилар. Шогирднинг таъзиму саломидан сўнг дабдурустан шундай дедилар:

– Бўтам, сиз Бухородан кетинг. Бу дилхун шаҳарни тезроқ тарк этинг!

– Нечун бундай демоқдасиз, пирим? Ахир, Сизнинг чирогингизни ким ёқадур?

– Сиз тилингиздан ашъорни, қўлингиздан созни қўймай, дилингизга Бухоро руҳини жо қилар экансиз, менинг чирогим ўчмагай. Менинг қисматим – шу ерда қолиш, Сиз эса тез кетишингиз керак!

– Пирим, бу қўрқоқлик саналмайдурми? Ахир Ватаним, олтин бешигим қон ютаётганда мен нечун бош олиб кетайин?!

– Сиз кетишга шарм этманг, бўтам. Бу қўрқоқлик эмас, Сиз қайтиб келиш учун кетинг. Ҳа, қайтиб келиш учун! Сиз Бухорои шариф руҳини пок сақлаш учун кетинг. Тоғу тошга, чўлу биёбонга, ёғий қадами етмаган ерларга кетинг, токи юрагингиздаги тоза гавҳарлар тозалигича қолсин. Чунки бу топталган, хўрланган, муқаддас қадамжолари вайрон этилган масканда қалб гавҳарингизни тоза сақлаб қололмагайсиз. Сиз кетинг ва буюк Фохира Сизнинг сиймоингизда ўзлигини сақлаб қолосин!

– Пирим, бундайин оғир хизматни мендан талаб қилмангиз, мен бу ердан кетолмайдурмен. Сизни ташлаб кетолмайдурмен!..

– Такрор айтадурмен, Бухорода қолиш менинг қисматим! Калтабин, худписанд бўлманг, бўтам. Сиз қайтиб келиш учун кетадурсиз. Эслайдурмисиз, мен сизга Бухоронинг гўзал маликаси Қабож хотун ҳақида ҳикоятлар айтиб берар эдим. Араблар Пойкент ва Ромитанни олиб, Бухорога босқин қилмоқчи бўлганларида подшоҳ Бидун Бухорхудот лашкар йиғиб келиш баҳонасида шаҳарни ташлаб қочди. Лекин унинг ёш ва бағоят барно хотини малика Қабож пошшолик инон-ихтиёрини ўз қўлига олиб, араб босқинчиларига юзма-юз бўлди. У керак бўлганда ҳийлаю тадбиркорлик, керак бўлганда дуру жавоҳирини ишга солиб, кези келганда ўзи қўлига қилич олиб ёғий ҳамласини қайтарди. У ҳукмрон бўлган ўн беш йил мобайнида Бухорога бирор бир босқинчининг қадами етмади. Гўзал Фохирамиз гуллаб-яшнади. Мана энди

эса маржуманинг қабри совимай туриб, биз шаҳримизни бой бердик. Шунча марду майдон бир заифа эплаган иш уддасидан чиқа олмадик. Бухоро ғайридинлар отлари туёқлари остида топталаётганини кўрган малика Қабож руҳи чирқираб, бизни тарк этди. Кўрқоқлар, хоинлар, қориндан бўлак нарсани ўйламайдиган муртадлар қўли баланд келди.

Энди нега Бухорони тарк этинг деяётганим сабабини тушунаётгандурсиз, бўтам? Ҳа, боракалло, Сиз юрагингизга пок шаҳримиз пок руҳини жо қилинг-да, Қабожнинг уйғоқ руҳини қидириб топинг. Бухоро учун жонфидо бўлишга тайёр лак-лак бухорийлар бор бу жаҳонда. Ҳаммангиз шу маслак йўлида бирлашинг-да, биз томонга қайтинг. Ва биз бу масканни қора вабодан халос этгаймиз. Мен сизларни кўзларим тўрт бўлиб кутгайман. Мен сизларни қучоқ очиб қарши олгайман, бўтам!..

– Ташаккур, устоз!

– Сизни гўдаклигингизда тарбиятимга олганимда Шамс исмингизни қўйиб, Ошиқ Бухорий дея номлаган ва бир умр покиза, озод руҳ, тоза қалб, хур Ватан ошиғи бўлишингизни умид қилғон эдим. Кўриб турибмен, умидларим пуч эмас. Оқ йўл, бўтам! – Бобо Шайдо Сурудийнинг овози титраб, салқи ёноқларидан бир неча томчи ёш сизиб тушди.

– Ҳамма айтқонингиз тожи сар, пирим! – Ошиқ Бухорий устози томон талпиниб, уни қучмоқчи бўлди. Қучмоқчи бўлди-ю уйғониб кетди. Ёстиғи кўз ёшларидан жиққа ҳўл эди. У кўрган тушини туш эмас, пири комилнинг васияти дея тушунди ва тез орада ёру биродарлари билан хайрлашиб, ёғий қўлида қолган шаҳарни яширинча, қаландар либосида тарк этди.

У Бобо Шайдо Сурудийнинг энг содиқ ва иқтидорли шогирдларидан бири эди. Бобо Шайдо ота-онасидан эрта ажраган бу зеҳни ўткир, тиришқоқ болани ўз уйида тарбиялаб, мадрасада ўқитди, шеър, ғазал ёзиш, соз чалиш, мусиқа басталаш, қўшиқ айтиш сирларини ўргатди.

Бобо Шайдо шаҳарнинг бадавлат, нуфузли кишиларидан бўлиб, ўзи оташнафас шоир, бастакор эди. У хо-

тин, бола-чақа қилмаган, сон-саноқсиз шогирдларию мухлислари даврасида умр кечирарди.

Ошиқ Бухорий ҳам пири комил изидан бориб дунё ҳою ҳавасига беримади, ажойиб шоир, бастакор бўлиб етишди. Савдо карвонларига қўшилиб Мағрибу Машриқни кезди, қўшни мамлакатларга ҳам танилди. Бобо Шайдо Сурудий тўқсон ёшдан ошиб вафот этгач, унинг вориси ва энг яқин шогирди сифатида устози яратган мактабга бош бўлди.

...Замину осмонни бир муддат сеҳрлаб қўйган куй поёнлади. Ошиқ Бухорий чуқур «уф» тортиб, сурнайнинг у ёқ бу ёғини кўздан кечиргач, хуржунга солди, оҳулар турган томонга назар ташлади. Жониворлар бошларини маънос хам қилганларича, бархан ортига ўтиб кетмоқда эдилар.

Оҳулар кўздан ғойиб бўлгунча Ошиқ улардан кўз узолмади. «Эй фалак, ҳатто шу жониворлар ҳам ғам нима эканини биладурлар-а. Бош эгиб кетишларини қаранг!..»

Дунё кезган Ошиқ она шаҳрини кўп марталаб тарк этган, лекин ҳеч вақт юраги ҳозиргидек қонланмаганди. Чунки у ҳар доим озод ва обод юртини тарк этар, энди эса ёғий босган, таланган, вайрон этилган Ватандан кетмоқда. Унинг қалби ҳислар тўфонидан ларзада, фақатгина устозидан тушида эшитган «Мен кўзларим тўрт бўлиб сизни кутгайман», деган сўзлар унга андак тасалли берарди.

У ўрнидан туриб хуржунини елкасига ташлади, оҳулар изидан кўз узмай, бир-бир қадам босиб, бархан тепасига кўтарилди. Қўлини пешонасига соябон қилиб, уфққа тикилди. Олисида улкан кўзгудек ярқираб, дарё кўзга ташланди. «Шу тахлит юриб турсам, чошгоҳда кечувга етиб оладурман», ўйлади у йўлда давом этар экан ва яна хаёлот уммонига ғарқ бўлди.

...Авжи тут пишиғи маҳали. Хонақоҳ ёнидаги улкан тут дарахти мевалари ғарқ пишган. Кимдир бехос тўкиб юборган марварид доналаридек ер билан битта бўлиб ётарди.

Ўшанда ўн саккиз ёшлардаги Ошиқ дутор машқидан сўнг томир ёзиш баҳонасида тутхўрлик қилгани дарахт тагига борди. У тарадудланиб тураркан, бир-

дан «дув» этиб устига сон-саноқсиз мевалар ёғилди ва нафис бир овоз қулоғига чалинди. Йигит «ялт» этиб тепага қаради. Қаради-ю ҳайратдан лол бўлиб қолди. Дарахтнинг ерга эгилган шоҳида ўн олти-ўн етти ёшлар чамасидаги бағоят гўзал бир қиз гуноҳқорона табассум ила унга боқиб турарди. Қиз сариқ шоҳи кўйлақда, пешонабоғини пайваста қошлари устидан дол танғиган, қирқ кокили латиф елкаларида паришон эди.

– Маъзур тутгайсиз, сизни тутхўрликка таклиф этмак ниятида эдим, баногоҳ оёғим тойиб, азият етказди чоғи, – деди қиз кўзларидаги ўша табассум билан.

Ним очиқ дудоқлар, қирмизи ёноқлар, узун эгма мужгонлар шу қадар гўзал, сеҳрли эдики, бечора йигит қизнинг ўтли нигоҳларидан кўзи қамашиб, бир муддат гапиролмай қолди. Сўнг ўзини қўлга олиб жавоб қайтарди:

– Ҳеч боқиси йўқ. Ахир устимдан дуру жавоҳир тўкилди-ку!

– Фақат мени тантиқ, овсар экан деган гумонга бормангиз... – қизнинг овози ўзидан-да гўзал, мусиқий эди.

– Мен бу тушимми, ўнгимми дея гумон қиладурман, холос, ҳамшира.

Ошиқ қизни ҳамон гунгу лол томоша қиларди.

Қиз йигитнинг илтифотидан дадилланиб, пастроққа тушди-да, кафтида йирик гавҳардек мевалардан узатди. Йигит миннатдорчилик билдириб, тутни оғзига солди. Қиз нафис ҳаракатлар билан яна бир неча маротаба тут узатгач, йигитни саволга тутди:

– Ҳар тонг, ҳар оқшом бир йигит ўртаниб мунгли қўшиқлар айтадур, ҳазин куйлар чаладур. Шу сиз эмасми?

– Ўшал менман, ҳамшира, куй-ғазал машқини оладурман.

– Бўлмаса айтинг-чи, қўшиқларингиз нечун бунчалар ғамгин, сернола? Овозингизни эшитиб юм-юм йиғлайдурман.

– Устозим, пири комил Бобо Шайдо Сурудий айтадурларки, инсонлар ғамини туймаган юракдан куй-ғазал ҳам, ашғор ҳам чиқмағай.

– Бобо Шайдо сизнинг устозингизми? Ул зоти шарифни Бухоро, Шому Ироқда шоир, бастакорлар пири

деб эшитганман. Нақадар бахтлисиз! – ҳавас билан хитоб қилди қиз ва қўшиб қўйди: – Мен ҳам ёшлигимдан шеърү газал шайдосидурман. Бибижоним ажойиб қўшиқлар айтадурлар.

Улар жим қолдилар. Енгил шамол қўзғолиб, тут барглари шивир-шивир бошладилар, яна шигил мевалар Ошиқ оёқлари остига секин-аста ёғилдилар. Сариқ шоҳи кўйлакли соҳира тараддудланиб, унга илтижоли нигоҳ ташлади.

– Энди сиздан бир ўтинч, сал нарироққа бориб турсангиз, шамол қўзғолди, дарахтдан тушиб олайн. – Қизнинг майин овози ибо, шарму ҳаёга тўла эди. Товуш ўз оҳанги билан йигит қалбининг энг нозик пардаларини чертиб юборди. У сархуш одамдек, билиб-билмай нари кетди ва дарахт томон боқишга ўзида журъат сезмади. Бир неча дақиқадан сўнг ўша майин овоз уни яна ўзига келтирди.

– Омон бўлинг, мен бу оқшом ҳам қўшиқларингизни йиғлаб-йиғлаб тингламайман! – қиз шундай деди-ю, ёш оҳудек енгил ҳаракат билан хонақоҳ ортига ўтиб, кўздан ғойиб бўлди. Йигит анча вақтгача жойидан қимир этмай, қиз кетган томонга тикилиб турди. Шундагина у ҳатто қизнинг исмини ҳам сўрамаганини эслади, афсус чекди, лекин энди афсуснинг фойдаси йўқ эди.

Ўша оқшом Ошиқ устози ва ўзининг газалларига басталанган энг сара қўшиқларини шунақаям берилиб, шунақаям сел бўлиб куйладики, шаҳристоннинг диққинафас, тор кўчаларида ғалаён қўпгандек бўлди. У ўзини сеҳрлаб кетган қиз юм-юм йиғлаб тинглаётганини билганидан бутун вужуди оҳанг, созу овозга айланиб нола чекарди. Қўшиқ пурвиқор тоқу гумбазлар оша узоқ-узоқларга парвоз этар, минглаб юракларда акс садо берарди.

Ошиқ куйлаб бўлиб дуторни бир чеккага қўйган ҳам эдики, устози Бобо Шайдо сассиз қадам ташлаб ёнига келди.

– Бўтам, ошиқлик муборак бўлғай, ишқингиз муборак бўлғай Сизга! Энди исмингиз жисмингизга монанд бўлибдур. Юрагингизга ишқ меҳмон бўлибдур.

Ана энди Сизга ашъорнинг, музиқанинг ҳақиқий сир-синоати намоён бўлғусидир. Фақат ҳақиқий ошиқларгина ҳозир Сиз куйлаганингиздай куйлай оладурлар. Бахтингиздан гоят сарафроздурман, бўтам. – Бобо Шайдонинг овози титраб кетди, шогирдининг елкасидан қучиб, пешонасидан беозоргина ўпди.

Ошиқ устозининг ишқ билан муборақбод этганидан уялиб кетди, кўзларига тик қараёлмади, фақат унинг нақадар нуктадон, зукколигига яна бир бор қойил қолди. «Пирим илми нужум, илми ғайбдан ҳам бохабар кўринадурлар. Нақадар комил инсон», деб қўйди ўзича.

Устоз каромат қилган эканлар. Ўша тут тагидаги учрашувдан сўнг йигитнинг юраги куй-ғазалга тўлиб кетди, ҳар куни ҳаётнинг янги-янги қирралари очила борди, оламнинг ранг-баранглигини қайта ҳис этди. Лекин не ажабки, уни ҳаёт икир-чикирлари узра шу қадар юксалтирган соҳиранинг ўзи ҳеч қаерда кўринмас эди. Унинг ҳатто исмини ҳам сўрай олмаган бечора йигит кимдан сўраб-суриштиришни билмас, тут тагида неча соатлар, неча кунлар интизор кутса-да, қиздан дарак йўқ эди.

Орадан яна бир тут пишиғи ўтди. Ошиқ Мағрибу Машриқнинг энг ҳассос шоирлари шеърларини туну кун мутолаа қилди, ўзи арузда гўзал ғазаллар битди. Унинг ҳар бир ғазалида покиза ишқ нафаси уфуриб турар, ўзи битган мисралар орасидан ўша сариқ шоҳи кўйлакли қизнинг ўтли нигоҳини туйгандек бўлар, «Мен бу оқшом ҳам қўшиқларингизни йиғлаб-йиғлаб тингламайман», деган каломи қулоқлари остида қайта-қайта акс садо берарди. Йигит қанча ўртаниб-ёнмасин, қанча сарсон изламасин, қизни қайта учратолмади.

Баҳор қаригач, у савдогарлар карвонига қўшилиб Рум сари отланди. Шогирдининг изтиробларини сезиб юрган Бобо Шайдо унга оқ фотиҳа бераркан, шундай деди:

– Куйинманг, бўтам, ошиқлик сизнинг қисматингиз. Ҳа, қисматингиз! Ошиқлик ва шоирлик бир бутун мўъжиза, уларни бир-биридан ажратсалар, ҳалок бўлади-лар. Сизга тўзим берсин, бўтам!

Бобо Шайдо яна каромат қилган эканлар. Ўшанда, ўн саккиз ёшида сариқ шоҳи кўйлакли қизни севиб қо-

либ, ишқи аввални бошидан кечирган йигитнинг қисмати ҳақиқатан ҳам ошиқлигу шоирлик бўлиб қолди.

...Шамол кучайган, қум бўрони кўз очиргани қўймайди. Ошиқ Бухорий эса тепасида тубсиз осмонни, оёқлари остида гичирлаётган қумни, шамолдан парижон ўт-ўланларни сезмагандай одимлайди. Қирқ йиллик умри давомида Бухорода ва Бухородан олисда бошидан кечирганларини, юрагида ўчмас из қолдирган хотираларни бирма-бир кўнглидан ўтказди. Аллақандай тушуниксиз, ўртагувчи туйғу вужудини ёндиради. Кўкси ачишиб, жизллаб оғрийди.

Хотиралар уни тўхтовсиз таъқиб этадилар. Хотиралар унга тинчлик бермай, она юртини тарк этаётгани учун хун бўлган бағрини батарроқ қонлантирадилар, орадан ўтиб кетган шунча йиллик шамол ва суронлар аро ўз ҳақ-ҳуқуқларини талаб қиладилар.

* * *

Бухоролик бир гуруҳ шоиру хонандалар Хонтушар яйловига Наврўз сайли – «Сайли Гули сурх»га чиққан эдилар. Уларни чорвачилик билан шуғулланувчи шу ерлик уруғ оқсоқоли таклиф этганди.

Кўксида қип-қизил лолалар ял-ял ёнган Хонтушар афсонавий гўзаллик касб этган, олис-олисларда серка қўнғироғи садоси, қўй-қўзилар маъраши қулоққа чалинар, ям-яшил ўт-ўланлар баҳор насимида енгил тебраниб, таъзим бажо келтирадилар.

Ёшлар икки томон бўлиб байтбарак қилдилар, соз чалиб қўшиқлар айтдилар, этак-этак гул териб бир-бирларини «Сайли Гули сурх» билан муборакбод этдилар.

Йигитлар улоқ чопдилар, кураш тушдилар. Сўнгра меҳмонлар бир неча гуруҳга бўлиниб, ажойиб гулдор гиламлар билан безатилган ўтовларга ташриф буюрдилар. Ноз-неъматга тўла дастурхонларга ёғи жизллаб турган барра кабоблару қазии-қарта тортилди. Гулдор, чиройли косалар қимиз, бўзаю қимронга тўлдирилди.

Ошиқ уруғ оқсоқоли ўтовидида меҳмон эди. Бу ердаги зиёфат кечгача давом этди. Шоир йигит шеърлар ўқиди, дуторини қўлига олиб қўшиқлар айтди. Унинг

санъатидан беҳад таъсирланган оқсоқол елкасига мовут чакмон ташлади. Оқсоқолнинг якка-ю ягона соҳиб-жамол қизи Гулнигор ойим шоирни ўзининг алоҳида ўтовига таклиф этди. Гулнигорнинг дугоналари, Ошиқнинг жўралари уларга ҳамроҳ бўлдилар.

Гулнигор ойимнинг оппоқ ўтови яйлов юзига холдек ярашиб тушган, ичкараси ранг-баранг гиламлар билан безатилиб, шоҳию атлас кўрпачалари тўшалган, тўкин дастурхон эса меҳмонларга мунтазир эди.

Гулнигор ва дугоналари бир томон, Ошиқ ва ҳамроҳлари бир томон бўлиб, алламаҳалгача байтбарак қилдилар. Ярим кечада бундоқ қарашса, ўтовда бека Гулнигору Ошиқдан бўлак ҳеч ким қолмабди. Гулнигорнинг эғнида оқ шоҳи кўйлак, кўйлак устидан қора кимхоб нимча кийган, бошида қарқарали сувсар қалпоқ. Қоп-қора олудек кўзлар хумор-хумор боқадилар, янги очилган гунча янглиғ лабларда хуркак табассум, бўлиқ сийналар қўш кабутардек безовта. Ичилган бўзаю қимиз таъсириданми ёинки ёнгинасида оқи оққа, қизили қизилга ажралиб турган малакнинг ҳусну латофатиданми, йигитнинг боши айланарди.

– Шоирим, энди ёлғиз иккимиз мушоира қилғаймиз. Мен ҳаммага жавоб бериб юбордим. – Гулнигор бир чеккада турган дуторни олиб келиб меҳмоннинг қўлига тутқазди. – Ўша отамнинг ўтовларида куйлаганингиз – «Бухоро санами»ни яна бир марта айтиб беринг ва малол келмаса, у кимга аталганини ҳам ошкор этинг. Хўпми, шоирим? – Қизнинг овози шу қадар нозли эдики, йигитнинг бадани жимирлаб кетди.

У ҳеч сўз демай қизга тикилар, сариқ шоҳи кўйлакли қиз ва Гулнигор ўртасида ўхшашлик излар, бу ўхшашликни дам топар, дам йўқотарди. Лаблари ўз-ўзидан «Кўзлари ўхшар экан, кўзлари ўша соҳиранинг кўзларидай», дея пичирларди.

У ихтиёрсиз равишда дуторни сошлаб, Гулнигор илтимос қилган кўшиқни куйлай бошлади. Кўзлари эса ҳамон икки гўзал хилқат ўртасида ўхшашлик излардилар.

Ниҳоят куйлагувчи ва тинглагувчининг кўзлари тўқнашди. Қизнинг кўз қорачиқларида шам нури ўй-

нар, уларнинг туб-тубида ҳайрат, ҳавас, илтижо ва яна алланималар яширин эди.

Қўшиқ авж пардада янграй бошлади. Ошиқ бу қўшиққа сариқ шоҳи қўйлакли қизни севиб, чеккан барча ранж-аламларини тўкиб солган, юрак қаъридан чиққан сўзлар ҳар бир тинглагувчининг қалб тўрига етиб борарди.

Қўшиқ тугади. Қизнинг шаҳло кўзлари намланган эди. У чуқур бир «уф» тортди-ю, овозига хушчақчақ тус беришга интилиб сўради:

– Хўш, шоирим, энди қўшиқ кимга бағишланганини айтадурмисиз? – қизнинг ҳозиргина ёш ялтираган кўзларида нимагадир чорловчи, даъват этувчи шўх бир учқун «ялт» этди.

Савол шунча йиллардан бери қидириб тополмаётган ўша қизни яна эсига туширди, у озорланиб жавоб қилди:

– Қўшиқ – кўнгили мулки, кўнгилидан чиққач эса ҳаманинг мулкига айлангусидир.

– Тўғри жавобдан қочмоқ бўласиз. Қўшиқ кўнгили мулки экани менга аёнду. Шу кўнгили мулкининг султони ким, билмоқ истайдурман.

– Бегойим, кўнгили дастурхон эмаски, дуч келган меҳмон ўтрусиди очаверсалар.

– О, о, шоирим, шунчалар шафқатсизмусиз, мени ранжитмоқ истайсиз? Мен сизга бегона эмасмен ахир. Мен сизни юз йиллардан бери биладурман, юз йиллардан бери кутадурман!

Шоир яна қизнинг кўзига тикилди, тикилди-ю инон-ихтиёридан айрилаётганини, ботиний бир куч уни ўз домига тортаётганини ҳис қилди. Ўтов бекасининг катта-катта бўлиб кетган кўз қорачиқларида киши ақлини шоширувчи бир ўт, чексиз эҳтирос бор эди. У сўзида давом этди:

– Мен ҳали ўспиринлигимдаёқ султоним шоир ёки қўшиқчи қиёфасида пайдо бўлишини билардим. Наҳот бундан огоҳ эмасдурсиз, шоирим?

Шоир лол эди. «Юз йилдан бери кутадурман дейди, султоним дейди. Бу не ҳол, во ажаб...»

Ўтов бекаси эса ҳамон ўша эҳтирос-ла сўзларди:

– Наҳот мен ўша сиз куйлаган санамга ўхшамасман? Эҳ, шу қўшиқ менга аталган бўлиши учун кўп нарсанинг баҳридан ўтган бўлардим.

Ошиқ ортиқ чидаб туролмади, ўзини борган сари камраб олаётган қизнинг ҳусну латофатига бор кучи билан қаршилиқ қилиб шундай деди:

– Маъзур тутгайсиз, бегойим, мен бари бир, қўшиқ эгаси ҳақида сизга ҳеч нима деёлмайман. Мени ортиқ қийнаманг...

Гулнигор уни тушунди. Дарров икки косага бўза куйиб, бирини ўзи олди, бирини меҳмонига узатди.

– Олинг, бўза сипқоринг-да, дадил бўлинг! Бахтимизни қўлдан бой бермайлик! – Гулнигор унинг шундоқ ёнгинасига келиб ўтирди. Унинг қайноқ нафасидан бечора шоирнинг боши гир-гир айланди. У ўша, ошиқ бўлганидан бери бирор аёл билан бундай яқиндан ҳамсухбат бўлмаганди.

Ошиқ косани бир кўтаришда бўшатди, сўнг алам, афсус-надомат билан деди:

– Бахтимизни бой бермайлик, дейсиз... Мен сизни бахтли қилолмайман, бегойим. Мен бир умр дунё кезишга маҳкум одамман.

– Ҳой, шоирим, бунчалар юраксизсиз? Мен сиздан бир умрлик улкан бахт талаб қилмайдурман. Менга бир зумлик бахт ҳам кифоя. Наҳот мени бир зумгина бахтли этолмайсиз, шоирим? – Гулнигорнинг нафис овози титраб кетди.

Ошиқ нима қилаётганини ўзи ҳам билмай, Гулнигорнинг икки мори печон кокилига қўл узатди, уларни силаб атридан маст бўлди ва:

*Бунчалар хушрўйсиз, бегойим,
Сиз гулга ўхшайсиз, илоҳам...*

дея ним очик, муштоқ дудоқларга лаб босди. Оловга айланган итоаткор вужуд дир-дир титраб, йигитнинг қўйнига сингиб кетди.

Шу тун улар бутун борлиқни унутдилар. Ошиқ қўйнида оҳ чекиб, тўлғониб ётган қизни ўша тут тагида

учратган малагим дея ўзини ишонтирди. Чунки қизни узоқ вақт ахтариб тополмагач, мен уни тушимда кўрдим ёинки у парилар зотидандур деган хаёлга ҳам борганди. Гулнигорнинг шахло кўзлари сариқ шоҳи кўйлакли қиз кўзларига ўхшаб кетиши йигит бардошига чек қўйди.

Гулнигор ҳам мен кутган султон шу шоир йигит дея астойдил ишонди.

Кўзда юлдуз шугъласи ўчмай, йигит балоғат ва висол атрига, Гулнигор сочлари бўйига тўла ўтовни тарк этди.

* * *

Тираноҳ қуёши тобора баландлар, Ошиқ Бухорий қўлидаги асони илиқ қумга бир-бир ботириб одимлар, ўй-хаёлларининг чек-чегараси йўқ эди. «Ҳа, Бухоро санамми ҳам, Гулнигор ойим ҳам энди ширин бир хаёл. Шу хаёллар энди менинг давлатим, бойликларимдур. Мана, йигирма йилдурки, шу хаёлот дунёсида умр басар қиладурман. Шу дунёнинг ҳокими мутлақидурман», шивирлайди унинг саҳро шамолидан тарам-тарам ёрилган лаблари.

Рўпарадан рутубат, ўт-ўланлар ҳидига тўйинган шамол эса бошлади. Кўп ўтмай у қирғоқларига сифмай ёйилиб оқаётган дарё соҳилига етиб келди. Дарёдан эсган намчил шамолга кўкрак тутиб, анвойи рангларда товланаётган тўқайзору гулоби қовун тусини олган қамишзорларни бир муддат томоша қилди. Сўнгра узун, ясси қайиғида хира пашшаларни қўриб ўтирган кемачи ёнига бориб, қўлини кўксига қўйиб салом берди.

Кемачи, соч-соқоли оқара бошлаган, ўрта яшар киши эринибгина алиқ олди, йўловчини синчков нигоҳ билан бошдан-оёқ кузатди, сўнгра сўради:

– Хўш, ўзларини қайлардан сўраймиз, тақсир?

– Биз... Биз Бухорои шарифдан келадурмиз. Дунё кезишни ихтиёр этган сайёҳдурмиз. Нариги соҳилга ўтказиб қўярмисиз деган илинжда ёнингизда келиб турибмиз...

– Ҳ-и-и-м-м, дунё кезадурган сайёҳмиз денг... Бу дунёни дун шунчалар кезишга арзирмикан? – деди кемачи

норози оҳангда ва сўнгра қўшиб қўйди: – Хўш, қани, нариги соҳилга ўтказиб қўйсам, муздига нима берадурсиз?

– Муздигами? Муздига берадурган ҳеч вақоим йўқ. Болаларингиз ҳақиға дуо қилғайман, – деди Ошиқ ўнғайсизланиб.

– Дуо?.. Дуоингизга қора қозон қайнамайдур, тақсир. Қани, хуржунни кавланг!

Ошиқ бениҳоя мулзам бўлди. «Эҳ, сиз, қориндан бошқа илинжи бўлмаган гумроҳлар! Аслида биз сиз сингари пастарин кимсалар касрига қолиб, дунёда дарбадар кезишга маҳкуммиз. Агар сизга ўхшаган нафс, ҳирсу ҳавас бандалари кўпайиб кетмаганида, менинг жаҳоноро Фохирам ёғий отлари туёқлари остида асло топталмас эди», ўйларди у юрагида чексиз бир армон билан.

У беихтиёр хуржунни кавлай бошлади. Лекин кемачига бергулик ҳеч нимаси йўқлигини у шундоқ ҳам яхши биларди. Ошиқ қандайдир илинж билан хуржун кўзларини кавлашда давом этди. Ва шу аснода бир мўъжиза юз берди: қўлига алақандай танга илинди! Унинг юраги хапқиқиб кетди. Наҳотки мушкули осон бўлса?! У яқин орада қўлига бирор танга ушламаганиди-ку! Хуржунга ким солиб қўйди экан?

Ошиқ қўлини секин хуржундан чиқарди, кафтини очди. Кафтидаги олтин танга қуёш нурида ярқираб кетди. У танганинг у ёқ бу ёғини айлантириб кўрди. Танганинг бир томонига Хумо қуши, иккинчи томонига от минган хоқон тасвири туширилганди.

Кемачининг кўзи чарақлаб, тунд чехраси ёришди. Жон ҳолатда қўлини узатди. Ошиқ ижирғаниб тангани унинг кафтига қўйди. Кемачи аввал тангани тишлаб кўрди, сўнг ёруққа солиб томоша қилди-да, йўловчини қайиғига таклиф қилди.

– Қани, кетдик, тақсир, сиздайин мижознинг садағаси кетса арзигаЙ!

Қайиқ майда, малла тўлқинларни кескир шамширдек иккига бўлиб, нариги қирғоқ томон суза кетди. Кемачи жон-жаҳди билан эшкак эшар, тинмайин алланималарни бидирларди.

Ошиқ унинг сўзларига қулоқ солмас, гоҳ эшкакдан сачраган биллур томчиларга, гоҳ олисда кўринаётган нариги соҳил томонга назар ташларди.

Дарё тўлқинлари тобора кучаймоқда, сувдан эсанг шамол баданни жунжиктирарди.

Ниҳоят қайиқ тумшуғи билан соҳил қумлоғи тириллаб кемачи сакраб сувга тушиб, уни қозиққа боғлади, йўловчисининг қирғоққа чиқиб олишига кўмаклашди.

Ошиқ Бухорий у билан хайр-хўшлашиб тик қирғоққа кўтарилди. Тўлқинланиб оқаётган дарёга, қайиғи ёнида куйманаётган кемачига сўнгги бор назар ташлади-да, Мағриб томон юришда давом этди. У қош қорайгунча навбатдаги карвонсаройга етиб олишни мўлжалларди.

Ошиқ чўл ичкарасига қараб юз қадамча юрган ҳам эдики, тик қирғоқда уч отлик пайдо бўлди. Улар секин-аста кўздан узоқлашиб бораётган йўловчини бир муддат сўзсиз кузатгач, ўзаро шивирлашдилар ва отликларнинг бири сал олдинга чиқиб, йўловчини мўлжаллаб ўқ-ёй отди.

Ёй ўқи шамолдан-да, қушдан-да тез учиб, хуржунидан олтин танга қаердан пайдо бўлганига ҳамон тушуниб етолмай одимлаётган шоирнинг чап кураги остига «ғарч» этиб санчилди.

Ошиқ нима бўлганини тушунолмай қолди. Елкасидан биров қаттиқ итаргандек бўлди-ю, худди шу аснода чап кураги остида ўтли бир оғриқ сезди. Шоир юзтубан йиқилди ва шундагина кураги остидан кирган ёй ўқи юрагини ёриб юборай деб турганини англади. У амаллаб ёнбошига ағдарилди, ўнг қўли билан ўқни чиқариб олмоқчи бўлди. Лекин оғриқ шундай кучайдики, у беихтиёр инграб қўлини қимирлатолмай қолди.

Оғриқ тобора кучаяр, томоғи қуруқшаб сув ичгиси келар, боши мисдек қизиб бормоқда эди. Ярадан силқиб қон оқар, яктаги қип-қизил рангга бўялган, қумда қоп-қора доғлар ҳосил бўлганди.

Соҳилдан ўқ узган бадкорлар олисдан кузатиб туришар, қора қузғунлар мисол унинг тезроқ жон таслим қилишини кутишарди.

Ярадан қон тобора кўпроқ сизар, Бухорий бутунлай ҳолдан тойганди. Унинг гезарган лаблари унсиз пичирларди. «Наҳот бу ўлим бўлса?! Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас. Пирим Бобо Шайдо Сурудийнинг васиятларини бажармай, рихлат этурга ҳақим йўқ менинг! Мен Бухорои шарифга қайтиб келиш учун кетмоқдаман. Пиримнинг руҳларига озор беришга ҳақим йўқ. Мен ўлмайдурман! – бу ўлим олдидан алаҳлаш бўлиб, шоирнинг қонсиз юзидаги ҳаёт нури сўниб борарди.

Бухорий сўнгги нафасини олар экан, қандайдир кўзга кўринмас меҳрибон бир қўл унинг бошини кафтига олиб, лабига муздек сувли коса тутди. Иккинчи бир қўл курагидаги ўқ-ёйни ҳеч оғритмай суғуриб олди. Ярадорнинг жони бир оз ором олгандай бўлди, кўзи «ярқ» этиб очилди. Бироқ ўқ суғуриб олинган ердан тўхтовсиз қон оқа бошлади ва орадан бир неча сония ўтмай, шоирнинг боши «шилқ» этиб кўксига тушди. Унинг очиқ қолган кўзларида яккам-дуккам оқ булутлар сузиб юрган тирамоҳ осмонининг акси қотиб қолган эди.

Соҳилда уни кузатиб турганлар бараварига от бошини қўйиб, шоирнинг жасади томон ошиқдилар. Худди шу аснода кучли бир шамол кўзғолиб, чунонам чанг-тўзон кўтарилдики, отлиқлар саросимада нима қилишларини билмай қолдилар.

Улар юз-кўзлари чангга беланиб, бир амаллаб шоир йиқилган ерга етиб келганларида унинг жасадидан ном-нишон йўқ эди. Жасад ётган ерда ёй ўқи, катта-катта қора доғлардан бўлак ҳеч нима кўринмасди.

Қотиллар ҳамма ёқни ағдар-тўнтар қилдилар, чор атрофга от суриб қидирдилар. Жасад йўқ эди. Ахир шундоқ кўз олдиларида тўлғана-тўлғана жон берган кимса қаёққа йўқолади? Бу не синоат?

Қум бўрони тобора кучаяр, барханлар остин-устин бўлар, қиёмат қўпгандек эди. Бирдан шамолнинг увиллаши аро даҳшатли ўкирик эшитила бошлади: «Эҳ, сиз, хоинлар, қўрқоқлар, ҳирсу ҳавас бандалари! Нечун сизларни ер ютмайдур? Нечун ер ўз комига тортмайдур?!»

Бу товуш борган сари кучайиб, ваҳшат касб этди. Қотиллар саросимага тушиб қулоқларини беркитишар,

Ўзларини тўрт томонга уришар, лекин даҳшатли товуш тобора авжига чиқар, уларга омонлик бермасди. Охири ваҳима шу даражага етдики, уч қотил ўзлари нима қилаётганларини ҳам билмай, қоп-қоронғи зулмат аро уч томонга от қўйиб кетдилар. Гуддиракдек овоз эса уларни ҳамон таъқиб этарди. «Эҳ, сиз қотиллар, хонлар, ҳирсу ҳавас йўлинда ВАТАННИ, ОЗОДЛИКНИ, ОЗОД РУҲНИ сотган бадбахтлар!..»

БУХОРО МАЛИКАСИ

БИРИНЧИ ҚИССА

Руди зар соҳилидаги бағри қон лолалар. Хиёнат

674 йил баҳори Харқонруд, Овхатфар, Коми Даймун ва бошқа серсув анҳорлар ёқасидаги қишлоқларнинг деҳқонлари кўклам ташвишига тушиб қолдилар. Бухоро ҳисори ва шаҳристони сув ичадиган Руди Зар соҳиларида кўкси қора доғли лолақизғалдоқлар жамол кўрсатдилар. Бозори Мох янада гавжумлашиб, ранг-баранг палослар, дарпардалар, яздий кийимликлар, айниқса, олача, занданийча матолар савдоси авжига чиқди. Бу кийимлик ва матолар шу қадар машҳур эдики, бунга эга бўлмаган подшоҳ, амир, ҳукмдор йўқ эди.

Баҳор Бухорони ўраб турган чексиз қумликларни ҳам уйғотди, улар киприкларидаги қиш мудроғини сидириб ташлаб, яшил либосга буркандилар.

Ана шундай маъсуд дамларда халифа Муовия Бухорога юриш қилиш тўғрисида фармон берди. Хуросон амири Убайдуллоҳ ибн Зиёд бошчилигидаги араб истилочилари Амударёдан кечиб ўтиб, Шири шутур (Туя сути) саҳросига етдилар. Сўнг Пойкентни вайрон этиб, Ҳаромком (Зарафшон) соҳилидаги Ромитан қалъасини қамал қилдилар.

Араблар Ромитанни олиб, бу ерда бир оз нафас ростлагач, Бухорога ҳужум қилиш ниятида эдилар.

* * *

Бухоро подшоси Бидун Бухорхудот жуда барвақт уйғонди. Кеча ярим тунда Ромитандан келган айғоқчилар хабари уни жуда паришон қилганди. «О, марҳаматли тангрим Аҳурамазда! Мадад бер, куч-қувват, сабр-бардош бер! Бухоро ғайридинлар оёғи остида топталмасин!» дерди у қўлларини баланд кўтариб. Подшоҳ хизматкорларига сездирмай кийинди-да, шабистонни тарк этиб, Дарвозаи Фуриёндаги Сиёвуш қабри томон йўл олди.

...Дарвозаи Фуриён кўҳандиз узра юксалиб, машриқ томонга кўкрак тутиб турар, баданни жунжиктирувчи

салқин шабада эсар, атроф ҳали гира-шира эди. Бидун секин-аста юриб қабр тепасига келди-да, нидо қилди: «Эй Сиёвуш, шаҳид ўғлон! Сен тирикларнинг тиригисан, шу боис руҳингдан мадад истаб келдим. Чунки сен бунёд этган бу қасрда яшаган ҳеч бир подшоҳ мағлуб бўлган эмас. Ва ҳеч бир подшоҳ бу қаср ичида вафот этмаган. Ажали етганлари қандайдир сабаб билан қасрни тарк этган ва бошқа ердан ўлим топган. Мана энди, тақдир тақозоси билан мен ҳам сен қурган буюк масканни тарк этишимга тўғри келадуру. Мен ҳам ё ҳалок бўламан ёки ҳузуринга галаба билан қайтаман. Бунини сен тушунасан, тушунишинг керак. Чунки сен ноҳақ ҳалок этилган жабрдийдасан. Лекин мен малика Қабожга қандай тушунтираман? Йўқ, у тушунмайди, ёғий босқини олдидан юртни тарк этган ҳукмдорни тушуниш мумкиндурми ўзи?

Айғоқчиларининг хабар беришларича, араб лашкарлари лак-лак, жуда жангари, яхши тайёргарлик кўришган, уларнинг ҳамласига бардош беролмаслигимиз аниқ. Шу боис мен тадбир қидирмоғим керак. Донолар айтмишлар: «Шоҳлар учун энг тўғри тадбирлардан бири шудир: душманнинг устунлиги, қудрати кенглиги равшан бўлганда, улар мол-мулк ҳисобига бўлса-да, фалокатнинг олдини олишлари, аҳолини қирилишдан халос этишлари керак... Зотан, фил билан урушганлар унинг оёғи остида топталгайлар».

Бидун Бухорхудот бир муддат жимиб қолди, сўнг машриқ томонга назар ташлади. Уфқ энди ложувард тус олмоқда эди. У яна Сиёвушга мурожаат этди:

«Ишон, эй тирикларнинг тириги, буюкларнинг буюғи Сиёвуш! Бухорони, сен қурган масканни тарк этиш мен учун жуда оғир. Чунки бу ерларга менинг-да меҳнатим синггандур. Мен руҳингни шод этиш учун сенинг бошингдан сўнг вайрон бўлган қасрни тиклашга фармон бердим. Лекин тикланаётган қаср ҳар сафар қандайдир номаълум сабаб билан вайрон бўлаверди. Охири ҳукамоларни йиғиб маслаҳат сўрадим. Қасрни осмондаги Етти қароқчи юлдузлари шаклида еттита устунга қуришга қарор қилдик. Мана, ўшандан бери

қасринг обод, гуллаб-яшнаб турибди. Яна Ражфандун¹ аталмиш бир қалъа ва қаср бунёд этдимки, уни гўзалликда намуна қилиб кўрсатиш мумкин. Бу ҳисор икки-та ариқдан сув ичадур».

Подшоҳ Сиёвуш билан шу тариқа мулоқот қилгач, қасрга қайтиб, хотини Қабож ва ўғилчаси Тағшода ухлаб ётган шабистон томон жўнади. У малика шабистони бўсағасида ухлаб ётган хожасароларни² уйғотиб, ҳовлига чиқариб юборди-да, ўғлини безовта қилмаслик учун секин юриб хотини ётган чорпоя олдига борди.

Сочлари ёстиқ узра битта, қошлари пайваста, юзлари нури шабистонни ёритгудек малика беозоргина ухлаб ётарди. Подшоҳ маликага бир зум тикилиб турди. «Эҳ, яхши кўрган аёлинг ҳуснини уйқусида томоша қилишдан ортиқ бахт борми?.. Наҳот шундай гўзал маликани лаънати арабларга бериб қўйсам?! Бу не ситам, бу не шармандалик?! Бухорхудотлар бундай маломатларга чидай олуларми?! Мен шунчалар паст тушдимми? Йўқ, қўшин тўплаб, албатта Бухорога қайтгайман! Қабожни, бахт юлдузимни босқинчиларга бериб қўймагайман! Асло! Тағшода-ни уларга қул қилиб қўймагайман, ҳеч қачон!»

Ухлаётган маликага тикилиб турган подшоҳ миясида турли хаёллар ғужғон ўйнарди. Подшоҳ ўз хаёллари билан банд экан, малика чўчиб уйғонди, тепасида эрини кўриб шошилиб савол берди:

– Бахайр, шоҳим, тонгла шабистонимга ташриф буюрмишсен?

– Қабож, жоним, сенинг ўтлиғ жамолингни куёшдан олдинроқ кўрсам дедим...

– Мен эсам, сенинг нигоҳингдан уйғонмоқликни ўзимга бахт санадим.

Подшоҳ ҳеч сўз демай хотинига тикилиб қолди. У юрагида ҳислар мўллигидан каловланар, туни билан миясида пишитган фикрларини қандай айтишни билмай қийналарди.

Малика эрининг юзидаги паришонлик аломатларига унчалик эътибор бермай илтимос қилди:

¹ Ражфандун – Варахша.

² Хожасаро – бичилган қуллар

– Маъзур тутгайсен, шоҳим, мени бир оз холи қолдирсанг. Сару либосларимни тартибга келтирсам...

Подшоҳ индамай ўз хонасига чиқиб кетди. У ўзи учун беҳад ёқимсиз бўлган суҳбат яна орқага сурилганидан хурсанд эди. Орадан кўп ўтмай ювиниб-тараниб, гул-гул очилган, нафис либосларини кийган малика подшоҳ хузурига келиб таъзим қилди.

Хос хизматкорлар нонушта ҳозирладилар. Подшоҳ ва малика у ёқ бу ёқдан гапириб нонушта қила бошладилар. Ниҳоят малика юрак ютиб савол берди:

– Ромитандан нохуш хабарлар келибдур деб эшитаман, шул ростми?

– Рост, жоним, ёғий Ромитанни ҳам қамал этди. Нобакорлар энди Бухоромиз сари юрмоқ бўлиб, тадорик кўрар эмишлар. Сени тонгла безовта қилғонимга сабаб ҳам шул эди.

Маликанинг чиройли кўзларида изтироб учқунланди.

– Хўш, энди сен не тадбир кўрмоқчисан, шоҳим?

– Ҳозир оз сонли лашкаримиз бирлан ёғийга қарши туришимиз мушкул. Шарқий Туркистондан лашкар тўплаб келиш лозимдур. Бу ишни мендан бўлак одам эплаёлмайди. Шуни сенга маслаҳат солмоқчи эдим.

Орага нохуш жимлик чўкди. Подшоҳ маликанинг изтироб, хавотир соя солган кўҳдик юзига зимдан назар ташлади.

– Шоҳим, – деди ниҳоят Қабож, – сен лашкар тўплашга кетар бўлсанг, Бухоро қўшинига ким бошчилик қилгай? Ёғий остонада турганда шаҳардан кетиш жоизмикан?

Подшоҳ маликанинг ана шу сингари мантиқди саволларидан қўрқарди. У хотинининг ўткир ақл-заковат соҳибаси, мард ва тадбиркор аёл эканини яхши биларди. Шу боис Қабожнинг кўзларига тик қараёлмади.

– Қўшинга лашкарбошилар бошчилик қиладурлар. Кўрсатма берсам бас, – жавоб қилди подшоҳ сўзларига ўзи ҳам ишониб-ишонмай.

– Лашкарбошилар ўз йўлига, сенинг ўрнинг бошқа. Қўшин олдига сен чиқиб далда бермасанг, руҳлари тушгай, парокандалик юз бергай. Сен буни мендан юз чандон яхшироқ билурсан, шоҳим!

Бухорхудотнинг маликани ишонтириш учун тўқитган ҳар бир баҳонаси ана шундай чилпарчин бўлаверди. Подшоҳ бу кўнгилсиз суҳбатни давом эттириш фойдасизлигини тушунди.

– Майли, бу хусусда яна ўйлашиб кўрармиз, – деди мавҳум оҳангда.

Нонушта аллақандай кўнгилсиз руҳда тугади. Малика хайрлашиб, ўз хонасига чиқиб кетди.

Бухорхудот яна чуқур ўйга толди. «Бухорони ташлаб, лашкар тўплагани кетишим зарурат эканига маликани ҳам ишонтиролмадим. Демак, аъёнлар билан машварат қилиш ҳам фойда бермагай. Улар ҳам малика берган саволларни такрор этсалар, не дейман? Таваккал қилишга тўғри келадур. Ёғий Ромитанда нафас ростламоқда. Эрта-индин Ҳаромкомдан кечиб, Бухоро сари юз тутадур... Сўнгра нима бўлиши эса ойдай равшан...

Подшоҳ бир қарорга келди. Лекин худди шу аснода мурғак гўдаги Тағшоданинг маъсум чехраси кўз ўнгида намоён бўлди. Юраги зирқираб кетди. Лекин ўзини қўлга олди. «Йўқ, йўқ, энди орқага қайтмагайман. Бари бир шу тун жўнаб кетаман. Охир-оқибат мени тўғри тушунгайлар. Ахир ўзимни ўйлаб эмас, лашкар тўплаш учун кетмоқдаман-ку!»

Шу тун Бухорхудот икки юздан ортиқ яхши қуролланган хос навкарлари билан энг чуқур бедовларни танлаб, хуржунларни олтин ёмбилар, озиқ-овқату чоғирга тўлдириб, Бухорони тарк этди.

Қабож эри жўнаб кетганидан бехабар бўлса-да, жуда паришон, безовта эди. Ўғли Тағшодани ухлатгач, ўзи шам нуридан гира-шира шабистонда узоқ хаёл сурди, кўзларига сира уйқу инмади. Нонушта пайтида эри билан бўлган кўнгилсиз суҳбатдан сўнг малика ларзага тушганди. У ўзини нақадар улкан синовлар, жабру ситамлар кутаётганини юрак-юракдан ҳис этди. «Наҳот Бидун бизни ташлаб кетса? Наҳот гуноҳсиз гўдак Тағшода қул қилиниши, ёки боши сапчадай узилишини ўйламаса? Демак, мен ўзим билан бир ёстиққа бош қўйган одамнинг кимлигини, қийин пайтда нималарга қодир эканлигини билмаган эканман. Ё қисма-

тим шундайми экан?! Майли, йиллар ўтиб, хотин-боласини ташлаб кетганни эл кечирар, лекин Ватанни ташлаб кетган, Ватанни сотган одамни халқ кечирармикан? Наҳот подшоҳ, элнинг отаси шундай хиёнатга қодир бўлса?! Ахир ҳали эрта тонгда, шабистонда у жуда меҳрибон, тилидан бол томарди-ку! Лекин тунда, одатдагидек, уйқу олдидан хайрли тун тиламади, ҳатто Тағшодани ҳам келиб кўрмади. Наҳотки... Йўқ, йўқ, бундай бўлиши сира мумкин эмас!»

Малика хаёлнинг сон-саноқсиз кўчаларига бирма-бир кириб чиқди. «Наҳот, она Бухоро ҳам Пойкент ва Ромитан сингари ёғий оёғи остида топталса?!»

Қабож ўринда бетоқат ағанар, кўнгли ёмон бир нарсани туйиб безовталанарди.

Тун яримдан оққанда қўлида ёниб турган шам кўтарган жория шабистонга кириб келди. Безор ётган малика тез ўрнидан турди.

– Сўйла, не гап, нега бемаҳалда шам кўтариб юрадурсан?

– Сени Абу Зар кўрмоқ истайдур, – деди жория.

Абу Зар Бидуннинг хос хизматкорларидан бўлиб, сарой аъёнлари ўртасида «Малика Абу Зарга ошиқ ва Тағшоданинг ҳақиқий отаси ўша», деган гийбатлар юрарди.

– Абу Зарнинг не юмуши бор экан? – норози чимирлиди малика. Лекин вазият нозиклигини кўнгли сезиб тез кийинди ва шамни жориянинг қўлидан олиб даҳлизга чиқди.

Абу Зар – бутун вужудидан шиддат, куч ёғилиб турган барваста, кенг елкали йигит маликага таъзим қилиб шундай деди:

– Маликам, айғоқчилар хабар келтирдилар. Ромитан ишғол қилинибдур. Ёғий Ҳаромкомдан кечиб ўтмоқда эмиш. Подшоҳи олам Туркистондан лашкар тўплаб келиш учун шошилинич жўнаб кетдилар. Тез бўл, у кишининг ўринларини эгалла, акс ҳолда ўзингга маълум бўлган айрим қариндошлари исён кўтариши мумкин...

Малика ўйланиб қолди. У шундай хавф борлигини яхши биларди. «Эй, Аҳурамазда! Наҳот Аҳраман қўли баланд келишига йўл қўйсанг! Шунчалар пешонам шўрми менинг?! Подшоҳ юртни ташлаб кетмиш, бир

томонда шафқатсиз душман, бир томонда ички ғанимлар... Ўзинг мадад бергайсан! – хитоб қилди малика ва Абу Зарга буюрди:

– Тезда хабар етказ, вазири аъзам, барча лашкарбошилар, аъёнлар боргоҳга йиғилсинлар! Қутвол қалъа соқчилигини кучайтирсин. Шамширбардор йигитларни огоҳлантир. Мен тезда етиб боргайман.

– Бош устига, маликам, – Абу Зар таъзим қилиб чиқиб кетди.

Малика шабистонга қайтиб, беозоргина пишиллаб ухлаб ётган гўдаги тепасига келди, унинг ёноғидан секингина ўпиб қўйди. Энагага Тағшодадан бохабар бўлишни тайинлаб, кишилиқ кийимларини кийди-да, боргоҳ сари йўл олди.

У қўлларига шам ушлаган хожасаролар ҳамроҳлигида кетиб бораркан, бир ҳафта бурун кўрган тушини эслади.

...Малика кимсасиз бийдай далада от чоптириб борар, мағрибга томон тезлик билан оғиб бораётган қуёшга етиб олмақчи бўлар, остидаги отни аёвсиз қамчиларди. Йўқ, бари бир қуёшга етиб боролмади, офтоб заррин кокиллариини бирин-кетин йиғиштириб олиб, уфқ ортига ботиб кетди.

«Ҳа, – ўйлади малика, – ботиб кетаётган қуёш – бу орзуларим ушалмаслигига, бошимга тушажак ташвишу синовларга ишора экан-да? Эҳ, афсус...»

Боргоҳда вазири аъзам, лашкарбошилар, қутвол, барча нуфузли аъёнлар жамулжам, фақат кечагина Бидун Бухорхудот савлат тўкиб ўтирган сарҳашам тахт бўм-бўш эди. Маликанинг юраги «шиғ» этиб кетди, лекин у ўзини қўлга олиб, шахдам одимлар билан тахтга бориб ўтирди.

Ғала-ғовур боргоҳ бир зумда жимиб қолди. Малика нигоҳи билан тўпланганларни бирма-бир кузатиб чиқди. Ҳамманинг юзида ташвиш-тахлика, хавотир, бетоқатлик аломатлари сезиларди. Маликанинг юраги ҳам ҳислар тўфонидан ларзада эди. Унинг нигоҳи эшик ёнида турган, яхши қуролланиб олган Абу Зарга тушди. Абу Зар кўзлари билан «Ҳаммаси жойида» ишорасини қилди. Бу малика содиқ кишилар ҳимоясида эканини билдирарди.

Қабожнинг қўнгли жойига тушгандай бўлди. У аёнларни яна бир карра назардан ўтказди. Нигоҳи ўзига диққат билан тикилиб турган паҳлавонкелбат лашкарбоши Хин билан тўқнашди. Лашкарбошининг кўзларида адоват эмас, алақандай тараддудданиш, хавотир сезиларди. Фақат икковларигагина маълум бўлган сабабларга кўра улар бир-бировларидан ҳадиксирар эдилар.

Малика ўзига қараб турган нигоҳлардан ҳокимиятни дарҳол қўлга олиши кераклигини сизди. Ҳозир фурсатни бой бериш ўзи учун ҳам, Бухоро учун ҳам ўлим билан баробар. Бухорони сақлаб қолиш учун нимаики лозим бўлса, ҳаммасини қилиш керак, вассалом! Буни малика яхши биларди. Лекин бу ҳақда қандай гапириш керак, қандай тадбир лозим, ҳозир шуни зўр бериб ўйламоқда эди.

Ниҳоят у фикрларини бир ерга жамлаб, сўз бошлади:

– Ёғий Ромитанни ишғол қилди. Подшоҳ ҳазратлари Шарқий Туркистондан лашкар тўплаб келиш учун шошилишч жўнаб кетди. У қайтиб келгунча подшолик инон-ихтиёрини менга топширмиш. Ҳозир араблар Ҳаромкомдан кечиб, Бухоро сари йўл олаяптилар.

Малика гапиришдан тўхтаб, сўзлари қандай таъсир этганини билиш учун яна аёнларига тикилди.

Араблар бостириб келаётганидан қўпчилик аёнлар хабардор эдилар, лекин Бидуннинг Бухорони тарк этганлиги тўғрисидаги хабар уларни саросимага солиб қўйди. Шивир-шивир бошланди. Малика бир оз қўйиб берди. Сўнгра яна сўз қотди:

– Ҳозир баҳслашиш фурсати эмас. Ёғий нари борса эрта тонгда шаҳар дарвозаларига келиб қолгай. Шу боис, келинлар, ҳамма ўтган гапларни, ўзаро гина-кудуратни унутиб, ҳаммамиз учун азиз бўлган Бухоро тақдирини ўйлайлик.

Қўпчилик аёнлар маликанинг фикрини қувватладилар. У вазири аъзамга юзланди:

– Қани, вазири аъзам, сендан эшитамиз, давлат ишларида тажрибанг катта.

Вазири аъзам бир оз сукут сақлаб, шундай деди:
– Лашкар билан ёғийга қарши чиқамиз, сўнги том-
чи қонимиз қолгунча шаҳарни ҳимоя қиламиз!

– Буниси ойдай равшан, вазири аъзам! Лекин қандай
тадбир қилиш керакки, биздан сон жиҳатдан устун душ-
ман шаҳарни ишғол қилолмасин, юртни талаёлмасин! –
малика ҳаммага бирма-бир савол назари билан қаради.

Ҳеч кимдан садо чиқмас, подшоҳнинг шаҳарни
ташлаб кетиши ҳаммани карахт қилиб қўйган, айримлар
эса Бухорхудот эплай олмаган ишни хотини қандай эпла-
син дея унга ишонмасдилар. Фақат вазири аъзам бўлак-
ча фикрда эди. У маликани ёшлигидан яхши билар, гоят
ақлли, тадбиркор ва фидойи бу аёл ёғийга қарши тура
олишига кўзи етарди. Ҳамма жим туравергач, вазири аъ-
зам яна сўз бошлади:

– Ҳозир энг яхши тадбир сўзимизнинг бир ердан
чиқишидур. Подшоҳ ҳазратлари лашкар тўплаб кел-
гунча, сенга сўзсиз бўйсуниб, айтганингни бажо келти-
рамиз. Ана ўшанда ёғий даф этилгай.

Малика ўткир зеҳнли, зукколигидан давлат ишла-
рида лашкарбошилар феъл-хўйи, лашкарларнинг эса
аҳволдан бохабар эди. Шу боисдан ортиқча гап-сўз-
сиз вазирининг фикрини қувватлади:

– Маъқул, ҳамонки, менга сўзсиз бўйсунар экансиз-
лар, гапларимга яхшилаб қулоқ беринг. Лашкарбоши-
лар қандай қилиб бўлмасин, ёғийнинг дарёдан кечиб
ўтишига тўсқинлик қилингиз, уларнинг пешқадам
лашқари шаҳарга яқинлашувига йўл қўймангиз. Кун
ёришгунча биз, вазири аъзам иккимиз шаҳарни дахл-
сиз сақлаб қолиш тадбирини белгилаймиз. Етса – мол,
етмаса – жон!

Маликанинг шиддатли сўзлари ҳаммага бирдай таъ-
сир этди. Лашкарбошилар ҳозироқ қалъани тарк этиб,
ҳар ер-ҳар ерда пистирма қўйиш, душманни йўлдан
чалғитиб, жангни чўл ичкарасига кўчириш, сўнгра
асосий кучлар билан қўққисдан зарба бериш фикрини
билдирдилар.

– Жанг санъати – сизнинг ишингиздур. Лекин керак бўл-
са, ор-номус йўлида ўзим ҳам қўлимга қилич олгаймен!

Кўп ўтмай қалъани отлар кишнаши-ю, қурол-яроқ жаранг-журунги тутиб кетди.

Малика ва вазири аъзам ёлғиз қолишгач, Қабож сўз бошлади:

– Вазири аъзам, хазина имкониятларидан хабаринг борми?

– Маъзур тутгайсен, маликам, подшоҳ ҳазратлари мени бу сирдан огоҳ этмас эди. Истасанг, ҳузурингга девонбеги ва хазиначини юборгаймен, – деди вазир.

– Маълумингки, босқинчиларнинг асл мақсади – бойлик, мол-дунё тўплашдур. Шу лаънати арабларга ўлпон тўласакмикан дея ўйламоқдамен.

– Бу хусусда дурустроқ ўйлаб кўришга тўғри келадур. Нобакорлар унча-мунчага кўнадурфон эмас.

– Албатта, биз хазина имкониятларини чамалаб кўргач, бир қарорга келгаймиз.

Вазири аъзам ўлпон тўлаш тўғрисида ўйлашга ҳали эрта эмасмикан дея иккиланарди. Малика буни дарҳол фаҳмлади.

– Ташвиш чекма, мен хазинани дарҳол босқинчиларга пешкаш қилиш ниятида эмасдурмен. Фақат лашкаримиз эрта тонггача чидаш беришига кўзим етмайдур. Ана шундан кўрқаман, вазири аъзам!

– Ҳа, – хўрсинди вазири аъзам, – аларнинг лак-лак лашкарига бас келмак мушкулдур.

– Шу боисдан ҳам мен сенга аввало тадбир ўйла, дедим. Душманни куч билан енгиб бўлмас экан, тадбир билан енгса бўлмай! Истагим шулки, Бидун лашкар тўплаб келгунча, она шаҳрим топталмаса, – малика эрининг кўрқоқлигини тан олгиси келмас, у ҳали замон эшикдан кириб келадигандек эди. Вазири аъзам, бошқа аёнлар ҳам малика дилини огритмаслик учун ўзларини шунга ишонтирар эдилар. Зеро, ишончсизлик парокандаликка олиб келиши мумкин эди.

Малика ўйлаб ўтирмай, барча масъулиятини зиммасига олган, чунки душман остонасига келиб қолганда ўйлаб ўтиришнинг фурсати эмасди. Лекин бири-биридан даҳшатли фикрлар Қабож миясини тўхтовсиз келирарди.

«Хўш, Бухорони сақлаб қололмасам нима бўлади? Номимга бир умрлик лаънат тамғаси босилмайдурми? Агар мени асир олсалар, отларга судратмайдурларми?»

Табиатан иродали ва босиқ малика юрагини остинустин қилаётган бу изтиробларни сиртига чиқармай, вазир билан суҳбатни давом эттирди. Вазият чигаллашса, Убайдуллоҳ ибн Зиёдга элчилар юбориб, музокаралар олиб боришга қарор қилдилар.

Тонг қоронғисида малика вазири аъзам, девонбеги ва қўлида кичкина машъала ушлаган хазиначи ҳамроҳлигида кўпдан-кўп айланма зиналардан тушиб, зах, қўланса ҳид анқиб турган хазинани кўздан кечирди.

Жуда кўп олтин ёмбилар, олтин, кумуш, мис тангалар, қимматбаҳо дуру жавоҳирлар машъала нурида кўзни қамаштириб турарди. Малика ҳамроҳларига бир сўз демай бойликларни чамалади. Сўнгра яна ҳаммалари сукут сақлаганларича тепага кўтарилидилар. «Ўртада она шаҳрим ор-номуси турар экан, кўзимга ҳеч қанақа хазина, олтину дуру жавоҳир кўринмайдур. Менинг шон-шарафим, дуру жавоҳирим – Бухоро!» дерди ўз-ўзига малика зиналардан кўтарилиб борар экан.

Қалъа кунгуралари ғира-шира кўзга ташланар, ҳали тонг отмаганди. Шундагина малика жуда чарчаганини хис этди, ўғли Тағшода ёдига тушди.

– Вазири аъзам, – деди у ортидан ҳарсиллаб келатган вазирга, – мен гўдагимдан хабар олайин. Сен лашкар жўнаган ерларга одам юбориб, мени аҳволдан хабардор қилинг.

– Бош устига, маликам! – деди вазир.

Қабож шошилиб шабистонга кириб келганида, Тағшодани кўтариб олган энага хонада у ёқдан бу ёққа юриб ширали товуш билан алла айтарди.

Малика бир оз тин олиб, алага қулоқ тутди. Сўнгра оналик меҳри жўш уриб, боласини қўлига олди. Юз-кўзларидан чўлпиллатиб ўпди. Ҳали икки ёшга ҳам тўлмаган бола онасининг эркалашларидан ийиб, қиқирлаб кула бошлади.

Малика бир зумгина бу машъум тун ташвишларини унутгандек бўлди, сал енгил тортиди. «Болагинам,

эрка қўзим, сенинг пешонангга нималар ёзилган экан? Отанг номаълум ёққа кетди, қачон қайтиши ҳам номаълум. Наҳот биз дарбадар бўламиз, болагинам? Наҳот мен сени душманга бой бериб қўйсам? Йўқ, йўқ, сенинг ана шу митти кўзчаларинг учун мен қиличга ҳам, найзага ҳам рўбару бўлмайман! – бола онасининг қўлида пишиллаб ухлаб қолди. Боласига термилаётган маликанинг тиниқ чеҳраси илоҳий бир гўзаллик касб этганди. У гўдакни энагага бериб, ўзи бир оз ором олиш учун ўринга чўзилди. Лекин бу беором тун хаёллари ҳам уни қўйиб юбормас, кўзларига уйқу бермас эди. Подшоҳ қалъани тарк этганини эшитгандан буён аёвсиз бир оғриқ малика юрагини ёндирар, унинг эрига, ўз-ўзига берадиган саволлари қўп эди. «Шоҳим, эҳтимол сен ҳақдирсан, эрта-индин қўшин билан ёрдамга етиб келурсан. Лекин нега суюклигим, ёлғизим, юлдузим дея эркалаётган ёрингни ҳатто бир оғиз хайру хўшга арзитмадинг? Ҳатто ёлғиз зурриёдинг, тахтинг вориси, шаҳзода Тағшода билан ҳам хайрлашмадинг? Ёки тонгда берган саволларим кўнглингни оғритдими? Ахир биз доим очиқ-ойдин гаплашардик, ўзинг шундай бўлишини истардинг, мени шунга ўзинг ўргатган эдинг-ку! Ҳа, мен остонада ёғий турганда юртни тарк этиш жоизмикан, дедим. Ҳамон шул фикримда собитман. Бизни эр-хотин сифатида боғлайдурган ришталар не сабаблардандур узилган эса, шу жонажон юртга фарзандлик ришталари боғлаб туриши керак эди-ку, шоҳим! Мен бу гапларни сенга таъна учун эмас, юрагим оғриганидан, мушкул аҳволда қолганимдан айтмоқдаман. Сен ёлғиз ўғлимнинг отасисан ва мен сени юрагимдан чиқариб ташлаёлмайман. Эҳтимол, сенинг мен тушунмаган, тушунолмайдиган олий ҳақиқатинг бордир? Лекин мен учун ҳозир энг олий ҳақиқат – киндик қоним тўкилган юртни сақлаб қолиш, уни ёғий қўлида хор этмаслик! Менинг бошқа ҳақиқатим йўқ!»

Зўр-базўр кўзи илинган малика қанча ухлади, билмайди. Чўчиб уйғонганида жориялар яна Абу Зар йўқлаётганини билдиришди.

Қалъа кунгуралари ортидан қуёш бош кўтармоқда, ичма-ич хоналар ёришиб қолганди. Баҳорнинг хийла салқин тонготари эди. Малика бадани жунжикиб, ис-сиқроқ кийинди ва Абу Зар ёнига чиқди.

Йигитнинг кўзлари уйқусизликдан қизарган, чеҳраси таҳликали, ўзи зўр ҳаяжонда эди.

– Маликам, ҳозиргина лашкарбоши Хиндан чопар келди. У оз сонли навкарлар билан душман чериги сони, унинг сафланиши, қурол-яроғларини аниқлаш учун улар истиқболига чиққан эди. Чопарнинг айтишича, Хиннинг деярли барча навкарлари қириб ташланган, пистирма учун юборилган лашкарлар ҳам тартибсиз жанг қилиб, чўлга қараб қочган. Ёғий палахмон, манжанақ, олов отувчи, қалъа тешувчи қуроолар билан таъминланган. Улар Бухорони ўраб олмоқда эмишлар!

Қабожнинг ичида бир нима «чирт» этиб узилиб кетгандек бўлди. «Наҳотки Бухорони бой берамиз? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас!»

Малика энди маслаҳат-машваратга фурсат йўқлигини, ташаббусни ўз қўлига олиши лозимлигини дарҳол англади. «Обидийда қилишнинг ҳам вақти эмас. Фақат тез ҳаракат қилиш, тадбир қўллаш, душман шаҳарни ўраб олаётган бир паллада саросимага тушмай, фуқаро тақдирини ўйлаш керак».

Малика боргоҳ сари йўналар экан, Абу Зарга буюрди:

– Тез бориб вазири аъзамни топ, ҳузуримга келсин!

«Энг аввало фурсатдан ютишим керак. Фурсатдан ютиш учун эса сулҳ лозимдур. Сулҳнинг ўзи бўлмайди. Кўп қурбонлар, инъомлар, шармандаликлар талаб қилади. Ҳеч бўлмаганда бир ҳафталик сулҳ керак. Ана шу етти кун ичида туркларга одам юбориб, улардан ёрдам сўрайман. Унгача Бидун ҳам келиб қолса, ажабмас...» – зўр бериб ўйларди Қабож.

У ўз хаёллари билан банд экан, боргоҳга вазири аъзам кириб келди ва маликага таъзим бажо келтирди.

– Вазири аъзам, янглишмасам, бошимизга тушган балолардан бохабарсан?

– Ҳа, маликам, бохабарман. Ёғий қалъани ўраб олмоқда. Лашкар сафланиб, палахмонлари, девор тешар

қуроолларини шаҳарга тўғрилаб турибдур. Айғоқчилар ҳозиргина шу хабарни етказдилар. Мен шошилиб ҳузурингга келмоқда эдим.

– Энди шошилишнинг ҳожати йўқдур, вазири аъзам. Ёғий остонада, агар биз у билан шаҳар дарвозаларида жанг қиладурган бўлсак, бутун шаҳристон вайрон бўлгуси, фуқаро қирилгусидир. Араблар ўша ўт отувчи қуроолларини ишга солсалар, ҳамма ёқ ёниб кетади, ёғий Руди Зарни тўсиб қўйса, сувсизликка узоқ тоб бериб бўлмас. Бас, шундай экан, мен бир қарорга келдим. Араблардан етти кун муҳлат сўраймиз. Мен Убайдуллоҳ ибн Зиёдга «Сенинг итоатингдаман», дея мактуб битаман. Сен мўл олтину кумуш, дуру жавоҳир, асл матолар, учқур арғумоқларни ҳадя қилиб олиб борасан ва сулҳ сўрайсан. Шул муддат ичида турклардан ёрдам сўраймиз. Агар унгача ҳазратим Бидун етиб келса, нур устига нур бўлгусидир. Бор, ҳадяларни тез ҳозирла! Дарвоқе, Ҳамукни ҳузуримга юбор.

Ҳамук (гавҳар) Бухоро яқинида яшайдиган, катта ер эгаси бўлмиш деҳқоннинг ўғли эди. У маликанинг энг ишончли одамларидан бири бўлиб, Қабож унга қалтис, хатарли ишларни буюрар, шунга яраша ҳурмати-ни жойига қўярди.

Кўп ўтмай хонада Ҳамук пайдо бўлди ва маликага таъзим қилди.

– Ҳамук, – деди Қабож, – сен чиндан ҳам гавҳарсан, Бухоронинг бебаҳо гавҳарисан. Она шаҳринг сендан қаҳрамонликлар кутадур.

– Буюр, маликам, ҳар қандай амрингга тайёрман!

– Боракалло, Ҳамук, ўзи сендан шундай жавоб кутгандим. Ҳозир йўлга чиқасан. Мен Турк хоқонига нома битиб, ёрдам сўрайман, сен биродарларимиз лашкарини Бухорога бошлаб келасан. Сенга кўпи билан бир ҳафта муҳлат, агар кечиксанг, биз ҳалок бўлгаймиз, шаҳримиз топталгай. Шу боис шошилишинг керак. Энг учқур арғумоқлар, эпчил навкарлар сенинг ихтиёрингда, хазиначи истаганингча олтин-кумуш беради. Фақат улгуришинг керак! Тушундингми?

– Тушундим, маликам! Ҳаммаси айтганингдек бажо этилгай!

– О, Ҳамук, бутун умидим сендан! Бутун ёруғлик олами, қуёш йўллари, наинки йўллари, балки дилини ёритиб тургай! Зардушт сенга мадақкор бўлгай! Бор, мен мактуб битгунимча йўл тайёргарлигини кўр!

Кун ёйилганда вазири аъзам бошлиқ Бухоро аъёнлари қимматбаҳо ҳадяларни от-туяларга юклаб, Убайдуллоҳ ибн Зиёд қароргоҳи томон йўл олдилар.

Элчилар дарвозадан чиққанларида атрофни мўр-малахдай босган араблар лашкарини кўриб, ваҳимага тушдилар. Араблар қалъа ташқарисидаги сон-саноқсиз кўшкларни эгаллаб, вақтичоғлик қилишар, дов-дарахт от-туялар туёқлари остида пайҳон бўлган, айниқса, сув ёқасидаги тупроққа қоришиб ётган бағри қон лолалар юракни эзарди.

Вазири аъзам ва унинг шериклари Убайдуллоҳ ибн Зиёдни қашаматли оқ саропардасига кириб, унга таъзим бажо келтирдилар, совғаларни топшириб, малика номидан бир ҳафталик муҳлат сўрадилар.

Убайдуллоҳ ниҳоятда қимматбаҳо моллардан иборат ҳадяларни кўриб рози бўлди.

Элчилар шаҳарга қайтиб, арабларнинг розилигини маликага билдирдилар. Малика вақтинчалик сулҳ хабарини эшитиб, чуқур тин олди ва яна ўйга толди.

«Етти кун... Етти кеча-ю етти кундуз... Мен қафасдаги қуш янглиғ типирчилаб, имкон, чора изламоғим даркор. Лекин қани ўша имкон, қани ўша чора? Бечора – чора истар... Ҳамук улгурмаса, нима бўлади? Ахир йўлда қанчадан-қанча кутилмаган воқеалар рўй бериши мумкин. Сўнг бутун бошли лашкарни тўплаш, дарёю саҳролар оша Бухорога етиб келиш осонми? Дарвоқе, ҳазратим Бидун етиб келиши мумкин...»

Қабож шу тахлит юртни сақлаб қолиш, қалъани муштақамлаш тўғрисида бош қотирар, шаҳар ташқарисида эса араблар атрофдаги қишлоқларни талаб, боғ-роғларни пайҳон қилишар, ўлжа талашишар, тунлари гулханлар ёқиб, базми жамшид уюштиришар-

ди. Пойкент ва Ромитандан олинган неча ўнг минглаб асирлар – аёллар, болалар, қариялар эса очлик, ташналик азобини чекар эдилар.

Буларни кўриб, билиб турган Қабож беҳад қийналар, лекин Ҳамукдан ҳам, Бидундан ҳам ҳамон дарак йўқ эди. Маликанинг қалъа ичидаги лашкар арабларга бас келолмаслигига кўзи етар, шу боис ёрдам етиб келгунча кутишга қарор қилганди.

Ниҳоят етти кунлик муҳлатнинг еттинчи тонги ҳам отди. Малика иложсизликдан яна Убайдуллоҳ ибн Зиёдага элчилар ва ҳадялар юбориб, тагин етти кунлик муҳлат сўради. Ҳадялар аввалгисидан ҳам мўл ва қимматбаҳо эди. Араблар бу гал ҳам рози бўлишди. Лекин ушбу муддат тугагач, шаҳар вайрон этилажагини билдиришди.

Малика ҳамон мадад етиб келишига умид қилар, оташкадага бориб марҳаматли тангри Аҳурамаздадан шаҳарни омон сақлашни илтижо қилар, ҳар куни неча марталаб Ҳамукка хаёлан мурожаат этарди. «О, Ҳамук, юртимнинг чин гавҳари, Ҳамук, тезроқ келақолсанг-чи, сен келмасанг биз ҳалок бўлгаймиз, Фохира ҳалок бўлмай. Тезроқ кел, Ҳамук!»

Иккинчи муҳлатнинг тўртинчи куни лашкарбоши Хин малика ҳузурига келиб шундай деди:

– Маликам, рухсат эт, лашкарни қалъа ташқарисига бошлаб чиқай, лаънати арабларнинг таъзирини берай. Улар кўшкларни, ибодатхоналарни вайрон этиб, боғларни горат қилаётирлар. Бу лашкар ва фуқаро но-розилигига сабаб бўлаётир.

– Сенинг ватанпарварлигингни ғоят қадрлайман, Хин. Сен биринчи бўлиб арабларга рўбару бўлиб, шамширига шамшир урдинг ва кўрдингки, улар нақадар кўп лашкарга эга. Шу боис доноларнинг бир ҳикматини эслатмоқчимен: «Филлар биланг жанг қилганлар уларнинг оёқлари остида топталгайлар...»

– Юртимиз, муқаддас қадамжоларимиз топталишини кўриб, жимгина ўтиргандан кўра, ўзимиз топталганимиз афзал эмасми, маликам?!

– Сен ҳақсан, Хин, юрт топталаётганда фақат кўрқоқ, хоинларгина бефарқ қараб тура олади. Мен

ҳам арабларнинг ваҳшийлигини кўриб, интиқом ўти-
да ёнадурман. Лекин ҳар ишнинг ўз режаси, мавриди
бўлади. Бугун-эрта ёрдам етиб келса, жангга кирамиз.
Ёғийни енгамиз ёинки азим шаҳримиз остоналарида
ҳалок бўламиз! Биз учун бошқа йўл қолмади!

Хин индамай бошини эгганича чиқиб кетди.

Малика Қабож қўлига қилич олади. Мағлубият

Қуёш Ражфандун томонларни алвон рангга бўяб, се-
кин-аста ботиб кетди. Унинг ботишини ҳисор тепаси-
дан кузатиб турган малика юрагидаги умиднинг сўнг-
ги учқунлари ҳам қуёш билан бирга сўниб, ер қаърига
сингиб кетдилар.

«Мана, сўнгги кун ҳам ўтди. Ҳамук ҳам, Бидун ҳам
келмадилар. Қаттол ёғий олдида ёлғиз ўзимман. Эрта
тонгда ҳаёт-мамот жангига киришамиз. Ё ҳаёт, ё ўлим!
Бошқача бўлиши мумкин эмас! Мен ҳозир шаҳарни
жангсиз топширсам, етти пуштим учун маломат тамға-
си бўлиб босилади ва буни ҳеч қачон ювиб бўлмагай».

Малика афсус-надомат тўла хаёллари билан банд
экан, атрофни секин-аста қоронғилик қоплади. Душ-
ман қароргоҳида гулханлар ёқилди.

Малика хомуш, секин-аста қадам ташлаб, боргоҳга
қайтар экан, соқчилар, хос хизматкорлар, хожасаро-
лар ва жорияларнинг юз-кўзларига диққат билан разм
соларди. Ҳамманинг юзида ташвиш-таҳлика аломатла-
ри, ҳаммани бир савол қийнайди: «Эртага нима бўла-
ди? Ҳолимиз не кечади?»

Малика боргоҳга қайтиб, вазири аъзамни ҳузурига
чорлади. У эртанги ҳал қилувчи жанг хусусида кели-
шиб олмоқчи эди.

Вазири аъзам хонага кириб келган аснода эшикда
Абу Зар кўринди.

– Маликам, Ҳамук келди, ҳузурингга киришга изн
сўрайдур.

Малика бир зум гангиб қолди. «Нима, Ҳамук келди?!
Наҳот нажот йўли очилган бўлса?!» – кўнглидан ўтказди
у ва Абу Зарга нидо қилди:

– Ҳамук изн сўрайдирми, э воҳ, изн сўрамасин, кираверсин, ахир уни кутиб кўзларим кўр бўлаёзди-ку!

Хонага кийимлари, афт-ангори бир аҳволга тушиб қолган Ҳамук кириб келди. У ниҳоятда ҳорғин кўринар, лекин кўзлари чақнаб турарди. Унинг кўзларига нигоҳ ташлаган малика дарҳол ҳаммасига тушунди. Ҳамук истиқболига юрди.

– О, Ҳамук, халоскорим, гапир, гапира қолсанг-чи, нима бўлди?!

– Турк лашкари етиб келди! Коми Даймун соҳилида қароргоҳ қилди. Лашкарга энг довурак саркардалардан Алпоғут бошчилик қилмоқда. У сенга саломлар йўлайдур, маликам!

Малика Ҳамукни қучоқлаб олишдан ўзини зўрға тийиб, хитоб қилди:

– Қандай яхши! Бу кеча арабларнинг бизга берган иккинчи муддати ҳам тугайди. Тонгда уларга қарши жангга киргаймиз! Лашкарга мен ва Хин бошчилик қиламиз. Эрта тонгда қалъадан чиқиб, арабларга қўққисдан ҳужум қиладурмиз. Сен Алпоғут қўшинини бошлаб келиб, ёғийга орқа томондан ҳамла қиласан. Икки томондан исканжага олиб, лаънати босқинчиларни тутдай тўккаймиз! – малика жўшиб гапирар, унинг бағоят чиройли юзи ҳаяжондан бўғриққан, жон олғувчи кўзларида қатъият учқунлари порлар, шу топда ёш, дуркун оҳуга ўхшаб кетарди.

– Ҳаммаси айтганингдай бўладур, маликам. Бизнинг Бухородан, сендан қимматлироқ бойлигимиз йўқ. Бас, шундай экан, сен ва азиз шаҳримизни сақлаб қолиш учун эртанги жангда жонимизни-да аямагаймиз! – деди Ҳамук садоқат тўла кўзларини чақнатиб.

– Сендан қанчалар қарздорман, азизим! Сен кўп марҳаматларга лойиқдурсан. Ёғийни даф этайлик, бошингдан зар сочгайман, зар! Ҳозир эса, бовурчи, аёқчиларни ол-да, биродаримиз Алпоғут ва унинг ботирларини яхшилаб меҳмон қил. Жанг олдидан уларнинг кўнглини кўтармоқ жоиздур. Биз, вазири аъзам иккимиз эртанги жанг режаларини тузадурмиз. Эрта-

га махсус чопар юборганимдан сўнг йўлга тушасиз ва жангга кирасиз.

Ҳамук маликага таъзим қилиб чиқиб кетди. У кетгач, вазири аъзам сўз бошлади:

– Маъзур тутгайсан, маликам, агар малол келмаса, икки оғиз гапим бор эди...

– Сўзла, вазири аъзам!

– Эртага жангга кирмоқ истаюрсен. Ахир Хин, Элтумас, Қурт каби лашкарбошилар турганда ёш жонингга жабр этмоққа не ҳожат? Қолаверса, мана, мен борман. Эмизикли бола билан сени жангга киритсак, эл-юрт нима дейди, подшоҳ келса нима дейди? Энг ёмони, душманимиз хотин кишига кунлари қолибди дея устимиздан кулмасми? Ҳеч бўлмаса, Тағшодани, гўдагингни ўйласанг бўларди, маликам!

– Ҳаммасини ўйлайдурман, вазири аъзам, ўйлашга мажбурдирман. Лекин эл-юрт тақдири, ор-номуси гаровга тикилганда четда туrolмайман! – деди малика ва қатъий тарзда қўшиб қўйди: – Бу хусусда бошқа гаплашишни истамайман! Амр эт, ҳузуримга Хин, Элтумас ва Қуртни чақирсалар. Мен улар билан елкама-елка туриб жанг қиламан. Бир бошга – бир ўлим! Менинг бир қошиқ қоним туфайли юртим тупроғи бир сониягина энгил нафас олса бахтиёрдурман ва бундан бениҳоя фахр этадурман! Ахир бундай ўлим ҳаётбахш ўлим-ку, вазири аъзам, наҳот шуни тушунмайсан?!

Вазири аъзам малика билан ортиқ баҳслашишга журъат этмади. Кўп ўтмай хонага лашкарбошилар кириб келдилар ва ҳаммалари ярим тунгача эртанги жанг режасини туздилар.

* * *

Кўкда Ноҳид³ юлдузи шуъласи ўчмай уйғонган малика ширин уйқуда ётган Тағшоданинг пешонасидан авайлабгина ўпди, лаблари «Кечир, нуридийдам, бошқа иложим йўқ...» дея пичирлади.

³ Ноҳид – Зухро юлдузи.

Кўнгли бузилиб шабистонни тарк этар экан, остонада хос хизматкори Қублага⁴ дуч келди. Бўйи етиб, оқи оққа, қизили қизилга ажралиб, атиргул гунчаси янглиф очилиб, ифор таратиб қолган бу қиз маликага жуда ёшлигиданоқ хизмат қилар, унга жуда ўрганганди.

Қиз маликага бир оз тикилиб турди-да, хўнграб йиғлаб юборди.

– Йиғлама, Қубла. Ойнинг ўн беши қоронғи, ўн беши ёруғ демишлар.

– Маликам, ўтинаман сендан, жангта кирма! У ваҳшийлар сени ҳалок этишади! Ахир сенга бирор кор-қол бўлса, биз нима қиламиз, Тағшоданинг ҳоли не кечади?!

– Йиғлама, гўзалим, биз ҳукмдорларнинг қисматимиз шу. Шундай дақиқалар бўладики, подшоҳ халқ учун, эл-юрт учун ўзини қурбон қилишга тайёр бўлиши керак.

– Сени марҳаматли Тангрим ўз паноҳида асрасин, маликам! – деди Қубла кўз ёшлари томоғига тикилиб.

– Ташаккур, Қубла, сен бокира, гуноҳсизсан. Сенинг дуоинг-ла жангга кирган кишига қилич ўтмаса керак, – Қабож шу сўзларни айтар экан, ичма-ич хоналардан тез юриб ташқарига чиқди. Хизматкорлар, соқчилар фимирлаб қолишди.

Орадан кўп ўтмай малика дубулға, совут ва бошқа жанг кийимларини кийиб, қўлига қиличини олгач, қадди-қомати келишган йигитга ўхшади-қолди.

Ақтачи-мироҳўрлар у яхши кўрган Қуғу (Оққуш) номли отни етаклаб келдилар. Отга ҳам жанг ёпинчиқлари ёпилган эди. Қуғу жуда ақлли, учқур от бўлиб, малика шаҳристон ташқариси, Ражфандун томонларга сайрга чиққанида шу отни минар, чавгон ўйини, пойгаларда ҳам жонивор эгасига панд бермасди.

Қабож ҳақиқатан ҳам оққушга ўхшаб кетадиган Қуғуни бир оз эркалаган бўлди, сўнг рикобдор кўмагидан воз кечиб, енгил ҳаракат билан арғумоққа минди-да, Дарвозаи Фуриён томон йўрттириб кетди. Деҳқон ва маликзодалар авлодидан бўлган икки юз нафар хос навкарлар қиличларини яланғочлаб, чап ва ўнг қанот бўлиб унга эргашдилар.

⁴ Қубла – бўса маъносини англаатади.

Қабож ва унинг хос навкарлари Фуриён дарвозасидан чиқиб, шаҳарнинг баланд деворлари, дарвозалари бўйлаб сафланган отлиқ, пиёда қўшин қаршисига келдилар.

Атроф анча ёришиб қолган, қуёш қирмизи юзини эндигина очмоқда эди. Малика қиличини боши узра баланд кўтариб хитоб қилди:

– Эй, халқим, азиз Бухоро лашкари! Ёғийнинг омонсиз қонли шамшири бошимиз узра баланд кўтарилгандур ва улардан шафқат бўлмагай! Бу тонг биз уларни улоқтириб ташлаймиз. Бизга турк биродарларимиз ҳам ёрдамга келишди.

Қаранг, қуёш қирмизи рангдадур. Бизнинг тоза қонимиз ҳам шул рангда. Агар биз шаҳримиз остоналарида ҳалок бўлар эканмиз, она шаҳримиз Фохира қирмизи қонимиз ила фахр этгусидир! Бизга марҳаматли тангрим Аҳурамазда ёр бўлгай! Олға! Араб босқинчиларига ўлим!

Ноғоралар гумбурлаб, карнайлар гат-гатлаб тилга кирдилар. Лашкар қуюндай бўлиб ўрнидан қўзғолди. Шаҳар дарвозалари бирин-кетин очилиб, ҳимоячилар душман томон ташландилар. Лекин араблар ҳам гафлатда эмасдилар. Уларнинг айғоқчилари бухороликлар ҳужумидан воқиф бўлган эдилар ва шу боис араб лашкарлари жангга шай турардилар.

Олдинги сафларда малика, лашкарбошилар ва яловбардорлар борардилар. Маликанинг хос навкарлари уни тўрт томондан ўраб олгандилар. Орадан кўп ўтмай сафлар қўшилиб, аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Атрофни отлар кишнаши-ю, одамлар бақир-чақирғи, дод-фарёди босди. Қиличлар жаранги, қалқонлар шарақ-шуруғи қулоқни қоматга келтирар, бошлар сапчадек узилар, отлар жон ҳолатда кишнаб йиқилар, қон дарёдек оқа бошлаганди.

Тез орада араб лашкарининг қўли баланд кела бошлади.

Айниқса, отлиқларнинг анча тажрибали, жанг кўрганлиги билиниб қолди. Боз устига, Бухоро ва турк лашкарини қўшиб ҳисоблаганда ҳам араблар бир неча бор кўпроқ эдилар.

Бирдан ғала-ғовур янада кучайиб, бўрон тургандек бўлди: турк қўшини орқа томондан ҳужумга ўтганди!

Бухоро лашкари бундан руҳланиб, араблар сафларини анча пароканда қилди. Малика Қабож ўнгу сўлига қарамай қилич солар, лашкарни тағин ҳам руҳлан тиришга интиларди.

Лекин арабларнинг саросимаси узоққа чўзилмади. Улар тезда қайта сафланиб, иккига бўлиндилар ва бухороликларни шаҳар дарвозаларига қисиб қўйиб, туркларни чўл томон чекинишга мажбур қилдилар.

Бу хунрезлик тушгача давом этди. Жанг майдони мурдалар, қонли бошлар, оёғи осмондан келган отларга тўлиб, даҳшатли манзара касб этганди.

Охири турк лашкари пароканда бўлиб, чўлга қараб қочди. Бухороликлар қалъа ичкарасига кирдилар.

Малика қора терга ботган Қуғудан ҳорғин тушар экан, бирдан кўзи ўнг оёғига тушди. Ўнг оёғида этик йўқ эди!

«Эсиз, Байт ут-тирознинг қўли гул усталари совға қилган, қимматбаҳо дуру жавоҳирлар билан безатилган бир пой этик душман қўлида қолибди-да. Энди у лаънатилар бу қимматбаҳо матоҳни дея бир-бирларига қилич солишдан ҳам тоймаслар...»

Қабож жуда дилгир кайфиятда эди. Унинг турк лашкарига боғлаган сўнгги умиди ҳам пучга чиққанди. Начора, улар ҳам подага ўхшаб чўлга ёйилиб кетдилар... Энди яна тадбир қидириш, шаҳар осойишини беҳисоб мол-дунё билан сотиб олишга тўғри келади. Энг охирги чора шу. Кошкийди бу лаънати босқинчилар унча-мунчага кўна қолишса.

* * *

Араблар Бухоро ва турк қўшинини мағлуб этгач, шаҳар атрофидаги қишлоқларнинг кулини кўкка совура бошладилар. Улар кўшк, иморатларни вайрон этар, дарахтларни кесар, ям-яшил экинзорларни от-туялар билан пайҳон этар ва бундан лаззатланардилар гўё.

Пойкент вайрон, Ромитан вайрон, Ражфандун душман илкида, атроф қишлоқлар ўт-олов оғушида. Биргина

Бухоро шаҳристони чексиз уммон қўйнидаги ёлғиз оролчадек бўлиб турар, бу қисмат бугун-эрта унинг ҳам бошига тушагагини ўйлаган Қабож зўр бериб чора изларди.

Ғолиб араблар жуда оғир шартлар қўйдилар: Бухоро ақчаси билан ҳисоблаганда бир миллион тўрт юз минг олтин ва кумуш дирҳам пул, кўп миқдорда жавоҳир, қимматбаҳо матолар, лашкар ва от-улов учун икки ойга етадиган озуқа эвазига улар шаҳарни вайрон этмай, ташлаб кетадиган бўлишди. Биргина Убайдуллоҳ ибн Зиёднинг ўзи тўрт мингдан зиёд асир-қулларга эга бўлди. Бундан ташқари, араб лашкари ҳам дуч келганини қўйни-қўнжигига тиқиб, жуда кўп қимматбаҳо буюмлар йиғди.

Истилочилар қўйган шартлар оғир, ҳақоратли талончилик шартлари эди. Лекин шаҳристон чор атрофдан ўт-олов оғушида тургани боис малика ҳамма шартларга кўнишга мажбур бўлди.

Сарой аёнлари ва мулозимлар талаб қилинган олтин-кумуш дирҳамлар, қимматбаҳо буюмлар, бойликлар, лашкар учун озиқ-овқатларни от-туяларга ортиб, босқинчилик қароргоҳига олиб бориб, қўшқўллаб топширдилар.

Ғолиблар яна бир неча кун ғалаба нашидасини суриб, йўл ҳозирлигини кўришгач, Шири шугур саҳроси орқали изларига қайтдилар.

Қабож лашкар изидан айғоқчилар юбориб, улар ўқуздарёдан кечиб ўтганига ишонч ҳосил қилгач, кўнгли таскин топгандек бўлди. Ҳа, унинг кўнгли бир оз таскин топди, холос. Чунки у эртами, кечми араблар яна шаҳар остоналарига қайтишларини биларди. Дунёнинг тенг ярмини фатҳ этиб, кўплаб юртларни қул қилган араблар Бухородек ширин луқмадан воз кечишлари амри маҳол.

Энди ҳеч кимдан умид қилиб, ёрдам кутиб бўлмайди. Бидун етиб келолмади, турк лашкари сичқон инини минг танга билиб, тумтарақай қочди. Бухоро лашкари ундан-да баттар аҳволга тушди. Демак, мағлубият сабабларини чуқур таҳлил қилиб, душман яна бостириб келганда ғафлатда қолмаслик чораларини кўриш, қалъани янада мустаҳкамлаш зарур. Энг муҳими, лаш-

кар араблар билан жанг тарзини қайта-қайта машқ қилиши даркор.

Қабож мағлубият сабоқлари ҳақида ўйлар экан, хонага Абу Зар кириб келди. Унинг қўлида алланима бор эди.

– Қара, маликам, мен нима топиб олдим! – хитоб қилди ҳаяжонланиб у.

Абу Зарнинг қўлида маликанинг жанг майдонида йўқолган бир пой этиги бор эди.

Малика этикни ҳадиксираш билан, авайлабгина қўлига олди. Этик чанг-тупроққа беланган, у ер-бу ерида қон доғлари қотиб қолганди. Қабож сесканиб, этикни Абу Зарга қайтарди.

– Байт ут-тирознинг қўли гул усталари бутун санъатларини ишга солиб, бу этикни олтин, кумуш, дуру жавоҳир билан безаган, менга тортиқ қилган эдилар. Унинг қиймати икки юз минг дирҳам эди. Лаънатилар, ҳамма қимматбаҳо нимарсаларини кўчириб олишибди. Юртимни талаганлари етмагандек, мени ҳам талашди. Во ажаб, шу бир пойгина этик ҳам уларнинг назаридан четда қолмабди-да. Еб тўймаган, ялаб тўярмиди? Бу сенинг қўлингга қандай тушиб қолди, Абу Зар?

– Жангдан қайтаётганингда оёғингда бир пой этик йўқлигини пайқаган эдим. Араблар жўнаб кетгач, жанг майдонини ахтариб-ахтариб, охири топиб олдим. Сенинг муборак оёғингни безаган муборак нимарса босқинчиларга ўлжа бўлишини ҳеч истамадим...

– Ташаккур сенга, дўстим. Этик босқинчилар қўлида кетса, юрагимга малол келар эди. У лаънатилар гўзалликни тушунмайдилар, ёлғиз қилич кучини тан оладилар. Ҳали уларга қилич кучини кўрсатадурган кунлар келадур! Ҳозир эса мағлубу абгор бўлиб, катта товон тўлаган эсак-да, босқинчи қадами шаҳар ичкарисига етмади. Ана шу менга тасалли берадур, кўнглимни оз бўлса-да ёритадур.

Абу Зар хонадан сассиз чиқиб кетди. Малика ҳузурига вазири аъзам, лашкарбошилар Хин, Элтумас, Қуртни чақиртирди. Ҳамук ҳам ҳозир бўлди.

Шу бир неча кун ичида озиб кетган, чиройли, ёрқин кўзларида ғам-ташвиш, бесаранжомлик аломатлари сезилиб турган Қабож машваратни бошлади.

– Ёғий беҳисоб бойлик, бизни беҳад хўрлашлар эвазига нафас ростлашимиз учун озми-кўпми фурсат берди. Эртами-кечми улар шаҳримиз остонасига қайтишлари ҳаммангизга кундай равшандур. Уларнинг асосий мақсади бойлик орттириш, биз муқаддас билган нарсаларни пайҳон қилиш, ўзимизни қулликка маҳкум этишдур. Шундай экан, ёғий чекинди дея хотиржам бўлолмагаймиз. Мен энг аввал бу қадар шармандали мағлубиятимиз сабаблари тўғрисида ўз оғизларингиздан эшитмоқчи эдим. Турк лашкари бирлан ҳамкорлигимиз ҳам кутилган натижани бермади.

Малика лашкарбошиларга бирма-бир савол назари билан қараб чиқди. Биринчи бўлиб Хин сўз бошлади. Мағлубият аламини ҳаммадан кўп у тортаётгани чехрасидан билиниб турар, девдек қомати бир неча кун мобайнида дол бўлган, ҳар доим бургутникидек чақнаб тургувчи кўзлари тик боқолмасди.

– Маликам, ҳозир шу тахлит қаршингда дол тургунча ёғий отлари туёғи остида топталмоғимиз афзал эди. Лекин начора, бўлар иш бўлди. Фақат шаҳримизни бой бермаганимиз бир оз тасалли берадур. Менимча, биз турк кўшини билан ҳаракатларимизни мувофиқлаштиролмадик. Чунки бунга вақтимиз ҳам қолмаган эди. Ёғий бундан усталик билан фойдаланди. Кейин улар шаҳарга кўп сонли айғоқчилар юбориб, бизнинг режаларимиздан хабардор бўлиб турдилар.

– Тўғри, – уни қувватлади Ҳамук, – улар турк лашкари етиб келгани, қаерда қароргоҳ қилганидан-да воқиф эканлар. Шу боис кўққисдан ҳужум қилиш имкони бўлмади.

Суҳбатга лашкарбоши Элтумас аралашди.

– Арабларнинг бир неча тезкор гуруҳлардан иборат отлиқ аскарлар дасталари янгича тарзда жанг қилар экан. Улар сафларимизни пароканда қилиб юборди, шундан сўнг ўзимизни ўнглаёлмадик, – деди.

Қабож лашкарбошиларга жимгина қулоқ солар, уларни синчковлик билан зимдан кузатарди. Ҳар бири паҳлавонкелбат, кўп жанг кўрган довюрак саркардалар, ҳозир гуноҳ иш қилиб қўйган ёш болалардек ер

чизиб ўтиришибди. «Оқ ёғочнинг қайрилгани – сингани, эр йигитнинг уялгани – ўлгани» деганлари шу бўлса керак-да. Талмовсираб гапираётган Элтумаснинг ва-жоҳатидан ёғий тугул дўст ҳам қўрқади. У мана-ман деган паҳлавон йигитнинг елкасига бир мушт тушириб, ерга киритиб юбора олади. Қўзларини маликадан яшириб ўтирган Қурт эса учқур бедовни бир қўллаб кўтаришга қодир. Лекин гап буларда ҳам эмас. Араб лашкари беҳад кўп ва одам ўлдириш илмини сув қилиб ичган экан. Шуларни ўйлаган маликанинг юраги баттар гашланди. «Эй тангрим, наҳот бу араб аталмиш балодан омонлик бўлмаса? Нажот йўли қайда? Қайда у саодат йўли? Нима қилай, кимга суянай, кимдан мадад кутай? Суянадиган одамим борми менинг? Ёинки яна олтину жавоҳир жонимизга ора кирармикан? Қачонгача зару зевар ила ёғийга хушомад қиламиз?» – Қабож ўзига тўхтовсиз саволлар берар, бу саволларга жавоб тополмай қийналарди.

Шу орада лашкарбоши Қурт сўз олиб орадаги нохуш жимликни бузди:

– Маликам, бир қошиқ қонимдан кечсанг, эътироф этардим...

– Кечдим, Қурт, айт эътирофингни!

– Эътирофим шулки, араб қўшини ҳаммаси бир томон бўлди-ю, лаънатиларнинг нафт (нефть) отар қуроли бир томон бўлди. Лашкар осмондан ёғилган ҳисобсиз оловни кўриб даҳшатга тушди. Туркларнинг-да ўтакаси шундан ёрилди.

– Буларнинг ҳаммаси менга маълум, Қурт. Лекин тасаввур қилиб кўр-чи, шу осмондан ёғилган олов лашкар устига эмас, шаҳарга ёғилганида не бўларди? Тинч аҳолининг ҳоли не кечарди? Шаҳристон кунпаякун бўлмасмиди? Мен ана шундан даҳшатга тушаман, Қурт! Шу боис уларни юртимизга яқинлаштирмаслик чораларини кўришимиз керак, – деди Қабож.

Вазири аъзам, барча лашкарбошилар душман қайтиб келгудек бўлса, қандай тадбирлар қўллаш тўғрисида келишиб олдилар. Қалъалар деворлари, улар атрофидаги сув тўсиқларини янада мустаҳкамлаш, қўшни

мамлакатларга айғоқчилар юбориш, Хуросон томондан бирон хавф сезилганда дарҳол хабар қилиш, дарёлар соҳилларига тезкор гуруҳлар қўйиб, душман қўшини ҳаракатидан муттасил хабардор бўлиб туришга оид режалар тузилди.

Ҳамма хонадан чиқиб кетар экан, Қабож Ҳамука «тўхта» ишорасини қилди. Ёлғиз қолишгач, малика унга мурожаат этди:

– Ҳамук, мен сени халоскорим деб атаганман ва ҳамон шу сўзларимда собитман. Айт, сен учун нима қилай?

Ҳамук малика сўзларининг маъзини чақиб бир оз сукут сақлагач, жавоб қайтарди:

– Ҳеч қанақа халоскор эмасман, маликам, агар ғалаба қозонганимизда гапларинг жоиз бўлар эди.

– Йўқ, азизим, сен ғалаба олиб келмаган бўлсанг-да, менга умид ато этдинг, она шаҳримизни сақлаб қолиш ишончини уйғотдинг. Шу боис кўп марҳаматларга лойиқсан. Тила тилагингни!

– Сенинг лутфу караминг мен учун ҳар қандай марҳаматдан зиёда, маликам. Наҳот мен Ватаним учун қилган хизмат эвазига сендан нимадир тамаъ этсам?

– Тамаъ эмас, Ҳамук, ҳар бир эзгу ишнинг баҳоси кадр-қиймати бўлиши керак! Мен Руди Зар соҳилидаги бир кўшкни сенга туҳфа этишга қарор қилдим. Баҳслашиб ўтиришинг фойдасиз, бир сўзли эканим сенга аён.

– Баҳслашмоқчи эмасман, маликам. Ҳамонки, менга марҳамат қилмоқчи экансан, агар бир қошиқ қонимдан кечсанг, бир илтимосим бор.

– Кечдим, айт ўша илтимосингни!

Ҳамук гапиришни ҳам, гапирмасликни ҳам билмай бир оз жим турди. Сўнг юрак ютиб шундай деди:

– Мен Кублани яхши кўраман... У ҳам... Аҳду паймон қилганмиз. Шунга сенинг розилигинг керак эди...

Малика офир тин олди. Ҳамук эса бутун вужуди увишиб, унинг қарорини кутарди.

– Кубла... Яхши... Дидинг жойида, Ҳамук. Ўзиям ҳозир унинг гулдек очилган пайти. Ҳар иккингиининг оёқ олишларингиздан сезган эдим. Начора, қиз боланинг

қисмати шундай, уни кимдир албатта пишган олма-дек узиб, қўйнига солгусидир. Сен наинки Қубла, балки бутун Бухоро гўзаллари марҳаматига лойиқдурсан. Фақат бир оз сабр қиласан, ҳозир Қубла менинг қўл-оёғимга айланган. Тағшода унга жуда ўрганиб қолган, сал улғайсин, сўнг тўйларинга ўзим бош бўлгайман. Унгача ёғий хавфи ҳам даф бўлса ажабмас...

Ҳамук маликага миннатдорчилик билдириб, хонани тарк этди. У ўзида йўқ хурсанд эди.

«Ҳозир тўппа-тўғри Қубласининг олдига боради, ундан суюнчи олади. Суюнчиси Қубланинг исми жисмига монанд, бир бўсаси бўлса не ажаб? Нақадар бахтли улар! Ахир соф муҳаббат қувончидан лаззатлироқ бахт борми бу дунёда?!» Малика шуларни хаёлидан ўтказар экан, ўзи Бидун билан бир ёстиққа бош қўйган маъсуд дамларни эслади. Улар тунларни тонгга улаб, ширин суҳбатлар қуришар, бахтлари тўкислигидан шукроналар қилишарди. Наҳот энди шу тўкис бахт саробга айланган бўлса?! Наҳот Бидун ёшгина хотинини босқинчилар билан юзма-юз қолдириб, лашкар йиғиш баҳонасида бегона юртларда дарбадар кезиб юрса? Бухорху-дотларнинг кунни шунга қолдими?

* * *

Қалъа кунгураларидан «бир амаллаб» ошиб ўтган тўлин ой тобора баландлар, шаҳристон унинг кумуш нурларидан ороланар, бу ажиб манзара тун сукунати билан уйғунлашиб, бутун мавжудотни сеҳрлаб қўйганди.

Қубла тун салқинлигидан бадани жунжикиб, Ҳамукнинг пинжига тиқилар, бахтдан йигитнинг боши гиргир айланар, кучли эҳтирос унинг овозини титратарди.

– Биласанми, жоним, бугун маликам менга катта марҳамат кўрсатди. У мени халоскорим деб атаб, Руди Зар соҳилидаги кўшкни туҳфа этди. Мен эсам, «Кўшккингиз керак эмас, менга Қублани ҳадя этинг», дедим. Тўғри қилибманми, Қубла?

– Сен ёмон йигит бўлибсан, Ҳамук! Мен энди маликанинг кўзига қандай қарайман?

– Шундай қарайверасан. Қайтанга малика мени мақтади, «Дидинг жойида», деди. Тағшода сал улғайсин, сўнг тўйларингизга ўзим бош бўлгайман», дея ваъда берди. Бу бахт-ку ахир, жоним, нега қувонмайсан?

– Нега қувонмайсан эмиш, сен лашкар билан қайтиб келгунингча ўлиб қолаёздим, энди кўришолмасак керак деб ўйладим. Сенга бир гап бўлса, мен нима қилардим, шуни ўйлаб кўрдингми?

– Мен қайтиб келмаслигим мумкин эмасди. Сенга ҳам, маликага ҳам ваъда бергандим. Боз устига, сенинг соф муҳаббатинг мени бало-қазолардан сақлашига имоним комил эди.

– Тўғри айтасан, Ҳамук. Сенинг омон қайтишингни мен туну кун марҳаматли Тангримдан илтижо қилдим. Ҳар тонг қуёш чиққанида, бу сенинг жамолинг дея ўзимни қаттиқ ишонтирдим. Ёруғлик олами бизни қўллади, азизим!

Ошиқлар ойга тикилганларича ширин хаёллар суришар, фараҳли бу тун фақатгина улар учун ороланар, уларнинг кўнглини олгиси келарди гўё.

– Мана, кўрасан, – дерди Ҳамук ишонч билан, арабларни даф қилайлик, кейин малика инъом этган кўшкни янада обод қиладурмиз, бизнинг ҳам Тағшодадек ўғлимиз бўлади.

– Ҳаддингдан ошма, – нозланарди Қубла севгилисининг қучоғидан чиқмоқчи бўлиб.

Вақт алламаҳал бўлиб қолганди. Қубла кетишга чоғланди. Лекин Ҳамук уни қўйиб юборгиси келмас, «Яна бирпасгина ўтир», дея илтижо қиларди.

– Эсингни йиғ, Тағшода уйғониб кетса, балога қоламан, – дерди Қубла хавотирланиб.

Хўрозлар учинчи маротаба қичқира бошлаганда ошиқлар хайрлашдилар.

– Эртага яна шу ерда кутаман, Тағшодани ухлатиб чиқарсан, – шивирлади Ҳамук.

– Агар мени шу кечагидек қийнайдиған бўлсанг, энди сираям чиқмасмен, – деди нозланиб қиз.

**Бухоро осмонида қора булутлар.
Амир – ошиқ. Қубла ўзини фидо қилади**

Малика Қабож туну кун араблар хавфини даф этиш учун бош қотирар, турли тадбирлар тузарди. У Сўғд, Кеш, Нахшаб амирлари билан музокаралар олиб бориб, иттифоқ тузди. Араблар яна бостириб келишса, уларга қарши бирга жанг қилишга келишиб олинди.

Орадан икки йил ўтгач, Убайдуллоҳ ибн Зиёд Хуросон амирлигидан туширилди. Саъид ибн Усмон Хуросон амирлигига кўтарилди. Кўп ўтмай бу амир ҳам Бухорога юриш қилиш тараддудига тушиб қолди. Чунки ўзидан олдинги амир Бухородан олиб қайтган сон-саноксиз асирлар, беҳисоб мол-дунё тўғрисида кўп эшитган, бу унга тинчлик бермасди.

Малика Қабож Хуросонда юз берган ўзгаришлардан хабар топгач, яна ташвишга тушиб қолди. Бу ҳақда иттифоқчиларини ҳам огоҳлантирди. У араблар ҳамласига бардош бериш жуда мушкуллигини билса-да, жон-жаҳди билан тиришиб, тадбир изларди.

676 йил кўкламида Саъид ибн Усмон ўз лашкари билан Жайхундан кечиб ўтиб, Бухоро сари йўл тутди. Маликанинг айғоқчилари дарҳол унга хабар етказдилар. Қабож иттифоқчилари бўлмиш Сўғд, Кеш, Нахшаб ҳукмдорларига одам юбориб ёрдам сўради.

Бир неча кундан сўнг араб лашкари Бухоро остоналарига етди. Иттифоқчилардан эса ҳамон дарак йўқ эди.

Малика Саъид ибн Усмонга одам юбориб, «Убайдуллоҳ ибн Зиёд билан тузган сулҳимда барқарордурман», дея эътироф этишга мажбур бўлди.

Бу орада иттифоқчилар қўшини етиб келди ва араб лашкарига рўбару бўлди. Малика иттифоқчиларини кўриб руҳланиб кетди ва Саъидга мол юбориб, сулҳ сўраганидан пушаймон эканини билдирди.

Саъид ибн Усмон малика юборган молларни қайтариб жўнатди. «Сен Убайдуллоҳ ибн Зиёд билан сулҳ тузгансан. Бизнинг орамизда эса ҳеч қандай сулҳ йўқ», деди.

Ҳар икки томон лашкари қарама-қарши саф тортди. Лекин бухороликлар ва уларнинг иттифоқчилари лаш-

кари юрагига қандайдир ваҳима оралаб, жанг майдонини ташлаб қочдилар. Бу тақдири азал ўйини эдими ёинки маликанинг шўр пешонасими, айтиш қийин.

Даҳшатли ҳайқириқлар, карнайлар «ғат-ғат»и, ного-ралар гумбур-гумбурига тўла жанг майдонида Қабож ва унинг ўша икки юз нафарлик хос навкарларидан бўлак ҳеч ким қолмади. Малика орқа-ўнгига қарамай қочиб бораётган лашкар ортидан аламли, ғазабнок назар ташлаб ҳайқириб юборди.

– Тўхтанг, қаёққа қочаяпсиз, муртадлар, тўхтанг!!! Ахир оптимизда муқаддас Бухоро турибди-ку!

Лекин унга ҳеч ким қулоқ солмас, ҳамма ўз жонини қутқариш билан овора эди. Қабож бир қўлида қилич, юзини Қуғунинг тердан жиққа ҳўл ёлига босганча йиғлаб юборди.

– Эй, марҳаматли Тангрим! Қайси гуноҳларим учун мени бунчалар хўрлайсан! Наҳот мен бир умр ёғий оёқлари остида топталишга, бир умр улардан марҳамат сўрашга маҳкумдурман?!

Саъиднинг лашкари ғалаба нашидасини суриб қий-қирар, «Олло таолло душманларимиз дилига чексиз ваҳм солди ва улар урушсиз орқага қайтди!» дея ай-юҳаннос солишарди.

Хос навкарлар хун бўлиб йиғлаётган маликани қалъа ичкарисига олиб кирдилар. Уни ҳеч ким юпатолмас, Қабож нуқул ўз-ўзига савол берарди: Ҳақиқатнинг бағри бунчалар қон?! Нечун босқинчилар ғолиб-у мен ўз уйим, Ватанимни ҳимоя қилаётиб мағлубман? Қани у олий ҳақиқат, қани дину диёнат?! Эй Аҳурамазда, нечун у қонхўрларга, ўлаксахўр қизгунларга ўлим юбормайсан?! Бунақада бутун олам қора кучлар салтанатига айланмайдурми, Аҳраманнинг қўли баланд келмайдурми?»

Бу саволлар, табиийки, жавобсиз эди ва Қабож яна бошини эгиб, Саъиддан сулҳ сўрашга мажбур бўлди. У олтин, қумуш дирҳамларни, қимматбаҳо буюмларни бир неча ҳисса ошириб талончиларга юборди.

Араблар сулҳни қабул қилдилар. Лекин Саъид ибн Усмон малика учун бир неча таҳқирли шартлар қўй-

ди. У Қабожни ўзи ва барча саркардаларига саломга чиқишга мажбур қилди.

Саъиднинг лашкар бошлиқларидан бири Абдуллоҳ Ҳозим деган баҳайбат қизил юзли киши эди. У саропардасида катта гулхан ёқишни буюрди ва ўзи олов қаршисида қилич яланғочлаб турди. Олов иссиғидан Абдуллоҳнинг кўзлари қизариб кетди, калласи катталигидан ваҳшатли тус олди.

Саропардага қадам қўйган Қабож Абдуллоҳни кўриб ҳушини йўқотар даражага келди ва тез қочиб чиқиб шундай деди:

*Эй гулом, сени худо ажаб гўзал
қилиб безантирибди,
Ёмон кўз узоқ бўлсин, сенга яқинлашмасин.*

Босқинчилар янгидан-янги шартлар қўяр, малика юраги қонларга тўлса-да, тишини тишига қўйиб чидар, «Буларнинг ҳаммаси она шаҳрим учун», дея ўзини юпатарди.

Саъид Қабож билан учрашувларнинг бирида шундай деди:

– Мен энди Сўғд ва Самарқанд сари йўл тутиш фикридадурман. Сен эса йўлим устидасан, қайтишимда менга душманчилик қилмаслигинг учун сен томондан бирор гаров бўлиши керак.

Малика ўйланиб қолди. Ҳозир агар ақл билан иш тутилса, ҳам шарт бажарилади, ҳам саройдаги душманларидан қутулади.

Ҳикоят қилишларича, малика ўз эрининг хизматкорларидан бирига ошиқ эди, одамлар Тағшода ўша хизматкордан бўлган дер эдилар. Малика душман бўлган бир гуруҳ аслзодалар: «Биз Бухоро тахтини ҳақиқий Бухорхудот бўлган валиаҳдга олиб берамиз», дея ният қилардилар. Қабож уларнинг бу ниятидан хабардор эди. Саъид гаров талаб қилгач, малика ўша гуруҳга мансуб Бухоро маликзодалари ва деҳқонларидан саксон кишини унга берди.

Саъид ибн Усмон Сўғд сари юриш бошлайман деб турганида бирдан касал бўлди ва Бухоро остоналарида анча вақт қолиб кетди.

Кунларнинг бирида малика Қуғуни миниб, мулозимлари ҳамроҳлигида амирни кўргани борди. Юзида ҳарир парда билан Саъид ётган саропардага кирди. Беморнинг аҳволини суриштириб, мулозамат қилди. Сўнг тилла тўла ҳамёнини қўлига олди-да, ундан икки-та нимарса чиқарди ва шундай деди: «Бунинг биттасини ўзим учун сақдайман, мабодо касал бўлиб қолсам ейман, мана бу иккинчисини сенга бераман, уни есанг соғаясан...»

Малика чиқиб кетгач, Саъид аёл шунчалар азиз библиб унга берган нарса нима деб қараса, эскириб кетган бир дона хурмо экан. Шунда у ўз мулозимларига «Беш туяга хурмо ортиб, маликага элтиб беринглар», дебди.

Қабож беш туя юкни кўриб ҳайрон бўлибди. Қопларга очиб қараса, уларда жуда кўп хурмо бор экан. У хурмоларни ўз ҳамёнидаги нарса билан солиштириб, гап нимада эканини фаҳмлабди ва амир ҳузурига узр айтгани борибди.

У ҳар гал амир ҳузурига юзида ҳарир парда билан борар эди. Бу гал нима бўлди-ю, малика саропардага кираётганда бехос шамол туриб, унинг юзидаги ҳарир пардани бир муддат кўтарди. Шу аснода саропарда ичи ёришиб кетгандай бўлди. Қабожнинг ҳусну жамолига кўзи тушган Саъид гунгу лол бўлиб қолди. У қирқ ёшлар чамасидаги қорасоқол, кенг елкали, забардаст эркак бўлиб, умрида бундай кўҳлик аёлни кўрмаганди. Амир маликанинг келишган қадду қомати, ойдек нурланиб турган юзини кўриб, ошиғу беқарор бўлиб қолди. Тилидан бол томиб, унга мулозамат қилди, дарров изҳори ишқ этиб, ундан висол талаб қилди.

Қабожнинг кўзига дунё қоронғи бўлиб кетди. «Э воҳ, бу не кўргилик, узрга келиб, бу ваҳшийнинг чангалига тушиб ўтирсам-а...» Малика ақлли ва тадбиркор аёл эмасми, билдики, ҳозир амирнинг истагини рад этса, бу ердан соғ чиқиши мушкул. Шу боисдан ўзини хурсанд кўрсатиб, васл кечасига тайёргарлик кўриш учун

бир кунга муҳлат сўради. Саъид хотиннинг мойиллигидан хурсанд бўлиб рухсат берди.

Қалъага қайтган малика нима қилишини билмай ҳайрон эди. Бу гапни бирор вазиру аъёнга айтиб бўлмаса. Бир кеча-кундуз ўз ёғига ўзи қовурилган малика охири чидаёлмай Қублага ёрилди.

– Қубла, азизим, маслаҳат бер, нима қилай? Мен бечорани яна бир шармандалик кутадур.

Маликани доим хотиржам, сипо кўриб ўрганган Қубла ҳайрон бўлди.

– Не шармандалик экан, маликам, одамни кўрқитма?

– Лаънати Саъид висол талаб қиладур. Кўнмасам, шаҳарни вайрон этаман деб кўрқитадур. Айт, не қилай? Мен бир кунгина муҳлат сўрадим. Бу тун унинг саропардасида меҳмон бўлмоғим шарт.

Қубланинг ёз осмонидек тиниқ ва беғубор кўзларида саросима аломатлари сезилди. У маликага жавоб қайтармай ерга боқди.

Гўзал Қубла, бечора Қубла! Икки юрт ҳукмдори ўртасида кечган бу шармандали «ишқ савдоси» ҳақида оддий бир жория нима ҳам дея оларди? Лекин у ўз бекасини жуда яхши кўрар, бирор илиқ сўз айтиб, уни юпатишни, кўнглини кўтаришни жуда-жуда истарди.

Икки аёл узоқ жим қолдилар. Ҳар икки бечора чора изларди. Қабож бу шармандали таклиф сарой аъёнлари, фуқаро қулоғига етса, нима бўлишини даҳшат ила ўйлар, лекин шартни бажармаслик даҳшати ундан-да баттар, шаҳар даҳлсизлиги яна хавф остида қолганди. Қубла эса ўз туғишганидек бўлиб қолган оқкўнгил ва марҳаматли бекаси номусини қандай қилиб сақлаб қолиш ҳақида зўр бериб ўйларди.

Ниҳоят малика яна тилга кирди:

– Начора, гўзалим, ўзи пешонамга битилгани нуқул азоб-уқубату шармандалик экан. Тақдири азал, қисмат деганлари шу бўлса керак-да?

Қубла бекасига меҳр билан боқди. Қизнинг гўзал чеҳраси аллақандай ички бир нурдан ёриша бошлаган, у афтидан бир қарорга келганди.

– Йўқ, маликам, пешонангга битилгани шармандалик эмас, балки юрт халоскори деган қисмат. Бахтимизга доимо соғ-омон бўлгайсан. Агар сен бўлмаганингда араблар аллақачон ҳаммамизни қул қилиб ҳайдаб кетган бўларди. Ғам чекма, маликам, Саъиднинг саропардасига бу тун мен меҳмон бўлгайман! – деди қиз ҳеч қандай эътирозга қолдирмайдиган бир қатъият билан.

Малика аввалига унинг паст товушда, лекин жуда хотиржам ва қатъият билан айтган сўзларига унчалик эътибор қилмади. Сўнгра қизнинг сўзлари маъносини англаб етгач, «ялт» этиб унга қаради:

– Қўйсанг-чи, Қубла, улар бу олижаноблигингни тушунмаслар, сени ҳалок этишлари-да ҳеч гап эмас. Бу дунёи дунда ҳар ким ўз чекига тушганини ўзи тортмоғи керак!

– Босқинчилар ёлғиз сенинг чекинг эмас, улар ҳаммамизнинг бошимизга битган бало! Наҳот ёлғиз ўзингни балога рўбару этиб, жимгина тураверсак! – эътироз билдирди қиз.

– Мени қийнама, юрак-бағримни тирнама, гўзалим. Сенинг қўлингни Ҳамук сўраган эди, олмадек қўйингга солиб қўяман, деб лафз этганман. Мени бебурд қилма!

– Ҳамукка берган сўзингда собит туравер. Айтадурларким, «Ит теккан билан дарё ҳаром бўлмас...»

– О, азизам, нақадар кўнглинг тоза, беғуборсан-а, улар сени қурбон қиладилар деб қўрқаман. Сенинг уволингга қолиш мен учун оғир...

– Ташвиш чекма, маликам, бир бошга – бир ўлим!..

– Йўқ, Қубла, мен бир қарорга келдим. Ўзим бораман!

– Маликам, ўзинг ўйлаб кўр, сен бутун Бухоронинг, юртнинг ор-номуси, виждонисан. Сен борсанг, бу эл оғзига тушадир. Менинг йўлим бўлак, оддий бир жорияман, мен борсам-да, қурбон бўлсам-да, буни биров билиб, биров билмайдур.

– Гапингда жон бор. Лекин мен Саъид билан бир неча бор учрашганман, у ёлғонни сезиб қолса, ҳеч иккиланмай бошингни танангдан жудо қилади.

– Менинг бошим юртим учун жуда катта йўқотиш эмас. Лекин сенга бирор кор-ҳол бўлса, Ватан эгасиз қолгусидир. Мен шундан ташвиш чекаман.

Маликанинг кўзларида ёш ҳалқаланди, юраги туғён-га келиб, қизнинг пешонасидан ўпар экан, хаёлидан шундай фикрлар кечди: «Шу ёшгина қиз кўнглида бу қадар юрт меҳри бўла туриб, нечун мен мағлуб бўлдим? Бидун ва баъзи малику маликзодалар юрагида шу қиз қалбидаги муҳаббатнинг лоақал бир учқуни бўлганида, мен бу кўйга тушмасмидим? О, Қубла, Қубла, сендек пок, бокира қизни аждаҳо комига юбориб, тинч ухлай олармиканман, сенга бирор кор-ҳол бўлса, бир умр виждон азоби қийнамасми мени?! Ҳамукнинг юзига қандай қарайман, ўз номусини қутқазиб, бир бокира хунига зомин бўлган деб мендан нафрат этмасми?! Эҳ, Бидун, сен ҳақиқий ҳукмдор, ҳақиқий эркак бўлганида, бу савдолар менинг бошимда йўқ эди. Афсус, сен ширин жонингни ор-номусдан устун қўйган одам экансан ва бунини мен жуда кеч англаб етибман. Одам оласи ичида деганлари шу бўлса керак-да...»

Оқшом чўкиб, шаҳар осмонида юлдузлар порлади. Душман қароргоҳи томонда яна гулханлар ёқилди. Маликанинг Саъид ҳузурига бориши лозим бўлган вақт тобора яқинлашмоқда эди.

Қублани маликага ўхшатиб, зар кийимлар кийдирдилар. У тилла қош тақиб, юзига ҳарир парда тортиди.

Маликанинг юраги қонга тўлган, Қубла эса ҳам ғамгин, ҳам алланечук сарафроз эди.

– Ташвиш чекма, маликам, – деди у бир неча хос хизматкорлар ҳамроҳлигида Саъид ҳузурига отланар экан, – тун салтанати барча алдов ва қабоҳатларни ёпиб юборгусидур.

– Марҳаматли Тангрим, бутун ёруғлик олами сенга ёр бўлсин, гўзалим, халоскорим, Бухоронинг эрка ва довюрак қизи! Кечир мени, ўтинаман, кечир, сени қабоҳат сари йўлламоқдаман!

Қубла ва унинг ҳамроҳлари қоронғилик қаърига сингиб кўздан ғойиб бўлдилар. Шу дақиқалардан маликанинг азоб-уқубат онлари бошланди. Қубла душман қароргоҳидан соғ қайтмаслигини юрак-юракдан ҳис этар, ўзи бормаганига минг пушаймонлар қиларди.

Хуросондек юрт амири бўлмиш Саъид аҳмоқ эмас, уни осонликча алдаб бўлмайди, алдоқни сезгач, бари бир айтганини қилмай қўймайди. Унинг айтгани эса... малика висоли... «Висол талаб қилмай тўнғиз қўшгур, босқинчи. Ҳарамингдаги сон-саноқсиз аёллар каммиди сенга, бир юрт ҳукмдорига кўз олайтирасан!»

* * *

Саъид ибн Усмон ибн Аффон бу оқшом ғоят хурсанд, ажойиб, гўзал хилқат васли умиди кўнглини обод этган, қўйлар сўйдириб, турли таомлар ҳозирлатди, дастурхонга гулобу анвойи шарбатлар тортирди. Саропарда ичини қайта безаттириб, юмшоқ ўринлар, парқу болишлар тўшаб, бир чеккада кичкинагина гулхан ёқтирди.

Мана, оқшом чўкаётир ва кўп ўтмай Бухородек гўзал юртнинг маликаси енгил тонг насимидай бўлиб уни саропардасига киради, висолга ташна юрагини булоқ сувидек қондиради...

Саъид ўша, бехос кўтарилган шамол ёрдамида маликанинг юзини кўргандан буён висол орзусида ширин хаёллар уни бағрига босиш, ором олиш тўғрисида ширин хаёллар сурарди. Унинг ҳарами доимо фатҳ этилган юртлардан олиб келинган беҳисоб гўзаллар билан тўла бўлса-да, Саъид шунча ёшга кириб, Қабождек гўзал аёлни учратмаганди. Қора олудек шаҳло кўзлар, қуёшдек чарақлаб турган юз, мўрча миён-у олма янглиғ таранг сийналар, алифдек қомат...

Амир ширин хаёллар оғушида фарқ экан, саропардага хос мулозим кириб, у кутаётган одамлар ҳозир бўлганлигини билдирди.

– Маликани ҳузуримга олиб кир, маҳрамларга жавоб бериб юбор! Тонгда маликани ўзим иззат-икром ила кузатгайман! – Саъид эҳтирос ва ҳаяжондан энтикиб кетди.

Кўп ўтмай саропардага зарбофу кимхобга ўралган бир хилқат кириб, амирга таъзим бажо этди-да, итоат ила унинг таклифини кутиб турди.

Саъид мулозамат қилди:

– Хуш келдинг, маликам! Кулбам ҳуснинг чароғидан, қўнгим мурувватингдан чароғон бўлмишдур! Қани, марҳабо!

Меҳмон кўрпача четига омонатгина ўтирди. Унинг ҳаракатларидаги маъсумлик, нозу назокат ва сукутни ўзича ширин висол кечасига нозик ишора дея тушунган амирнинг юраги хапқиқиб кетди. «Ана ҳусн, ана қадду малоҳат. Сукут сақлашини қаранг, худди бокира қиз янглиғ. Дарвоқе, сукут аломати ризо, демишлар машойихлар», ширин энтиқди амир.

Саъид у ёқ бу ёқдан гапириб, «малика»ни дастурхонга таклиф этди, юзидан пардасини кўтаришни илтимос қилди. Меҳмон унинг илтифотига яна таъзим билан жавоб қайтарди-ю, аммо юзини очмади, бир сўз ҳам демади, дастурхонга ҳам қўл узатмади. Амир буни ҳам ўзича тушунди. «Тўғри-да, висол кечасида ортиқча гап-сўз, мулозаматга не ҳожат? Улар аҳд-паймон қилгандилар, малика висол ваъдасини берганди, яна нима керак менга?» ўйларди у тезроқ муродини ҳосил қилиш учун.

Саропарда чеккасида ёнаётган гулхан алангаси тобора пасайиб, қоронғилик қуюқлаша борди. Хос хизматкорлар дастурхонни йиғиштириб олиб кетдилар.

Амир ўрнидан туриб, секин-аста қадам ташлаб, «малика» ўтрусига келди, нозик белига қўл юбориб, юзидан пардасини кўтарди-да, ютоқиб лабларига лаб босди. Бечора Қубла қўрқувдан «дағ-дағ» титрай бошлади. Саъид эса малика эҳтиросдан титраятти деб ўйлаб, уни даст кўтариб тўшакка ётқизди, ўзига бўйсунмаётган қўллари билан ечинтиришга тушди. Тоқатсизликдан ёқасини чок этиб, оловдай лабларини диркиллаб турган салқин сийналарга босди. «Малика» кучсизгина «оҳ» тортар, истар-истамай қаршилиқ қилар, бу ҳаракатлари билан амирнинг эҳтиросини алангалатарди. Амирнинг хаёлидан кечган биргина фикр шундай бўлди: «Бу аёл мен ўйлагандан-да латифроқ ва барнороқ экан. Ҳатто бокираларнинг ҳам вужуди бунчалар ёқимли бўлмайди. Худди мушки анбарга чўмилгандек...»

Бу тун Саъид учун лаззатли висол кечаси, малика қиёфасида келган Қубла учун азоб, қўрқув ва қийноқ туни бўлди.

...Тун қариб, саропарда ичи ёриша бошлади. Кечаси билан мишжа қоқмаган Қубла Саъид уйғонгач сир очи-лиши, ўзининг қисмати нима бўлишини ўйлаб безовта эди.

Кўп ўтмай амир уйғонди, ўзига саросимада тикилиб ўтирган тунги меҳмоннинг кўзларига кўзи тушгач, гап нимадалигини тушунди. Шаҳд билан ўрнидан туриб кийинди. Қизнинг қўлидан судраб, саропарда ўртасига олиб келди. Ҳазабдан ранги оқариб ўшқирди:

– Ҳой кофира, жонингдан умидинг бўлса айт, сени бу ерга ким юборди, кимсан ўзи?

Саъид қиличи дастасини ушлаб турар, важоҳати қўрқинчли эди. Қубла индамай тураверди. Амир яна ўдагайлади.

– Айт, кимсан, одам боласимсан, ё инс-жинсмисан?!

– Одам боласиман, – деди Қубла титраб, – малика Қабожнинг жориясиман.

– О, бу қандай қабоҳат, қандай бедодлик! Мен, буюк Хуросон амири Саъид ибн Усмон ибн Аффон бир жорияга муносиб бўлдимми? О, бадбахт кофирлар, бу қилмишингиз учун шаҳрингизга ўт қўяман, ўт! Култепага айлантираман. Маликангиз ҳам менга жория бўладур, ҳа, жория! – жазаваси тутиб қичқирарди Саъид.

Қубла ички титроғини куч билан босиб, ўзини қўлга олди, амирга тик қаради, қалби чексиз ғазаб ва нафратга тўла ўлимини бўйнига олиб душман қароргоҳига келганди. Ҳозир ҳаёт қанчалик ширинлик қилаётган бўлмасин, юрагида қўрқув ҳиссини маҳв этиб, сўз қотди:

– Адашасан, қонхўр жаллод! Шаҳарни култепага айлантиришинг мумкин, чунки сендек босқинчининг қўлидан бошқа нима иш ҳам келарди? Лекин Бухоро ҳеч қачон сенга жория бўлмайди! Унинг мол-мулкига эгалик қилишинг ифлос нафсинг учун бечорани қурбон қилишинг мумкин, лекин унинг озод руҳига, азиз шаҳримнинг исёнкор руҳига сен ҳеч қачон эгалик қилолмагайсан!

Қубла, Ҳамукнинг кўзларидан уйқуни ўғирлаган гўзал Қубла юрагини бўшатиш учун ҳали кўп гапирмоқчи эди, лекин кўзлари қонга тўлган Саъид қиличини қи-

нидан шахд билан суғуриб олди-да, бечора қизнинг латиф бўйнига зарб билан уриб, бошини танасидан жудо қилди. Ўтли бир чинқириқ, кучли бир афгон саропардани ларзага солди. Жонсиз тана «шилқ» этиб қулади, бўғзида «дод» қотиб қолган калла бир чеккага думалаб кетди, саропарда қонга тўлди, амирнинг серҳашам кийимларига иссиқ қон сачради. Саъид қиличини қинига солди-да, ҳаракатсиз тана устидан ҳатлаб ўтиб, мулозимларини чақирди:

– Бу кофиранинг бошини маликасига элтиб берингиз ва айтингизки, Хуросоннинг улуғ амирлари жорияларни ўзларига муносиб кўрмайдурлар! Мен маликани меҳмонга таклиф этган эдим. Яна айтингизки, у агар меҳмон бўлиб келишга кўнмаса, ҳузуримга қул бўлиб, занжирбанд бўлиб келади ва бугун хонумонига ўт қўядурман! Мен Саъид ибн Усмон ибн Аффон, гапимни икки қиладургон рақибларим билан пачакилашиб ўтирмайман! Шу бугун тунда малика ҳузуримда бўлсин, акс ҳолда...

* * *

Қабож Тағшодани эмизар ва қўзичоқдек ҳузурланиб тамшанаётган гўдаги билан гаплашарди. У энди йиғлаёлмас, кўзларида қонли ёшлар қотиб қолган, сасиз фарёд чекарди.

– О, менинг ҳеч нарсадан хабарсиз гўдагим! Сен жуда ўрганиб қолган, иккинчи онанг бўлган Қубла йўқ энди! Қубла қурбон бўлди, Қубла Бухоро учун шаҳид бўлди! Энди менинг навбатим етди, энди мен қурбон бўламан, қўзичоғим! Лекин сени кимга ишонай, кимга қолдирай?! Сени бўзлатиб қаерга бораман, қаерга бора оламан?

Малика ҳақсиз, ҳуқуқсиз, у – мағлуб, шу боис қаттол душман талабларини бажаришга маҳкум, мажбур. Бу оқшом у Саъид қароргоҳида меҳмон бўлади, акс ҳолда Хуросон амири шаҳарнинг кулини кўкка совураман дея дағдаға қиляпти.

Малика Қаринча (Қалдирғоч) исмли жорияни чақириб, унга Тағшодани топширди, сўнгра ҳузурига Абу Зарни таклиф этишни буюрди. У кўп сонли аъёнлари,

хос навкарлари ва шахсий соқчилари кўзини шамғалат қилиб, тун қоронғисида Саъид ҳузурига бормоқчи эди.

Абу Зар малика рўбарусига келиб таъзим қилди.

– Абу Зар, дўстим. Мени ҳеч ким тушунмаслиги мумкин, сен тушунасан, тушунишинг керак. Виждоним тоза, таним пок, лекин мен мажбурдурман, мен иложсиз эрурман. Дарвозаи Ғуриён ёнида Қуғуни ҳозирлаб тур, мен тезда етиб боргайман.

Абу Зарнинг юзидан ҳеч қандай ифода англаб бўлмасди. У топшириқни бажаришга жўнаб кетди. Малика енгил чакмон, қарқарали қалпоқ, баланд пошна этик кийиб, эркак тусини олди-ю, шабистонни тарк этди.

Дарвозаи Ғуриён ёнида Абу Зарнинг қўлидан Қуғунинг жиловини олар экан, унга илтижولي шивирлади:

– Абу Зар, азизим, кел хайрлашайлик! Сендан бир ўтинчим бор, менга бирор кор-ҳол бўлса ёинки ёғий қароргоҳида тутқунликда қолар эсам, Тағшодага ғамхўрлик қиламан деб ваъда бер. Унинг мендан бўлак ҳеч бир меҳрибони қолмади... Ваъда берасанми?

– Ваъда бераман, – деди Абу Зар қуруққина қилиб. Унинг гапи оҳангидан Қабожнинг юраги зирқираб кетди, лекин тишини тишига қўйиб чидади, сакраб отига миниб жиловини қўйиб юборди...

* * *

Амир Саъид бу тун ҳам қалъа ортидан келадиган меҳмонга мунтазир, бир бегуноҳ қонини ичган бўлса-да, малика висолига етолмагани унинг эркаклик ҳамиятига теккан, эҳтиросини баттар жўш урдирганди. «Қабож ё шу тун қўйнимга киради ёинки ўша нозик қўлларига кишан кийиб тиз чўкади!..» хаёл сурарди у.

Шу аснода қарқарали қалпоқ, қора чакмон кийган хушсурат бир йигит саропардага бош суқди. Кечаги найрангдан юрак олдирган амир сакраб ўрнидан туриб, қиличига қўл узатди, «Соқчибоши» дея қичқирди.

«Йигитча» қўли билан «тўхта!» ишорасини қилиб хитоб этди:

– Эй, Хуросоннинг буюк амири! Сен шу юрак билан Бухорони фатҳ этишга бел боғламышмисан?! Наҳот ҳузурингга келган меҳмонни қилич билан қаршиласанг. Ахир бир бегуноҳнинг тўкилган қони камлик қиладурми?!

Саъид эркакча кийинган маликани таниб, қўлини қилич дастасидан олди ва норози тўнғилади:

– Қон ўз фирромлигининг оқибатида тўкилди, малика! Кўнглим Бухоро жорияси эмас, Бухоро маликаси суҳбатига мунтазир эди. Сен эса шартни буздинг.

– Афв этгайсан, мен ҳузурингга маликадан-да гўзал, бокира қизни юборган эдим.

– Гўзаллиги дунёга татиса ҳам, у бир жория, мен эса аслзодаман, мени таҳқир этаётганингни ўйламадингми?

– Начора, – хўрсинди малика, – ҳамма ҳақ-ҳуқуқлар сенда, ҳамма мажбуриятлар менда. Бир нарсани яхши билиб ол, амир, дунёдаги жамики мустаҳкам қалъаларни куч билан олиб бўлур, лекин аёл қалбини куч билан олиб бўлмагай...

– Адашасан, малика, биз араблар ололмайдиган қалъалар йўқ. Гарчи бу қалъалар аёл қалби бўлса-да, ё зар кучи билан, ё зўр билан олгаймиз. Бу аёллар ҳар қанча маккор бўлсаларда, араб қиличи зарбига дош беролмагайлар!

Амир Саъид саропарда ўртасига юрди, сўнг ўгирилиб меҳмонига илтифот қилди:

– Хўп, майли, гина-кудуратга чек қўяйлик. Сен менинг азиз меҳмонимсан ва мен сенинг ошиғингман. Бу тун ҳусну жамолинг бирла уйимни равшан этмоғингга энди ҳеч нима монелик қилолмагай!

Малика зўрма-зўраки жилмайди ва хаёлидан шундай фикр кечди: «Сенинг азиз меҳмонинг бўлгунча мени қаро ер ютса бўлмасмиди?!»

Ундан кўз узмай иштиёқ билан тикилиб турган амир яна сўз қотди:

– Сенинг латиф вужудингга бу либослар асло ярашмайдур. Мен сенга араб гўзаллари киядиган энг нафис либослардан тортиқ этгайман...

Бухорода жуда кўп мол-дунёга эга бўлган Саъид ибн Усмон Самарқанд ва Сўғд сари юриш қилиб, у ерларда кўп қон тўкди. Самарқанд ҳам беҳисоб бойликларни қўлга киритиб, ўтгиз минг кишини асир қилиб, яна Бухорога қайтди. У шаҳар остоналарига етганда Қабож одам юбориб, ўша, гаровга олинган саксон нафар аслзодаларни қолдириб кетишини талаб қилди. Саъид эса «Ҳали сендан хотиржам эмасман, гаровга олинганлар то Жайхундан кечиб ўтгунимча мен билан бўлгайлар», деган мазмунда жавоб қилди. Араб лашкари Жайхундан кечиб ўтгандан сўнг малика яна одам юборганиди, Саъид «Марвга етгунимча қўятур», деди. Марвдан ўтгач эса «Энди Нишопурга етиб олай», деди ва шундай баҳоналар билан гаровга олинганларни Мадинага олиб кетди. Мадинага етгач, гуломларига буюриб, гаровдагилар эғнидаги кимхоб кийимларни, қилич ва камарларни ечтирди, тилла ва кумушларнинг ҳаммасини тортиб олди. Бояқишларга дағал шолчадан кийимлар бериб, ўзларини экин-тикин ишларига банд қилиб қўйди.

Бухоро аслзодалари бундай сурбетлик, юзсизликдан бениҳоя газабландилар ва ғалаён қилиб, Саъид ибн Усмонни бурда-бурда этиб ташладилар, ўзлари ҳам ор-номус йўлида ҳалок бўлдилар. Улар қул бўлиб, хорлик-зорликда умр-басар қилгандан кўра, ўлимни афзал билдилар. Бу воқеа Язид ибн Муовия халифалиги вақтида юз берган эди.

***Муслим ибн Зиёд Бухоро орзусида.
Бидун Бухорхудотнинг ўлдирилиши.
Энг одил ҳукмдор***

Саъид ибн Усмон ибн Аффон бухоролик гаровга олинганлар томонидан ўлдирилгач, Муслим ибн Зиёд ибн Абийҳ Хуросон амири этиб тайинланди. У Хуросонга келиб катта лашкар тузди. Ажабланарлиси шундаки, ким Хуросон амири бўлса, у албатта Бухорога юриш қилишни ўзи учун ҳам фарз, ҳам қарз деб би-

ларди. Муслим ибн Зиёд ҳам тушида ҳам ўнгида Бухоро бойликларини кўрар, тезроқ бу шаҳарни фатҳ этиш иштиёқи билан ёнарди.

Унинг лашкари Шири шутур саҳросида пайдо бўлганда малика Қабож бундан хабар топди. Айғоқчиларнинг хабар беришича, бу лашкар аввалгиларидан ҳам бир неча ҳисса зиёд, андозаси ҳам янгича эди. Мағлубиятлар юрагини олиб қўйган малика Бухоро учун яна қора кунлар келганини сезиб, Сўғд подшоҳи Тархунга шундай мазмунда нома юборди: «Бухоро сенинг мулкинг, мен эса хотининг бўлай, сен келиб бу мамлакатдан лаънати араблар қўлини йироқлаштиришинг керак. Бутун умидим сендан. Кўзларим нигорон бўлиб кутгайман. Тезроқ бўл, лаънатилар қўлида қўғирчоқ бўлгайман. Бусиз ҳам улар бизни неча йиллардан буён талаб, хўрлаб келдилар. Бухоронинг жуда кўп бойлиги, хирожи араблар қўлига ўтаётир.

Тархун, халоскорим, қўшининг бирлан тезроқ йўлга чиқ. Биз бирлашсак, босқинчилар маҳв этилгусидур. Мен бунга ишонаман, кел, халоскорим!..»

Муслим ибн Зиёд лашкари Шири шутур саҳроси бепоён кенгликларини тўлдириб, қуюндай бўлиб, йўлида дуч келган барча шаҳар-қишлоқни талаб, Бухорога тобора яқинлашиб келарди. Сўғд лашкаридан эса ҳамон дарак йўқ эди.

«Эй Тархун, улуғ, подшоҳ! Бухородай юрт маликаси ўзини, ўзлигини ва бутун мулкени, шаҳрини сенга қўшқўллаб инъом этишга тайёр турганда сен келмасанг, етиб келолмасанг, мен бечора яна кимнинг оёғига бош урай? Кимдан нажот кутай? Ўзи мен бош урмаган оёқ қолдими? Ёзуғим не эрур менинг, ёзуғим?!» ўйларди Қабож афсус-надомат, юрагида чексиз ғам билан. Неча йилдирки, Бидундан дарак йўқ, малика юрт тинчлиги, осойишталиги дея барча жабру ситамларга, хўрликларга кўксини қалқон қилаётир. У ҳар қанча хўрланмасин, шу кунгача шаҳар остоналаригача етиб келган бирор босқинчи қалъа ичкарисига киролгани йўқ. Фақат ана шугина маликанинг зимистон кўнглига чироқ ёқади, энг оғир пайтларда таскин, тасалли

беради, қандайдир ботиний бир куч ато қилади. Баъзан унинг ўзи ҳам шунча талотум, босқину балолардан қандай омон қолаётгани, уларни қандай енгиб чиқаётганига ҳайрон бўларди. Ҳа, лашкари мағлуб бўлса-да, у ғолиб чиқарди, шаҳарни сақлаб қолишни у ўзи учун галаба манзили ҳисобларди ва бу ғолиблик қандай йўл билан қўлга киритилиши уни қизиқтирмасди. Фақат она шаҳри омон қолса бас! Улуғ мақсад – шу! У обрўсизланса-да, хўрланса-да, буюк Бухоро обрўси бутун бўлса бўлгани!

Араб лашкари яна шаҳар остоналарига яқинлашди, малика Қабожнинг қора кунлари бошланди. У босқинчиларнинг асосий мақсади нима эканини яхши билганидан, Муслим ибн Зиёдга мол-дунё таклиф этиб, бу сафар ҳам сулҳ тузишга эришди. Лекин бирдан тақдир шамоли бошқа томондан эсиб, Сўғд подшоҳи Тархун бир юз йигирма минг кишилик қўшин билан Бухоро ҳимоясига келди. Кўп ўтмай, Бидун Бухорхудот ҳам Туркистондан кўп лашкар билан келди ва Харқонруднинг нариги соҳилига тушиб, ўзига қароргоҳ қилди. Малика босқинчилар билан тузган сулҳини бузди.

Араблар шаҳар ҳимоячилари бу қадар кўпайиб кетганидан бениҳоя ташвишга тушиб қолдилар. Амир Муслим лашкарбошиларидан бири Муҳаллабни ҳузурига чақириб, Бидун лашкарининг қандай андозада эканлигини билиб келишни ва айғоқчилик шартлари нимани талаб қилса, шунга бажо этишни буюрди. Муҳаллаб «Ҳеч бир киши бу ишга лашкарбошини ҳам юборадими», дея аввалига кўнмади. Лекин Муслим ўз сўзида қаттиқ туриб олгач, боришга рози бўлди ва шундай шарт қўйди: «Майли, мен бораман, фақат, лашкарнинг ҳар бир тўдасидан бир кишини мен билан қўшиб юбор ва кетганимни ҳеч кимга билдирма». Муслим унинг айтганини бажарди.

Муҳаллаб тун қоронғисида жўнаб кетди ва Бидун лашкарига сездирмай, керакли маълумотларни билиб олди. Сўнг Харқонруд соҳилида пистирмада турди.

Муслим ибн Зиёд эрталабки намозини ўқиб бўлгач, ўз одамларига Муҳаллабни айғоқчиликка юборганини

айтди. Бу хабар тезда лашкар орасига тарқалди. Ўлжа, мол-дунё дея неча-неча дашту саҳроларни босиб келган араблар ғалаёнга келдилар «Амир ўлжа олиш учун Муҳаллабни биздан олдинроқ юборибди!» дея айюҳаннос солдилар ва улардан тўққиз юз нафари тез отларига миниб, Харқонруд соҳилига борди. Дарё соҳилида пистирмада турган Муҳаллаб уларни кўргач, капалаги учиб кетди. «Азбаройи худо! Бу нима гумроҳлик, мен пистирмада тургандим, сизлар ўзларингизни ҳам, мени ҳам фош этдингиз! Энди кофирлар бизни қириб ташлайди!» деди у.

Араблар шошилич саф тортган эдилар, Бидун лашкари айғоқчилари уларни кўриб қолди. Муслмонлар карнай чалиб, отларига миниб, яна сафландилар.

Туркистон лашкари уларга ҳужум қилди. Ўлжа дея асосий қисмлардан ажралиб, олдинга ташланган ўша тўққиз юз навкарнинг тинкаси қуриди ва улар тартибсиз равишда чекина бошладилар.

Бидун лашкари билан уларни қувиб етиб, тўрт юзта сини ўлдирди. Қолганлари Муслим ибн Зиёд лашкароғига қочиб бориб, жон сақладилар.

Эртасига тонг отгач, Бидун Харқонруддан ўтиб, Хўтан амири лашкари билан қўшилди. Араблар билан жанг бошланиб кетди.

Бухоро ҳимоячилари аввалига арабларни қуршаб, қаттиқ сиқувга олдилар. Улар саросимага тушиб қоча бошлаган эдилар, лашкарбоши Абдуллоҳ ибн Худон қаттиқ ҳайқирди:

– Ҳой, муслмон лашкари, орқангизга қарангиз!

Муслмонлар орқаларига қараб, ўзларига ёрдамга келаётган янги кучларни кўрдилар, руҳланиб кетиб, яна олға юрдилар. Абдуллоҳнинг таклифи билан Муслим ибн Зиёд лашкарга фармон берди: «Отлиқлар отдан тушиб, пиёда жанг қилингиз!» Шундай қилинди ва арабларнинг қўли баланд кела бошлади. Бу орада муслмонларнинг қаттиқ қуршовига тушиб қолган Бидун ўлдирилди. Саркарда ҳалокатини кўрган шаҳар ҳимоячилари сафлари пароканда бўлиб, қоча бошладилар. Рақиблар уларни қувиб бориб ўлдиравердилар ва бу-

тунлай ғалабага эришиб, катта ўлжаларни қўлга киритдилар. Ўлжалар ўша куниёқ тақсим қилинган эди, ҳар бир отлиққа икки минг тўрт юз дирҳам тегди.

Бечора Қабож яна кўзларидан ёшлар тўкди, яна Муслимга одам юбориб, беҳисоб бойлик эвазига сулҳ тузишга эришди. Ўша вақтларда Бухоро ва унинг атрофидаги унумдор ерлар хирожи бир миллион икки юз минг дирҳам бўлганидан малика ана шундай офир тўловларни тўлашга қодир эди.

Сулҳ тузилгач, малика Муслим ибн Зиёддан илтимос қилди: «Сендан сўрайманки, менга Абдуллоҳ Ҳозим аталимиш лашкарбошингни бир кўрсатсанг. Авваллари унинг суратини бир маротаба кўриб, беҳуш бўлиб эдим. Менимча, у одам жинсидан бўлмаса керак...»

Муслим Абдуллоҳни ўзи турган саропардага чорлади. Қабож кўк рангдаги ипак кийим кийиб, қизил сала ўраган Абдуллоҳ Ҳозимни кўриб, яна ҳайратга тушди ва унга совға-саломлар берди.

Муслим ибн Зиёд жуда кўп ўлжалар билан Хуросонга қайтди. Сўғд подшоҳи Тархун ҳам малика олдида музам бўлиб, қолган-қутган лашкари билан юртига қайтиб кетди.

Қабож эри Бидун Бухорхудот жасади устида кўз ёш тўкар экан, шундай деди:

– Сен кўз очиб кўрганим, ёлғиз дилбандим отаси эдинг, афсус, умринг қисқа экан. Тўкилган қонинг Бухоро олдидаги гуноҳларингни ювишини жуда-жуда истайман... Алвидо, мен энди юртимда адолат ўрнатишни тўлиғича ўз бўйнимга олгайман!

* * *

680 йилда Бидун Бухорхудот Муслим ибн Зиёд томонидан ўлдирилгач, малика Бухоро тахтининг қонуний эгаси бўлди ва 695 йилгача ақл-заковат, адолат билан подшоҳлик қилди. Унинг юртни идора қилиш услуби тарбия мактаби вазифасини бажарарди. Бу даврда халқдан жабру зулм билан солиқлар ундиришга йўл қўйилмаган. Малика кўпчилик подшоҳлар сингари базми жамшидлар уюштирмас, табиатни ғорат қи-

лувчи шикорга хуши йўқ эди. У халққа зулм қилувчи амалдорларга Бухорода бир вақтлар ҳукмдор бўлган Абрўйнинг аянчли қисмати ҳақидаги ҳикоятни тез-тез такрорлаб турарди. Бу ҳикоятнинг мазмуни шундай эди:

«Бу вилоятда сув ва дарахтлар, ов қилинадиган жониворлар кўп бўлганидан, кишиларга хуш келиб, шу ерга жойлашдилар. Аввал улар чодир ва ўтовларда турар эдилар, вақт ўтиши билан одамлар йиғилишиб, иморатлар қурдилар. Халқ кўпайгач, бир кишини сайлаб амир қилдилар. Унинг номи Абрўй эди. Ҳали Бухоро шаҳри вужудга келмаган, лекин, Нур, Харқонруд, Вардона, Таровча, Сафна, Исвоналар пайдо бўлган эд. Амир Абрўй турадиган катта қишлоқ Пойкент эди. «Қалъайи Дабусий»ни шаҳар деб атардилар. Бир қанча вақт ўтгач, Абрўй ҳукмдорликда улғайиб, вилоят аҳлига қаттиқ зулм қила бошлади. Халқ чидай олмай, деҳқонлар ва бойлар Туркистон, Тароз томонларга қочиб кетдилар.

Бухорода қолганлар ўзларининг қочиб кетган саркардаларига одам юбориб, Абрўй зулмидан озод қилишини сўрадилар. Шунда деҳқонлар ва саркардалар Туркистон подшоҳи Қоражурин турк олдига бордилар. Арз-додларини эшитишни илтимос қилдилар. Қоражурин улуглиги сабабли «Биёғу» лақабини олганди.

Биёғу уларнинг арзига қулоқ солиб, ўғли Шери Кишвар билан кўп лашкар юборди. Шери Кишвар Пойкентда Абрўйни тутиб, банди қилди. Унинг фармони билан катта бир қопни қовоқ арига тўлдириб, шу қопга Абрўйни солдилар. Абрўй шу қоп ичида ўлди.

Шери Кишварга бу вилоят ёқиб қолиб, отасига хат юборди ва ундан Бухорода туриш учун рухсат беришини илтимос қилди. Отаси рози бўлгач, Шери Кишвар Бухоро шаҳристонини қурди ҳамда Мамостин, Сақматин, Самтин ва Фароб қишлоқларини бино қилди. У йигирма йил подшоҳ бўлиб турди.

...Шери Кишвар одам юбориб, қочиб кетганларни юртларига қайтарди.

– Ана, кўрдингизми, халққа жабр-ситам қилган Абрўйнинг ҳоли не кечди-ю, эл дардига малҳам бўлган

Шери Кишвар қанчалар обрўга эга бўлди, – дерди Қабож. Маликанинг ўзи ҳам донолик билан ҳукмронлик қилар ва халқ унга итоатда эди.

У ҳар куни эрталаб отга миниб Бухоро ҳисори дарвозасидан чиқар, Регистон дарвозаси ёнига келиб, тахтга ўтирар, унинг олдида гуломлар, хожасаролар, улф кишилар турардилар. Малика халққа яқинроқ бўлиш, унинг барча талаб-истакларини билиш учун, ҳисоб ичидаги тахтга ўтирмай, пастга тушарди.

Қишлоқ аҳолиси учун шундай қоида ўрнатилган эди: ҳар куни деҳқонлар ва маликзодалардан икки юз нафар йигит заррин камар боғлаб, қиличларини осиб, хизматга ҳозир бўлиб, узоқроқда туришар, Қабож Регистон дарвозаси ёнидаги тахтга келиб ўтиргач, уни олқишлаб, икки сафга тизилардилар. Хотин эса подшоҳлик ишлари билан машғул бўлар, яхшилик, эзгу ишларга даъват этар, ёмонликдан қайтарарди. Эл-юрт учун яхши хизмат қилганларга сарупо кийдириб, қабиҳ ишлар билан машғул бўлганларни шафқатсизларча жазоларди.

Шу тахлит тушгача ўтириб, сўнг қайтиб ҳисорга кирар, дастурхонлар чиқартириб барча хизматкорларига таом берарди.

Кечга яқин ҳам подшоҳ шу йўсинда ташқари чиқиб тахтга ўтирар, ҳалиги деҳқон ва маликзодалар яна икки сафга тизилиб, унинг хизматига шай турардилар. Қуёш ботгач, подшоҳ тахтдан туриб отга минар, қасрига йўл олар, йигитлар эса ўз қишлоқларига қайтардилар.

Эртасига бошқа қишлоқ жамоаси келиб, подшоҳ хизматида бўлар, шу тахлит ҳар бир жамоага йилда тўрт мартаба навбат етарди.

Тирамоҳ қуёши Дарвозаи Фуриён ортидан соч ёзаётган гўзалдек жамол кўрсатди. Ҳаво илиқ, самода киши руҳини аллаловчи ҳазин оҳанглар янграр, сунбула саболари қанотида фарқ пишган қовунлар ҳиди димоққа урилар, Бухоро бозорлари ғала-ғовури узоқ-узоқларга эшитилиб турарди.

Подшоҳ Қабож барвақт уйғонди бугун халойиқ наздида кўрилиши лозим бўлган ишлар тўғрисида хаёл суриб ўтирар экан, ўғли Тағшода саломга кириб, она-

сига таъзим қилди. Ўн ёшга кириб, бўйи анча чўзилиб қолган бола юз тузилиши, қош-кўзлари билан онасига ўхшаб кетар, самбитдек қомати, кенг елкалари отасига тортганди. У енгил зарбоф тўн кийиб, белига зар камар тақиб, қилич осган, баланд пошна этикча кийганди.

Она ўғлига тикилиб меҳри жўш урди ва уни бағрига босиб юзларидан ўпди, сўнг шундай деди:

– Устозингнинг айтишича, от миниш, қиличбозлик, чавгон ўйнашга уқувинг яхши эмиш. Бироқ айрим илмларга қизиқишинг суст деб айтадур. Ўғлим, сен Бухородек буюк бир мамлакат тахт вориси – валиаҳд шаҳзодасан. Келгусида юрт сўрайтурғон одам илмга ташна бўлмоғи, кўп ўқиб, кўп ўрганмоғи лозимдур. Уқдингми, ўғлим?

– Уқдим, онажон, – бола яна таъзим қилиб чиқиб кетди.

Подшоҳ нонуштадан сўнг ўзининг сеvimли аргумоғи Қуғуга миниб, мулозимлари ҳамроҳлигида Регистон дарвозаси сари юрди.

Регистон жуда гавжум, ғала-ғовур эди. Оқ отда виқор билан келаётган подшоҳни кўриб ҳамма жим бўлди ва таъзимга юз тутди. Бугун Шарф қишлоғининг аслзода йигитлари хизматда эканлар, улар ҳам подшоҳни олқишлаб, икки саф бўлиб тизилдилар.

Қабож тахтга ўтириб атрофдаги ғуломлар, хожасаролар, улуғ кишиларга бирма-бир назар ташлади, сўнг ўзининг подшолик ишларини бошлади. У биринчи бўлиб Таровча (Тороб) қишлоғилик бир деҳқонга сарупо кийдириб, бир ҳамён олтин дирҳам ҳадя этд. Бу деҳқон ариқ қазишга бош бўлиб, янги ерларга сув чиқарган экан.

Сўнгра Ромитан қишлоғилик, боши танасидан жудо қилишга ҳукм қилинган ёш бир йигит арзини тинглади.

– Қани сўйла, эй йигит, шу навжувон ёшингда қандай қабоҳатга қўл урмишсанки, қози сени ўлимга ҳукм этибдур?

Барваста, ҳар бир елкасида бир одам ўтирса бўлади-ган, қорақош, хушсурат йигит подшоҳнинг кўзларига тик боқди. У гуноҳ иш қилган одамга сира ўхшамасди. Йигит бурро-бурро сўзлай бошлади:

– Мен Кийик исмли бир қизни севардим. У ҳам мени яхши кўрарди. Аҳди-паймон қилган эдик. Лекин қишлоғимиз оқсоқоли уйида ўнлаб хотинлари бўлса-да, Кийикни мендан тортиб олиб, номусига тегди. Мен чолнинг киндигига пичоқ уриб ўлдирдим. Бўлган гап шу.

Подшоҳ бир зум ўйга толди. «Ҳа, лаънати чол, ўнлаб хотин устига бир йигит севгилисига тиккан кўзларинг ўйилсин. Ана, оқибатда тўнғиз қавмида кетибсан...» Ҳаётда кўп зўравонликлар, ноҳақлигу номардиклар жабрини кўрган Қабож зўравонликнинг ҳар қандай кўринишига тоқат қилолмас, ситамгарларни қаттиқ жазоларди. Чолни эса йигитнинг ўзи жазолабди. Албатта, унинг бундай қилишга ҳақи йўқ, қозига арз қилиши лозим эди. Ҳар ким гуноҳкорларни билганича жазолайверса, давлат давлат бўлуirmi, ҳукмдорнинг нуфузи қаерда қолади?» Шуларни хаёлидан ўтказган подшоҳ йигитга юзланди:

– Ҳақиқат сен томонда, йигит. Лекин оқсоқолни ўлдириб хато қилгансан. Арз қилсанг, нобакорнинг жазосини ўзимиз берардик.

Қабож йигитга чиқарилган ўлим ҳукмини бекор қилиб, дарра билан савалашга амр этди. Йигит подшоҳга тиз чўкиб таъзим этди, кўзларида ёш йилтиради.

Навбатдаги иш жуда нозик эди, подшоҳни кўп ўйлашга мажбур қилди. Искажкатлик туппа-тузук маликзода оташкадага кириб уни булғабди, вайрон қилмоқчи бўлибди. Қози уни сазойи қилишга ҳукм этибди. Бу шаккоклик эди ва маликзоданинг қилмишига юзак қараб бўлмасди. Агар одамлар юрагидаги ишонч, эътиқодга дарз кетган бўлса, уни жазолаш, ҳатто маҳв этиш билан тиклаб бўлмайди. Бу қабоҳатнинг илдизини чуқурроқдан – инсон руҳиятининг қат-қатидан излашга тўғри келади.

Подшоҳ маликзоданинг кўзларга тикилди. Кўзлари қандайдир ҳиссиз, совуқ эди ва улардан бирор ифода уқиш мумкин эмасди.

«Ҳа, – ўйлади подшоҳ, – кўз кўнгил ойнаси, деб бекор айтмайдурлар. Кўзлари аллақандай фар кўзлар... Ҳамма бало инсон юрагида ишонч, эзгулик емирилиши-

дан бошланади. Наҳот Аҳурамаздага, ёруғлик оламига, муқаддас Қуёшга шак келтирсалар? Наҳот бу мумкин? Ахир ёруғлик оламига шак келтириш – араблар истилосидан юз карра, минг карра даҳшатлироқ-ку! Юракларни ишончсизлик, қабоҳат, қоронғилик истило этса – бу бизнинг ҳалокатимиз-ку! Араблардан кетма-кет мағлубияти-миз сабаблари шу шаккоқликда эмасмикин?..»

Подшоҳ ҳамон йигитнинг кўзларидан кўзларини узоқмас, қозининг ҳукмини тасдиқлашни ҳам, тасдиқламасликни ҳам билмай ҳайрон эди. Қозининг ҳамма ҳукмлари бекор қилинаверса, унинг қозилиги қолурми?

Тасдиқлайин деса, шаккоқликни жазо билан йўқотиб бўлмайди. Чунки жазо унинг юраги тубидаги шаккоқлик илдизига бориб етмайди. Сазойи билан ўлган ишончни, нажмурда эътиқодни тиклаб бўлса эди кошки. Ҳукми тасдиқламай деса, бу эътиқодсизлик моховдек гап, бутун танага тарқаб, ҳалок этиши мумкин. Ҳозир йигит билан баҳслашиб, уни ишонтириш ҳам қийин, ҳурматсизлик қилиб, подшоҳ обрўсини тўкиши мумкин. Қабож бир қарорга келиб мулозимларига буюрди:

– Маросимдан сўнг бу йигитни ҳузуримга олиб кингиз, у билан яккама-якка суҳбат қилиб, сўнг фикримни айтгайман.

Тушдан сўнг унинг ҳузурига ўша маликзодани олиб келдилар. Подшоҳ унинг қўлидаги кишанларни ечишни, сўнгра ўзларини холи қолдиришни буюрди.

– Искажкатлик эканингни, насл-насабингни билиб олдим. Қани айт-чи, отинг нима, йигит? – сўради подшоҳ.

– Отим Сайёр, – деди йигит пинагини бузмай.

– Яхши отинг бор экан. Хўш, энди яккама-яккамиз, айт-чи, нега оташкадани булғадинг, шаккоқлик қилдинг? Бу шунчаки аҳмоқликми ёинки эътиқодингдан қайтдингми?

– Мен оташкадани булғамадим, фақат ўтни ўчирмоқчи бўлдим.

– Нега ўтни ўчирмоқчи бўлдинг, ахир олов биз учун муқаддас, унга топинадурмиз-ку!

– Олов менда қандайдир ваҳима уйғотадур, ўзимни туютолмай қоламан.

«Тушунарли. Оловдан ваҳимага тушар экан, ҳали юрагидаги эътиқоди бутунлай ўчмаган», хаёлидан ўтказди подшоҳ ва йигитга шундай деди:

– Олов муқаддас бўлгани учун ҳам сен ваҳимага тушасан-да. Олов бўлмаганида биз одам бўлиб умр басар қилолмасдик. Хўп майли, оловдан-ку ваҳмланар экансан, лекин худоларимизга нега шак келтирдинг?

– Сенга бутунлай тескари тушунтиришибди. Мен шак келтирмадим, фақат Аҳрамазда билан Аҳраманнинг тинимсиз ўзаро кураши жонимга тегди, дедим. Ахир, Аҳраман қоронғилик олами худоси бўлса, унда нима айб? Нега уларни биз доим қарши қўямиз? Нима, қоронғилик олами бизга керак эмасми? Қоронғилик ҳам табиатнинг бир ҳолати, ҳодисаси-ку! Кун бўлгач, тун ҳам бўлиши табиий-ку, подшоҳим!

Подшоҳ сукут қилди. «Мен унинг кўзлари гар кўзлар, ўзи эса руҳий хаста деб ўйлаб эдим. Йўқ, у кўп гапни билади шекилли...»

– Кун ва тун табиат ҳодисаси, тўғри, лекин ёруғлик ва қоронғилик олами ўртасидаги кураш фақат табиатда эмас, балки инсон юрагида ҳам кечади. Мана, ҳозир сенинг юрагингда қоронғилик ҳукмронми деб гумон этмоқдаман, – деди Қабож.

– Йўқ, адашасан, подшоҳим, юрагимда зулумот ҳукмрон эмас, балки ёруғлик сезадурман. Фақат айтмоқчиманки, ўз мулозимларимиз деб икки худони овора қилмайлик.

«О, о, гап бу ёқда экан-ку! – ўйлади подшоҳ, – о, қабоҳат, разолат, ахир бу мусулмонлар ақидасига нозик ишора-ку! Бу телбанинг бошини танасидан жудо қилмоқ даркор!» – тахтда илон чаққандек тўлғаниб қўйди Қабож. Йигитнинг хотиржамлик билан айтган гаплари унга яшин теккандай таъсир этганди. Лекин у ўзини қўлга олиб, фикр юрита бошлади. «Хўш, уни ўлдирдим ҳам дейлик, лекин у ёлғиз эмасдир. Эътиқодсизлиги учун ҳаммани маҳв этолмайман-ку! Фуқаро нима дейди?! Йўқ, бу йигитни ишонтирмоқ лозимдур! Ҳа! Ишонтирмоқ! Лекин қандай қилиб? Ахир пайғамбаримиз Зардушт ўз юртида қадр топмагач, Виштасп (Дрангиа-

на, Сейистон ҳукмдори) саройига келиб, подшоҳни, аъёнлар ва бутун халқни ўз таълимотига ишонтира олган-ку! Мен биргина йигитни ишонтиролмаيمانми? Мен ишонтиролмасам, ким ишонтиради?»

Подшоҳ яна йигитга тикилди. У ҳамон хотиржам, тик боқиб турарди. «Нигоҳлари қатъий, демак, ўзи ҳақлигига ишонади. Унча-мунчада сўзидан қайтмаса керак. Уни ишонтиришнинг бирдан-бир йўли ҳозир у ўйлаб олиши, хатосини англаши учун имкон, вақт бермоқдур. Мен унга вақт бераман, ўйлаб кўрсин. Жазолаш эса қочиб кетмас. Бир жонлини жонсиз этмоқлик учун катта ақл-заковат талаб қилинмайдур. Ўзи ўйлаб, хатосини англаса, нур устига нур бўлғусидир».

– Эй, Сайёр, – деди подшоҳ ниҳоят фикрларини бир ерга жамлаб, – баҳсимиз бошланди, лекин яқун топмади, мен уни очиқ қолдираман. Мен инсоннинг инсонга қиладиган ҳар қандай зўравонлигига қаршиман, шу боис сенга ўз фикримни зўрлаб ўтказишни лозим топмайман. Ҳозир сени озод этаман, қишлоғингга бор, ўз билганингча яша, қачонки менинг сўзларим мағзини чақолсанг, ҳузуримга келиб эътироф этарсан. Негадир сенга ишонгим, тузалишингга умид боғлагим келди. Бор, озодсан, йигит!

Йигит ҳеч сўз демай подшоҳга таъзим этиб эшик томон йўналди. Қабож мулозимларини чақириб йигитни қасрдан ташқарига кузатиб қўйишни буюрди.

У йигитни озод қилди-ю, ичини ҳамон ит тирнарди. «Энди кўзим очияпти чамаси. Мана, ҳозир озод қилганим, забардаст йигит. Мен билан туну кун баҳслашгиси бор. Лекин у Ватанини ёғийдан асраб қолиш учун бирор иш қилгани йўқ. Агар унинг юрагида заррача эътиқод бўлганида, шаҳар остоналарида ҳалок бўлишни ўзи учун шараф ҳисоблар эди. Дарвоқе, унинг ўз эътиқоди, фалсафаси бор. Лекин бу гумроҳ юрагига Ватанга эътиқодни, муҳаббатни қандай куч билан солиш мумкин? Бунини мен билмайдурман. Лекин билишим шарт! Акс ҳолда, юрт бошқаришга ҳақим йўқ!..»

Подшоҳ шундай хаёллар оғушида экан, бирдан ёдига улуғ Коҳин тушди. Уни чақириб келишга амр этди.

Улуф Коҳин хонага кириб келгач, подшоҳ унга шундай деди:

– Халқ сенга худди оловга сажда қилгандек топинадур. Қани, айт-чи, шу кунги маросимдан мен саройга олиб келган искажкатлик шаккок йигит қилмиши юрагинга гулгула солмадими? Сен бу тун хотиржам ухлай оласанми?

Улуф Коҳин – узун бўйли, елкалари бир оз букчайган, қоқчакак чол жуда хотиржам эди, Қабожнинг саволига бамайлихотир жавоб қайтарди:

– Кошки эди, ёлғиз мен ухламаганим бу қабоҳатга бас келса, ойлаб кўз юммасликка рози эдим. Сен ул шаккокни афв этиб хатога йўл қўймишсан, подшоҳим!

– Сенинча, уни сазойи қилдирсам тўғри бўлурми эди?

– Мен бировнинг қонига ташна эмасдурман. Лекин бу қабоҳатга қарши курашнинг бошқа чорасини билмасман.

– Майли, қабоҳатга ўлимни қарши қўядурмиз, розиман. Лекин муҳаббат-чи, ёруғлик оламига, Ватанга бўлган муҳаббатни бу шаккоклар, гумроҳлар юрагига қандай солгаймиз? Шуни менга айта оласанми?

– О, о, подшоҳим, нақадар оғир савол берасан, юрагимни тирнайсан! Ахир бу муҳаббат инсон вужудига она сути билан киргусидир.

– Улуф Коҳин, мен онаман, гапларингни жуда яхши тушунаман. Лекин ёлғиз она сути билан киргусидир дея қўл қовуштириб тураверсак, ҳамма ёқни эътиқодсиз кимсалар босиб кетмайдурми?

Улуф Коҳин жим бўлиб қолди. У Қабожнинг тийрак, синчков кўзларига боқиб, қандай жавоб қилишни ўйларди. Ниҳоят у тилга кирди:

– Бир шаккокнинг қилмишидан бунчалар изтиробга тушма, шоҳим. Агар фуқаро қалбида эътиқод бўлмаганида, шаҳримизни омон сақлаб қололмас эди. Искажкатлик йигит хусусида эса, унга сазойи ҳукмини чиқаришга қозига ўзим фатво берган эдим. Фуқаро орасида бундайлар онда-сонда учраб туради. Уни афв этган экансан, начора, подшоҳ амри – вожиб.

– Эй, улуф Коҳин, гап менинг амрим вожиблигида эмас! Гап эътиқод хусусида кетаётгир-ку! Наҳот тушунмайсан?

– Тушунадурман, эътиқодсизлик касали ёйилиб, динимизга путур етказишидан ташвиш чекасан. Бунчалар ташвиш чекма, шоҳим. Ёруғлик, нур олаmidан ваҳий келди деб ўзини пайғамбар эълон қилган Моний таълимотини эсла. У ёруғлик олами ва зулумот ўртасидаги абадий курашни, руҳ ва жисм мутаносиблиги ҳақидаги таълимотни ўзича талқин этди, ўз динини яратди. Лекин тарих уни қабул этмади. Чунки бу зарарли таълимот эди. Оқибати ўзингга маълум: Моний ҳам, унинг таълимоти ҳам маҳв этилди, ҳалок бўлди. Искажкатлик йигит сингари айрим шаккоқлар ҳам шу қисматга маҳкумдурлар.

– О, Улуғ Коҳин, кошки айтганинг келса, лекин бунинг акси бўлмасайди деб қўрқаман...

– Хотиржам бўл, шоҳим, ҳаммаси айнан мен айтгандай бўлғусидир!

Қабож ва Улуғ Коҳин ўртасидаги суҳбат – мунозара шу тахлит секин-аста яқунланди. Подшоҳнинг кўнгли бир оз таскин топгандек бўлди.

Қабож кечки овқатдан сўнг ўгли Тағшода шабистонига борди, уни бағрига босиб эркалади. Она-бола анча чақчақлашдилар. Сўнгра Тағшода илтимос қилди.

– Онажон, менга бирорга янги эртақ айтиб бер. Эртақчим фақат ўзим биладиганларни айтади. Жуда зерикдим.

– Хўп, қўзичоғим, – деди Қабож, – мен сенга «Зариандр ва Одатида»⁵ни айтиб бераман.

Подшоҳ ўғлининг шодон чақнаб турган кўзларига меҳр билан тикилганча ҳикоя қила бошлади.

«Қадим замонларда, Хазар денгизидан Танаис (Сирдарё) дарёсининг чап соҳилигача бўлган ерларда Зариандр деган ақл-заковатда ягона, чиройли, барваста йигит подшоҳлик қилар экан. Танаиснинг ўнг соҳилидан бошланадиган шаклар диёрида эса Омарг исмли подшоҳ ҳукмронлик қиларкан. Омаргнинг Одатида деган ғоят гўзал ва барно қизи бор экан.

Кунларнинг бирида навкар ва мулозимлари билан шикорга чиққан подшоҳ Зариандр соҳилдаги шоҳона саропардасида ухлаб ётиб туш кўрибди.

⁵ «Зариандр ва Одатида» – милoddан олдинги даврга оид эпик асар.

...Сўлим боғ қўйнида гоят зебо бир қиз ширали овоз билан қўшиқ айтар, сон-саноқсиз канизаклар унинг атрофида парвона эканлар. Зариадр қизга гул отиб унинг эътиборини ўзига қаратибди, сўнг савол берибди: «Кимсан, эй гўзал қиз, бундай ажойиб қўшиқ айтишни кимдан ўргандинг? Сен севги ҳақида шундай куйла-япсанки, менинг йиғлагим келяпти. Айт, гўзал, кимсан?» Қиз садафдек тишларини кўрсатиб табассум қилибди-да, жавоб қайтарибди: «Наҳот мени танимасанг, барно йигит? Мен сенинг қўшининг, шаклар диёри подшоҳи Омаргнинг суюкли ва якка-ёлғиз қизи Одатида бўламан...»

«Эй гўзал, мен сенга бир кўришда ошиғу беқарор бўлдим, менга хотин бўлишга розимисан?» сўрабди Зариадр. Қиз яна табассум қилибди. «Розиман. Фақат бир шартим бор. Мана бу икки отни кўряпсанми? Ана у оқ отни мен миниб қочаман. Сен мана бу қизил отни миниб қувасан. Етиб олсанг сеники бўламан, етолмасанг ўзингдан кўр...» Қиз шу гапни айтиб, оқ отга миниб, елдек учиб кетибди. Зариадр қизил отга қамчи босиб уни қува бошлабди. Энди оқ от минган Одатидага етай-етай деганда уйғониб кетибди. Хузурига мунажжим ва таъбирчини чақириб, тушини айтиб берибди.

Мунажжим ва таъбирчи бир-бирларига қараб олиб, шундай жавоб қилишибди:

– Шоҳим, сен улуғ бахтга муяссар бўлиш арафаси-дадурсан. Фақат бу бахтга эришмоқ учун курашишга тўғри келади.

Зариадр ҳақиқатан ҳам тушида кўрган гўзал Одатидага ошиқ бўлиб қолган экан, шаклар диёрига совчи юборишга қарор қилибди.

Тақдир тақозосини қарангки, Зариадр қизни тушида кўрган худди ўша тунда гўзал боғ қўйнидаги ҳашаматли кўшкда ухлаб ётган Одатида ҳам қўшни юрт подшоси бўлмиш гўзал йигитни тушида кўрибди, унга бойибона кўнги қўйибди. Тушини бировга айтишдан уялиб, энагасига кўнги очган экан, зукко кампир шундай дебди:

– Муборак бўлғай, қизим, тез орада бахтинг очилғусидур. Сенга улуғ бир мамлакат ҳукмдори кўнгил қўймиш...

– Оҳ, энага, ундай дема, юрагим ёрилиб кетади.

Хуллас, икки ёш шу тариқа ғойибона ошиқ-маъшуқ бўлишибди.

Илк баҳор кунларининг бирида Зариадрининг совчилари қимматбаҳо совға-саломлар билан Омарг саройига келибдилар, подшоҳ истагини унга билдирибдилар. Лекин Омарг совчиларнинг совға-саломларини қабул қилмай, уларни қуруқ қайтарибди.

– Якка-ёлғиз қизимни бегона юртга бермайман. Унга қайлиқ бўлишга муносиб йигит ўз мамлакатимда ҳам топилади, – дебди подшоҳ.

Отасининг бу қарорини эшитиб Одатида зор йиғлабди. Совчилар орқали ўзининг ғойибона севгилисига мактуб юбориб, унга маҳбуба бўлишга розилигини билдирибди.

Бу орада Омарг Одатидага муносиб қайлиқ топиш мақсадида шоҳона зиёфат уюштиражагини, қизи меҳмонлардан бирини танлаб, унга олтин қадаҳда май узатиши лозимлигини, қиз қўлидан май олиб ичган меҳмон шоҳга куёв бўлажагини билдирибди.

Одатида жуда қайғули аҳволда қолибди. Отаси таклифини рад этиб, Танаиснинг нариги соҳилига, севгилиси Зариадрга одам юбориб, вазиятни билдирибди.

Омарг эса қизи рад этишига қарамай, кўшқда бир неча минг кишилиқ базми жамшид уюштириб, меҳмонларга шартини айтибди. Жуда кўп боёнлар, аслзодалар подшоҳга куёв бўлиш истаги билан ёниб, Одатида атрофида парвона бўлишар, қиз қўлидаги май тўла олтин қадаҳга термилишар экан.

Қиз эса ҳеч кимга қиё боқмас, унинг изтиробга тўла шаҳло кўзлари эшиқда кириб келаётган ҳар бир янги меҳмонни назардан қочирмасди.

Ниҳоят эшиқда қадди расо, қош-кўзлари қоп-қора, сочлари ўзига ярашган гўзал йигит пайдо бўлибди. У скиф кийимида экан. Одатида ўз севгилисини фақат тушида кўрган бўлса-да, бу Зариадр эканини дарҳол

сезибди. Товусдек хиром айлаб, йигит истиқболига юрибди, таъзим бажо этиб, унга олтин қадаҳдаги майни тутиб лутф қилибди:

– Эй, меҳмон йигит, бу олтин қадаҳдаги майни сипқоргайсан. Ҳа, сипқор, ҳеч иккиланма! Бу қадаҳ сенга бахт келтиргусидир!

– Қуллуқ, гўзал Одатидам! Сенинг муҳаббат тўла майингни сипқориш мен учун чиндан ҳам бахт! – дебди Зариадр ва майни нўш этибди.

Омарг скиф кийимидаги йигит қўшни мамлакат подшоҳи эканини билгач, сўздан қайтибди. Лекин Зариадр Одатидани яширинча олиб қочиб, ўз юртида катта тўй-томоша қилиб, мурод-мақсадига етишибди...

Қабож эртакни тугатар экан, чуқур «уф» тортди. У ҳали ёш, гўзал аёл ва қалби муҳаббатга ташна эди. «Шунча йиллар ҳаётнинг бу чиркин, ҳақоратли синовлари аро бир тоза кўнги, бокира муҳаббатга ошно бўлармиканман, дея умид қилдим. Лек афсус, бунда йин соф туйғу менга насиб этмади. Халққа хизмат қилиш ишқи, Ватан муҳаббатига тўла бу озурда юрагимни ҳеч кимса тушунмади. Билъакс, менинг соф туйғуларимни муттасил топтадилар, ҳақоратладилар. Нуқул шаҳват бандалари қурбони бўлдим».

Қабож секин ўрнидан қўзғолиб, ўғмининг пешонасидан ўпди, унга хайрли тун тилаб, шабистонни тарк этди.

* * *

Бухоронинг беназир подшоси Қабож адолат, инсоф-диёнат билан ҳукмронлик қилиб, 695 йилда элик ёшга ҳам етмай вафот этди. Бу вақтга келиб шаҳзода Тағшода тахтни эгаллайдиган ёшга етиб қолганди. Бироқ мамлакатда ҳам, унинг ташқарисида ҳам Бухоро тахтига кўз олайтирганлар кўп эди. Шуларнинг бири туркистонлик вазир Вардонхудо т бўлиб, Вардона ерлари унга тегишли эди. Вардонхудо охир-оқибат араблар билан бўлган жанглarning бирида ҳалок бўлди.

**Қутайба ибн Муслим газаб отига минади.
Ҳайёни Набатий ҳийласи. Тархун ва
Кўрмагонун аросатда**

Араб халифалиги Шарқий қисмлари ноиби Ҳажжож ибн Юсуф золимликда ном чиқарган, ер-мулки, мол-дунёсини кўпайтириш учун ҳеч нарсадан қайтмасди. У Қутайба ибн Муслимни Хуросон амири этиб тайинлагач, ўз хожаси ишончини оқлаш учун жон-жаҳди билан ҳаракат қила бошлади.

Хуросон ер-мулклари унинг қаламравига ўтгач, Қутайба Жайхуннинг ўрта ва юқори қисмлари икки соҳили ерларидан иборат Тўҳористон фатҳ этилишига ҳам барҳам берди.

706 йил кеч кузида Қутайба ибн Муслим лашкари Жайхундан кечиб ўтди.

Пойкент аҳолиси бундан тезда хабар топди ва ҳамма бир тан-бир жон бўлиб, шаҳар атрофини баланд, мустаҳкам қалъа билан ўрадилар. Бусиз ҳам Пойкент жуда мустаҳкам қалъа бўлиб, қадим-қадимдан уни жез шаҳар деб аташган.

Қутайба ибн Муслим лашкари шаҳарни қамал қилиб, жуда қаттиқ жанглар олиб борди. Лекин орадан эллик кун ўтса-да, араблар шаҳарни ололмадилар.

Охири араб лашкари ҳийла ишлатди. Бир гуруҳ аскар минора ва қалъа ичкараси томон девор тагидан лаҳм қазиб, отхонадан чиқдилар, сўнг деворни кавлаб, раҳна очдилар. Шаҳарни тезроқ олиш иштиёқида ёнаётган Қутайба ўз лашкарига қараб қичқирди:

– Кимки шу раҳнадан ичкари кирса, унга хуни баҳосида мукофот бераман, агар у ўлдирилса, фарзандларига мукофот бераман!

Амирнинг бу ҳайқиригидан сўнг лашкар руҳланиб, қалъани эгаллади. Пойкент аҳолиси омонлик сўрашга мажбур бўлди.

Қутайба фатҳ этилган шаҳарни кезар экан, бир бутхонадан оғирлиги тўрт юз дирҳамлик битта кумуш бут, бир қанча кумуш жомлар топган. Уларнинг ҳаммасини жамлаб тарозида тортишганда бир юз эллик минг миқ-

сол чиққан. Қутайба ҳар бири кабутар тухумидек келадиган иккита марварид ҳам топиб олган. У ерли аҳолидан «Бу қадар катта марваридни қаердан келтирдингиз?» дея сўраганида, «Иккита қуш оғзида олиб келиб, мана шу бутхонага ташлаган», деб жавоб қайтаришган.

Қутайба бу бойликларнинг ҳаммасини жамлаб, ҳалиги икки марварид билан бирга Ҳажжож ибн Юсуфга юборди ва Пойкент фатҳ этилгани ҳақида мактуб битиб, ўша икки марварид қиссасини ҳам баён этди.

Ҳажжож Қутайбага шундай жавоб қайтарди: «Ҳалиги айтганларинг менга маълум бўлди, икки дона марварид ва уларни қушлар олиб келганидан жуда ажабландим. Аммо шундай қимматли нарсани қўлга киритиб, уни бизга юбориб, кўрсатган саховатинг ундан ҳам ажойиброқ туюлди, худо сенга барака берсин!»

Қутайба Пойкентда сулҳ тузиб, мол олгач, Варқо ибн Наср Боҳилийни уларга амир қилиб тайинлади-да, ўзи Бухоро сари йўл олди.

Хуросон амири ўз лашкари билан Хунбунга (Бухоро ва Пойкент оралиғидаги қишлоқ) етиб келганида, унга «Пойкент аҳолиси қўзғолон қилиб амирни ағдарди» деган хабар етказдилар.

Қутайба лашкарига «Пойкентни талон-тарож қилишни, уларнинг қонларини тўкиб, молларини олишни сизларга ҳалол қилдим», дея хитоб қилди ва аскарларни яна қалъа сари бошлади.

Қўзғолонга эса мана бу воқеа сабаб бўлганди: пойкентлик бир кишининг икки соҳибжамол қизи бор эди, уларнинг ҳар иккаласини ҳам янги амир Варқо ибн Наср ўз ҳарамига олди. Шунда қизларнинг отаси амирдан сўради: «Пойкент катта шаҳар, нима учун сен бутун шаҳардан фақат менинг икки қизимни оласан?» Варқо отага жавоб қайтармай ўз йўлига кетмоқчи эди, лекин ҳалиги киши бир сакраб амирнинг киндигига пичоқ урди. Аммо Варқо ўлмай қолди. Шунга қарамай Пойкентга қайтиб келган Қутайба бу ерда қўлига қурол ушлашга яроқли ҳаммани ўлдирди, қолганларини асир қилиб олди. Шу тахлит Пойкент ҳувилаб қолди ва у харобликка юз тутди.

Шаҳар аҳолиси асосан савдогарлар бўлиб, улар Чин-Мочин ва бошқа вилоятларга савдо-сотик учун кетган эдилар. Улар қайтиб келгач, бола-чақалари, хотинлари ва бошқа яқин кишиларини араблардан сотиб олдилар, шаҳарни қайтадан обод қилдилар. Ҳикоят қилишларича, Пойкентдан бошқа, бутунлай вайрон бўлиб, сўнг яна ўз аҳолиси қўли билан тезда обод бўлган ҳеч бир шаҳар дунёда йўқ.

Пойкентни вайрон этиб, аҳолисини қул қилган Қутайба ибн Муслим Бухоронинг бошқа обод қишлоқлари сари юриш бошлади.

Тороб, Хунбун ва Ромитан оралиғида Сўғд подшоҳи Тархун, Хунукхудот ва Вардонхудотнинг кўп минг кишилик лашкари Қутайба лашкарини ўраб олди. Хитой подшосининг жияни малик Кўрмағонун Қутайбага қарши жангда Сўғд подшосига ёрдам бериш учун қирқ минг кишилик лашкар билан етиб келди.

Қутайба ва унинг лашкари қирилиш хавфи остида қолди. Хуросон амири бу вазиятдан чиқиш учун зўр бериб тадбир ахтарар, лекин нима қилишни билмай ҳайрон эди. Шунда энг яқин кишиларидан бири бўлмиш Ҳайёни Набатий унинг ёнига келиб, сўз қотди:

– Агар худойи таолло менинг сабабчилигим билан бир балони сендан қайтарса, нима дейсан?

– Мен ўзим ҳам шундайин бир йўл ахтариб ҳалакман, – деди Қутайба.

– Менга эртагача муҳлат бер, бу балони бошингдан даф этгайман, – ваъда берди Ҳайёни Набатий.

Ҳайёни Набатий жуда устомон, айёр одам бўлиб, душманни ҳийла билан маҳв этиш режасини тузиб қўйганди.

У эрта тонгда Сўғд подшоси Тархун қароргоҳига одам юбориб, жанг авжи қизиган пайтда ўзи билан махфий тарзда учрашишга кўндирди.

Араблар ва Бухоро ҳимоячилари ўртасида жанг қизиганда Ҳайёни Набатий Тархун билан учрашиб, унинг юрагига гулгула солди.

Ҳайёни Набатий. Мулк қўлингдан кетипти-ю, сенинг хабаринг йўқ.

Тархун. Қандай қилиб мулк қўлимдан кетади?

Ҳайёни Набатий. Биз, араблар ҳаво иссиқ вақтдагина бу ерда тура оламиз. Энди ҳаво совуб қолди ва бизнинг кетиш вақтимиз етди. Токи бу ерда эканмиз, турклар биз билан уруш қиладилар. Бу ердан кетганимиздан кейин эса сен билан урушадилар. Чунки Сўғд вилояти яхши жой, яхшиликда унга ўхшаш жой дунёда йўқ. Турклар шундай яхши жойни сенга қолдириб, Туркистонга кетадилар деб ўйлайсанми? Йўқ, улар Сўғдни сендан оладилар, қийинчиликларга қоласан.

Тархун. Мен қандай чора кўрайин?

Ҳайёни Набатий. Чоранг шуки, Қутайба билан сулҳ тузиб, бирор нарса берасан, туркларга эса аҳволни шундай кўрсатасанки, гўё Ҳажжождан биз арабларга Кеш ва Нахшаб йўли орқали кўп лашкар ёрдамга келаётган бўлади. Ўзинг эса вилоятимга қайтиб кетаман, дейсан. Шунда турклар ҳам қайтадилар. Биз билан сулҳ тузганингдан кейин сени ранжитмаймиз.

Тархун. Менга яхши маслаҳат бердинг. Шу кечасиёқ изимга қайтаман.

Ҳайёни Набатий ҳақиқатан ҳам Тархун юрагига беҳад ғулғула солганди. У бетакрор Сўғд вилояти қўлдан кетмасин дея араблар билан тезроқ сулҳ тузиш тараддудига тушиб қолди. Оқшом тушгач, Тархун Қутайбага одам юбориб, у билан сулҳ тузди ва мол билан икки минг дирҳам юборди. Унинг лашкари карнай чалиб қайта бошлади. Дехқонлар ва амирлар ҳайрон бўлиб, «Нима бўлди?» деб сўрадилар. Тархун: «Зинҳор ҳушёр бўлинг! Ҳажжож Кеш ва Нахшаб томондан кўп лашкар юборибди. Улар орқамиздан келиб, бизни ўраб оладилар, мен ўз вилоятимга қайтаман», деб жавоб берди.

Кўрмағонун турк одам юбориб бу ҳолдан хабар сўраган эди, унга ҳам шу гапларни айтишди. Кўрмағонун лашкари ҳам карнай чалиб қайта бошлади. Улар йўл-йўлакай вилоятни талаб кетавердилар.

Ҳайёни Набатий ҳийласи оқибатида Бухоро ҳимоячилари аниқ галабани бой бердилар. Шу билан бирга Бухоро ҳам бой берилди.

* * *

Бухоро аҳолиси ҳар сафар ислом лашкари келганида мусулмон бўлар, араблар қайтиб кетгач эса улар яна диндан қайтар эдилар. Қутайба ибн Муслим уларни уч маротаба мусулмон қилган, улар эса уч маротаба ҳам яна диндан қайтган эдилар.

Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий, Хотим ал-Фақиҳдан келтириб ривоят қилишича, Қутайба тўртинчи марта келиб Бухорони олганида у қуйидаги шартлар билан сулҳ тузди: бухороликлар ҳар йили араб халифасига икки юз минг дирҳам, Хуросон амирига ўн минг дирҳам тўлаб, уйлари ва экин ерларининг ярмини мусулмонларга берадиган бўдилар.

Қутайба 712 йилда Бухоро қалъаси ичида Жомеъ масжиди бино қилиб, жума намозига ҳозир бўлган ҳар бир кишига икки дирҳам беришга ваъда қилди.

* * *

Кунларнинг бирида Қутайба отлиқ мулозимлари ва навкарлари ҳамроҳлигида Дарвозаи Нурдан ўтиб бормоқда эди. Бирдан қулоғига алақандай ваҳимали, гумбуралаган овоз эшитила бошлади. Овоз жуда баланд, даҳшатли бўлса-да, уни Қутайбадан бўлак ҳеч ким эшитмасди. Амир шахд билан от жиловини тортиб, овозга қулоқ тутди: «Эй ибн Муслим, Аллоҳ ярақанган одам экансан. Тороб, Хунбун, Ромитан оралиғида Ҳайёни Набатий ҳийласи туфайли муқаррар ҳалокатдан қутулиб қолдинг. Лекин билиб қўйки, сен худди шу одам ҳийласидан ҳалок бўлгайсан!..» Овоз қандай сирли тарзда пайдо бўлган бўлса, шундай ғойиб бўлди. Қутайба ўзига ажабланиб қараб турган мулозимларини ҳайрон қолдириб, йўлида давом этди. У беҳад ваҳимага тушган, лекин буни ҳеч кимга айтолмасди. «Ё алҳазар, бу не ҳол? Ғойибдан келган бу овоз кимники экан? Ҳайёни энг ишонган, яқин кишим-ку! Унга ишонмасам, кимга ишонаман?»

Шубҳаю гумонлар юрагини кемирган Хуросон амири дўсти Ҳайёни Набатийдан шубҳаланадиган, унга

бошқача назар билан қарайдиган бўлди. У Ҳайёни кўрди дегунча ўша Дарвозаи Нурда эшитилган даҳшатли овоз қулоқлари остида жаранглай бошлар, ўзини қўярга жой тополмай қоларди.

* * *

Қутайба ибн Муслим Бухорода ислом динини барқарор этгач, тахтга Бидун Бухорхудот ва Қабожнинг ўғли Тағшодани ўтқазди. Тағшода унинг қўлида имон келтириб, мусулмон бўлди ва ўттиз икки йил давомида Бухоро мулкига ҳукмронлик қилди.

Номаълум овоз соҳиби башорат қилган экан. Вақти келиб Ҳайёни Набатий Фарғона сари юз тутди ва у ерда аскар тўплади. Шу аскар 715 йили Қутайба ибн Муслимни маҳв этди.

ИБТИДО ВА ИНТИҶО

ИККИНЧИ ҚИССА

Шоҳ Ҳурмузд Ҳийласи.
Ҳирируд соҳилидаги жанг.
Исмоил Сомонийнинг бахт юлдузи

Араб халифалигига тобе бўлиб, мавқеини йўқотган Бухоро тарихда Амири Мозий номи билан машҳур Абу Иброҳим Исмоил ибн Аҳмад ас-Сомоний аввал Мовароуннаҳр, сўнг Хуросон амири бўлгач, яна пойтахтга айланди. Сомонийлар сулоласидан чиққан барча амирлар Бухорода турадиган бўлишди. Исмоил Сомоний Бухорода туришни ўзи учун муборак ҳисоблар, бошқа бирор шаҳарда ором топмасди.

Сомонийлар насл-насаби ҳақида Наршахийнинг «Бухоро тарихи»да шундай маълумот берилади: «Асад ибн Абдуллоҳ ал-Қушайрий Хуросон амири этиб тайинлангач, Хуросонга келди ва бир юз олтмиш олтинчи йилда (15 август 782 йил – 4 август 783 йил) дунёдан ўтгунча ўша ерда бўлди. Айтишларича, у яхши ишларни қилувчи, баҳодир киши бўлиб, кўнгли араблар ҳам ерли халқларнинг қадим улуғ оилаларига ғамхўрлик қилишга, аслзодаларни дўст тутишга мойил эди. Сомонийларнинг бобоси Сомонхудот Балхдан қочиб Марвга, унинг олдига келганида у Сомонхудотни иззатлади ва ҳимоя қилди, унинг душманларига қаҳр қилиб, Балхни унга қайтариб берди. Сомонхудот унинг қўлида ислом динини қабул этди.

Унинг Сомонхудот дейилишига сабаб шуки, у бир қишлоқ барпо қилиб, Сомон деб ном берди ва Бухоро амирини Бухорхудот деб атаганларидек, уни ҳам шу қишлоқ номи билан Сомонхудот деб атадилар. Сомонхудотдан бир ўғил туғилганида у Асад Қушайрийни дўст тутганидан ўғлига Асад исмини берди. Шу Асад Амири Мозий, яъни марҳум амир Исмоил Сомонийнинг бобосидир... Сомонхудот эса Баҳром Чўбин маликнинг авлодларидандир».

Баҳром Чўбин... Бу ўша, буюк Фирдавсий қаҳрамонликларини куйлаб дostonлар битган, Эроннинг

удуғ саркардаси, Бухоро асосчиси Шери Кишварни жангда ҳийла билан мағлуб этиб, кўксига ўқ-ёй қадаган Баҳром Чўбин, Шери Кишвар ва Баҳром Чўбин ўртасидаги жанг тарихи жуда фожиали. Бу жанг туркий кўшинлар номини бир умрлик шон-шуҳратга буркади.

589 йил... Эронга қарши кучлар мамлакатни қуршаб олган эди. Турк хоқони Қоражуриннинг ўғли Шери Кишвар эронликларнинг 75 минг кишилиқ лашкарини тор-мор этиши мамлакатда кучли ваҳима уйғотди. Капалаги учиб кетган Эрон шоҳи Хурмузд Шери Кишварга қарши ўзининг энг зўр лашкарбошиси Баҳром Чўбинни юборди.

* * *

Эрон шоҳи Хурмузднинг ҳашаматли қароргоҳида қабристон сукунати ҳукмрон. Хурмузднинг ўсиқ қошлари чимирилган, ўйчан нигоҳини бир нуқтага қадаганича хаёл суради. «Алҳазар, алҳазар! Бу Шери Кишвар ҳақиқатан ҳам Шер экан. Қанчадан-қанча жанг кўриб, қанчадан-қанча ғалаба шаробини сипқорган бутун бошли лашкарни тутдай тўқди-я! Ана энди ор-номус бир пул, биз учун сичқон ини минг танга бўлиб қолди. Бу саҳройиларни юзма-юз жангда янчиш мушкул ишдур. Уларга сулҳ таклиф этиб ҳийла ишлатмасак бўлмайди. Сулҳ – душманни тузоққа илантиришнинг яккаю ягона усули. Саҳройилар анчайин содда, тўпори бўлишади. Бу ишни Хуррам Бурзин зиммасига юклайман. Бу муттаҳам сарой фитналарига шунчалик устаки, баъзида унинг қай сўзига ишониб, қай сўзига ишонмасликни билмай бошим қотадур...»

Кўп ўтмай ўрта бўй, қушбурун, митти, қисик кўзлари жонсарақ киши шоҳ ҳузурига кириб, таъзим бажо қилди. Бу сарой маслаҳатчиси Хуррам Бурзин эди.

Хурмузд гапни чўзиб ўтирмай, дарҳол мақсадга кўчди:

– Шери Кишвар қароргоҳига менинг элчим бўлиб сулҳ таклиф қилиб борадурсан. Биз учун ягона нажот йўли шудур.

– Бутун олам сарвари – шоҳ Хурмузднинг ҳар бир сўзи мен учун қонундур! – таъзим қилди Хуррам.

– Сулҳ вақтдан ютиш учун бир ҳийладур. Сенинг асосий вазифанг Шери Кишварни бир амаллаб Ҳирот водийсига олиб келишдур. Қолгани сенинг ишинг эмас, қолганини қилич, Баҳром Чўбин қиличи ҳал қилгусидур.

– Шоҳим, бир қошиқ қонимдан ўтсанг, бир гапим бор эди.

– Ўтдим, сўзла, Хуррам!

– Шери Кишвар ҳозир галаба шаробидан сармаст, сулҳимизни қабул қилармикан?

Шоҳнинг авзойи бузилди:

– Оббо, ахир айтдим-ку сулҳ – ҳийла деб. Сен ҳар қандай йўл билан бўлсин, сулҳга эришишинг керак, вассалом! Уқдингми?

– Уқдим ва итоат этдим, шоҳим, ҳаммаси айтганингдай бўлгусидур, – яна таъзим қилди Хуррам.

Шоҳ бир оз юмшаб, Хуррамнинг кўнглини кўтарган бўлди:

– Албатта, сен шер оғзига бошингни суққани бормоқдадурсан. Лекин эшитишимча, Шери Кишварни жуда олижаноб, мард дейишади. Ишонадурманки, у сени ютиб юбормас...

Шундан сўнг Ҳурмузд ва Хуррам Шери Кишварни тузоққа тушириш режасини обдан пишитдилар.

– Биласанми, Хуррам, сенинг зиммангда юз минг кишилиқ лашкар ҳам эплай олмайдиган вазифа турибди. Ҳа, ҳозир Эроннинг тақдири сенинг қўлингда, мамлакат эртаси сен бугун қандай ҳаракат қилишингга боғлиқ.

– Хотиринг жам бўлсин, шоҳим. Юртим учун қўлимдан келган ҳамма ишни қилгаймен!

– Оқ йўл, Хуррам! Худо сенга ёр бўлгай!

Хуррам шоҳга яна бир карра таъзим бажо этиб, боргоҳни тарк этди. У алақачон Шери Кишвар билан хаёлан суҳбатни бошлаган эди. «Шери Кишвар, сени ҳақиқатан ҳам шер дейишади. Мен эса тулкиман, тулки! Машойихлар шер бор жойда тулки хору зор ўлгай, демишлар. Лекин кўрамиз, шер енгадими ёинки тулкими?... Буниси ҳали Аллоҳдан ўзгага қоронғи... Лекин мен, шоҳга ваъда берганимдек, мамлакатимни сақлаб

қолиш учун ҳамма ишни қиламан, бу йўлда шер панжасидаги тулки ҳолига тушсам-да, начора, вазият шуни тақозо этмоқдадур...»

Хуррам Бурзин учқур арғумоққа миниб, қимматбаҳо совға-саломлар олиб, бир неча мулозим ҳамроҳлигида Шери Кишвар қароргоҳига элчи бўлиб сулҳ сўраб борди.

Шери Кишвар рақиб элчисини иззат-икром билан кутиб олди, қароргоҳининг тўридан жой кўрсатди.

Хуррам унинг паҳлавонкелбат гавдасига, нур ёғилиб турган юзига бир муддат боқди-ю, икки букилиб таъзим қилганча шундай деди:

– Жаҳоноро Бухоро асосчиси, етти иқлимнинг буюк саркардаси Шери Кишварга шон-шарафлар бўлғай. Мен муборак оёғинга бош уриб сулҳ сўраб келдим. Эрон халқи сенга саломлар ва таъзимлар йўллайдур! Шаҳаншоҳим Хурмузд сен билан Ҳирот водийсида учрашиб, сулҳ тузиш ниятидадур...

– Нима ҳам дердим... Эгилган бошни қилич-да кесмайдур, демишлар – деди Шери Кишвар олижаноблик билан.

Бундан руҳланган Хуррам ҳамду саного зўр берди.

– Офарин, шаҳаншоҳ, сен наинки жанг майдони, балки сиёсат майдонида ҳам шердурсан, шер! Сулҳ туфайли эронлик жамики оналар сени дуо қилғай, барча гўдаклар сенга талпинғай, марҳаматли хоқон!

Шери Кишварнинг саропардасида меҳмон бўлган Хуррам тунги билан уни авраб, лашкар ҳужум қилиши керак бўлган йўналишни ўзгартириб, гўёки сулҳ тузиш учун Ҳирот водийсига боришга кўндирди. Бу пайтда Эрон саркардаси Баҳром Чўбин лашкари тангу тор Баророн дараси орқали Шери Кишвар қўшини ортига ўтиб олмоқда эди...

...Шери Кишвар қўшини қуёшнинг илк нурлари баробарида Ҳирот водийсига етиб келди.

Бир томонда кумуш чўққили пурвиқор тоғлар, бир томонда тезоқар Ҳирируд...

Шери Кишвар табиат манзараларига маҳлиё бўлиб боқар, агар сулҳ тузадиган бўлсак, лашкарга дам бериб, ўзим Ҳирируд соҳилида саропарда тикиб, бир

неча кун шикор билан машғул бўламан деб хаёл сурарди. Бирдан тоғ ўнгирларида акс садо бериб, жанг бурғуси чалинди, ноғоралар тилга кирди. Бу кутилмаган ҳол бўлиб, Шери Кишвар рақибидан сулҳ учун элчилар кутмоқда эди. Рақиб эса жанг бурғусини чалиб, бостириб келмоқда.

Шери Кишвар Хуррамнинг митти, қисик кўзларини, сулҳ ҳақидаги тантанавор, тилёғлама сўзларини эслади. «Э воҳ! Наҳотки ёлғонни ростдан ажратолмадинг, наҳотки бир мунофиқнинг қурбони бўлдинг, Шери Кишвар!» пичирлади унинг лаблари.

Хиёнат қурбони бўлган Шери Кишвар қўшини жуда қийин аҳволда қолди: бир томонда баланд тоғлар, душман қўшини, бир томонда тезоқар Ҳирируд дарёси. Дарё томонга чекиниш ҳалокат билан баробар. Лекин Шери Кишварнинг исми жисмига монанд, у чекинадиган ёки таслим бўладиганлардан эмас. У шер янглиф наъра тортиб, қўшинини душман устига бошлади. Турк қўшини мисли кўрилмаган қаҳрамонлик билан жанг қилиб, ўзи учун яккаю ягона нажот йўли бўлмиш Баророн дарасини душмандан тозалашга муваффақ бўлди. Шунда жуда кўп жангу жадал кўрган Баҳром Чўбин Шери Кишвар қўшини филларининг кўзига қараб ўқ отишни буюрди. Ана шундан кейин жанг майдонида қиёмат бўлди. Қутуриб кетган филлар ўз эгаларини топтай бошладилар. Худди шу аснода Баҳром Чўбин камонни қўлига олди. У отган ёй ўқи етти юз қадам наридаги пўлат қалқонни ҳам тешиб ўта оларди. Баҳром Чўбин рақиб Шери Кишварнинг қоқ юрагини мўлжаллаб, отди. Кўксига қадалган ўқ Шери Кишварни орқага қаттиқ силтаб ташлади. Шери Кишвар ўзини бир амаллаб эгарда сақлаб қолди-ю, жон ҳолатда кўксини чангаллади. Ёй ўқи шундоқ икки сийнаси ўртасига санчилган, вужуди оловли оғриқдан ўртанмоқда эди. Саркарда қўллари билан ўқни суғуриб олмоқчи бўлар, лекин қаттиқ оғриқ бунга йўл қўймасди.

Шери Кишвар инграмаслик учун тишларини қаттиқ қисиб жанг майдонига назар ташлади. Дийдаларига ёй қадалган филлар пишқирар, ўкирар, йўлда дуч келган-

ни босиб-янчиб, ўзларига нажот, омонлик истар эдилар. Лекин филларга ҳам, турк лашкарига ҳам омонлик йўқ эди. Қон дарё бўлиб оқар, одамлар ҳам, жониворлар ҳам нима қилишни билишмас, аросатда эдилар.

Хос навкарлар Шери Кишварни ўраб олиб жанг майдонидан олиб чиқдилар, саркардани ерга ётқизиб, атрофида парвона бўдилар. Унинг тийрак кўзлари нурсизланиб, гулдиракдек овози тобора заифлашиб борарди. У ўзини жангга кузатаётган отаси Қоражуриннинг насихатларини эслади, вужуди аламдан ўртанди. Сўнгра кўз ўнгида ўғли Пармуда пайдо бўлди. Пармуда... Шўрлик Пармуда... У Пойкентни асраб қола олармикан? Бу галабадан кейин Эрон қўшинига бас кела оладиган куч топилармикан? Бобоси Қоражурин Пармудани яккалаб қўймас.

Шери Кишвар сўнгги кучларини тўплаб фармон берди:

– Шаҳзода Пармудага чопар юборингиз. Бизнинг мағлубиятимиздан воқиф бўлиб, ўзи-да огоҳ турсин. Огоҳ бўлсин!

Жанг майдонида эронликларнинг қўли баланд келгани энди аниқ-равшан бўлганди.

Шери Кишвар сўнгги нафасини олмоқда, унинг нигоҳлари жанг майдонида ўғли Пармудани ўйларди. «Пармуда... Сен Баҳром Чўбинга бас кела оладурмисан? Хурмузд отангни ҳийла билан маҳв этмишдур. Бу туллаклар олдида сенга йўл бўлсин, ўғлим? Бирдан Шери Кишварнинг нигоҳи олдида Хуррамнинг митти, қисик кўзлари намоён бўлди, у «Бухоро асосчисига шон-шарафлар бўлғай!» дея икки букилмоқда эди. «Лаънат, минг лаънат сен ифлосга! Лаънат!!!» пичирларди Шери Кишвар оғриқни ҳам унутиб.

Жанг турк қўшини мағлубияти билан якун топди. Шери Кишварни макр-ҳийла билан ҳалокат тузоғига туширган Хуррам Бурзин кейинчалик шундай эътироф этди: «Агар Шери Кишвар Баҳром Чўбинни енгиб Румга етиб олганида, Эрондан бир сиқим тупроқ қолар эди».

Сўнгра Баҳром Пойкентни қамал қилди. Шери Кишварнинг ўғли Пармуда таслим бўлди. Баҳром Чў-

бин Афросиёб хазинасини эгаллади. Сиёвуш тожини бошига кийиб, камарини белига тақди. Эронга жуда катта ўлжалар билан қайтди.

У мамлакатнинг миллий қаҳрамонига айланди. Кейинчалик эса қаҳрамоннинг турли-туман саргузаштлари бошланди. Шоҳ билан қўлга киритилган ўлжаларни бўлишолмай жанжаллашди, сўнгра тахтни эгаллашга интилди. Бир йилча подшоҳлик қилгач, қувфинга учради ва ўз душманлари – турклар ҳузурига қочди. Хоқон қизига уйланиб, Балхда яшай бошлади.

* * *

Сомонийлар – Сўғд, Мовароуннаҳр, Хуросон тарихида жуда ёрқин из қолдирган сулола. Ана шу сулола сирасида юлдуздек порлаган Исмоил Сомоний бўлди.

Амири Мозий аталмиш Исмоил 849 йил савр ойида Фарғонада туғилди. У ўн тўрт ёшида отасидан айрилди. Катта акаси Наср ибн Аҳмад Самарқанд ва Фарғона амири эди. Исмоил акаси ҳузуринида хизматда бўлди.

Ҳусайн ибн Тоҳир ат-Тоий 874 йил қишда Бухорога юриш бошлаб, ғоратлик ва вайронгарчиликлар қилди, кўп одамларни ўлдирди.

Охири Бухоро халқи унга қарши бирлашиб энгдилар, Ҳусайн ибн Тоҳир қочди. Бу пайтда Яъқуб ибн Лайс зўрлик билан Хуросонни олган, Рофе ибн Харсама билан урушаётганди. Хуросондаги нотинчликлардан Бухоро ҳам хароб бўлаётган эди. Бухоронинг аҳли илм ва улў кишилари марҳум Хожа Абу Ҳафс Кабир Бухорийнинг ўғли Абдуллоҳ ал-Фақиҳнинг ҳузуринида йиғилдилар. Жасоратли ва олижаноб, ўз юртининг ватанпарвари бўлмиш Абу Абдуллоҳ билан Бухорода бўлаётган харобликлар олдини олиш юзасидан маслаҳат қилдилар. Абу Абдуллоҳ Самарқандга, Наср ибн Аҳмад ас-Сомонийга хат ёзиб, Бухорога соҳиби тадбир ва одил бир амир юборишни илтимос қилди. Наср ўз укаси Исмоилни Бухорога юборди. Исмоил Карминага етиб келиб, у ердан Бухоро амири бўлиб турган Ҳусайн ибн Муҳаммад ал-Хаворижийга элчи юборди. Элчи икки ўртада бир неча маротаба қатнагач, Исмоил Сомоний Бухоро

рога амир, Хусайн ибн Муҳаммад ал-Хаворижий унга халифа бўлишига қарор қилинди. Хаворижий лашкари ҳам бу қарорга бўйсунди.

Бухоро аҳолиси бундан жуда хурсанд бўлди. Шаҳарнинг Абу Абдуллоҳ бошлиқ улуғлари Исмоил Сомоний истиқболига юриб, Карминага бордилар. Абу Абдуллоҳ буйруғи билан Бухоро жуда ясантирилган, байрам тусини олганди. Абу Абдуллоҳ янги амир шаънига кўп мадҳиялар айтди. Шаҳар аҳолиси йигирма беш яшар амир Исмоил устидан кўплаб олтин-кумуш тангалар сочди. Бу воқеа 874 йил муборак рамазон ойининг ўн иккинчиси, душанба куни содир бўлди. Бухоро аҳолиси қийинчиликлардан қутулиб роҳатга етишди. Худди шу кун тарихга Сомонийлар давлати туғилган кун бўлиб кирди. Амир Исмоил Бухорода тартиб ўрнатиш учун кўп ишлар қилди. Энг аввало, Ромитан ва Пойкент ўртасида ўғрилик, йўлтўсарлик билан шуғулланаётган катта гуруҳни қўлга олиб жазолади.

Амир Исмоил жуда одил, тadbиркор ва камтарин ҳукмдор эди. У ҳақда тўқилган афсоналарда айтилишича, об-ҳаво ёмон, қорбўрон бўлган кунларда амир Исмоил отга миниб шаҳар дарвозасидан ташқарига чиқар, «Хузуримга арз-ҳол билан кимдир келаётган бўлса, қорбўрон азият етказиши мумкин. Агар у менинг яқиндалигимни сезиб турса, етиб келиш учун ўзида куч топа олади», дер экан.

Амир Исмоил Бухорони ички душману ўғри-қароқчилардан тозалаб, бир оз хотиржамлангач, яна ташқи душман хуружи бошланди. Хусайн ибн Тоҳир яна Бухорони олишга қасд қилиб, Омуяга (Чоржўй) келганини хабар қилдилар. Амир Исмоил тезлик билан лашкар тўплар экан, Хусайннинг икки минг хоразмлик билан Жайхундан кечиб ўтгани тўғрисида хабар келди.

Амир Исмоил отига миниб, душман истиқболига юрди. Жайхун яқинида икки ўртада қаттиқ жанг бўлди. Хусайн ибн Тоҳир енгилди. Лашкарининг бир қисми ўлдирилди, бир қисми Жайхуннинг телба тўлқинларида гарқ бўлди, етмиш киши эса асирга тушди. Жангдан сўнг тонг отгач, амир Исмоил асирларнинг ҳар бирига

биттадан карбос чопон бериб, юртларига юборди. Хусайн ибн Тоҳир Марвга, амир Исмоил эса Бухорога йўл олдилар.

* * *

Аввалига Самарқанд ва Фарғона амири бўлган Наср ибн Аҳмад 875 йилда Араб халифасидан бутун Мовароуннаҳрга ҳукмронлик қилиш тўғрисида ёрлиқ олди.

Наср укасини Бухорога юбораётганида ҳар йили амирлик молидан 500 минг дирҳам юбориб туриш мажбуриятини унинг гарданига юклаган эди. Шундан кейин амир Исмоил кўп урушларда қатнашди, мол харж бўлиб кетди ва акасининг мажбуриятини бажаролмади. Шу сабаб ака-ука ўртасида низо чиқди ва охир-оқибат урушга айланди. Бу урушда амир Исмоил ғалаба қилди.

Амир Исмоил Сомоний асир тушган акасини иззат-икром ила Самарқандга жўнатиб юборди. Шу воқеалардан сўнг орадан тўрт йил ўтгач, амир Наср вафот этди. У ўлиmidан бир оз олдин амир Исмоилни бутун Мовароуннаҳр ҳукмдори этиб тайинлади ва бошқа биродари ҳамда ўз ўғлини унинг фармонига бўйсундирди.

Амир Насрнинг вафот этганлиги тўғрисидаги хабар аббосий халифа – амир ал-мўминин Муътазидга етгач, у 893 йил баҳорида амир Исмоил Сомонийни Мовароуннаҳрга амир этиш тўғрисида фармон берди.

Шу тариқа амир Исмоил тадбир ва адолат ила ҳукмронлик қила бошлади. Амр ибн Лайс кучайиб кетиб, Хуросоннинг айрим шаҳарларини босиб олгач, амир Исмоил унга қарши курашишга мажбур бўлди.

* * *

898 йил. Мезон охирлаёзган, Жўйи Мўлиён анҳорларида тиниқ сувлар шарқираб оқар, чаппар уриб очилган кузги гул-чечаклар атри боғ-чорбоғларни тўлдирган, заъфарон тус олаётган япроқлар қуёш нурида ялтираб, кўзни қамаштиради.

Ҳар гал ўз қўли билан барпо этилган боғ сайридан сўнг таъби равшанлашадиган амир Исмоилнинг чеҳра-

си бугун тунд, дилгир эди. Кеча Амр ибн Лайс элчиси келганини айтишганидаёқ унинг кайфияти бузилганди. Ҳозир эса ўша элчини қабул қилиши керак. Табиатан мард, жасур ва бир сўзли, энг аввало, жуда одил бўлган амир Исмоил ўзи билан куч, зўравонлик нуқтани назаридан туриб гаплашишларига сира тоқат қилолмас, ҳар қандай ноҳақлик унинг қонини қайнатиб, газабини кўзгатарди. Бетавфиқ Амр эса ўзига бўйсунинишга сурбетларча даъват этаётир.

Оёқ остида афтодаҳол гичирлаётган хазонларни бир-бир босиб, ўйчан алфозда боғ сайридан қайтаётган қирқ тўққиз яшар амир бу дунёи дун талотумлари, олчоқ амирларнинг тожу тахт талашиб, оддий фуқаро бошига солажак ғавғолар ҳақида ўйларди. «Эҳ, калтабин Амр, ғофил банда! Наҳот инсон умри, тожу тахт, беҳисоб бойликлар кайфи ҳам, мана шу оёқларим остида шафқатсиз эзғиланаётган хазон янглиғ ўткинчи ва бебақо эканини билмасанг, идрок этмасанг?! Наҳот Мовароуннаҳр амирлари сендек ожиз бандага ўйинчоқ бўладилар деб ўйласанг?!»

Амир Исмоил ўша руҳсиз кайфиятда кўшкига кириб келди ва мулозимларига Амр ибн Лайс элчисини ҳузурига таклиф этишни буюрди.

Элчи – улкан саллали, соч-соқоли мошгуруч, ўрта яшар киши, Мовароуннаҳр ҳукмдорига таъзим этиб, най шаклида ўралган зар ҳошияли қоғозни узатди.

Дўстларининг ҳам, душманларининг ҳам инсоний қадр-қимматини ўрнига қўя оладиган амир Исмоил тавозе билан узатилган мактубни олди, лекин уни ўқиб ўтирмай, элчига савол назари билан қаради.

Элчи хотиржамлик билан сўз бошлади:

– Балх амири Абу Довуд, Гузгонийён амири Аҳмад ибн Фаригун ҳазрат амирим Амр ибн Лайсга бўйсунганлари, унинг хизмати ва ҳимоясида эканликларидан мамнуният изҳор этадурлар. Лекин фикри ожизимча, бу бўйсунинишга сен лойиқроқсан. Сабаби сен улурроқсан ва подшозодалигинг боис подшоҳлик қадрини яхшироқ билурсан...

Амир Исмоил ич-ичидан довулдек қўзғолиб келаётган ғазабини босиб шундай деди:

– Сенинг хожанг шунчалар нодон эканки, мени улар қаторида санабди. Ахир улар менинг қулларим-ку! Менинг сенга жавобим – қилич! Мен билан хожанг Амр ўртасида урушдан бошқа нарса йўқ! Бориб унга айт, уруш анжомларини созласин!

Амр ибн Лайс амир Исмоилнинг терс жавобини олгач, амирлари, улуг кишилар билан маслаҳатлашиб, яна бир мактуб битди ва Нишопур шайхлари ҳамда ўз яқин кишиларидан бир гуруҳини Бухоро сари йўллади. Мактубда шундай жумлалар бор эди. «Гарчи амир ал-мўминин бу вилоятни менга берган бўлса ҳам, мен мулқдорликда сени ўзимга шерик қилдим. Сен дўст бўлиб мен билан яхши муносабатда бўлгинки, ҳеч бир бадгўй бизнинг орамизга киришга йўл тополмасин, ўртамизда бирлик ва дўстлик бўлсин. Бундан илгари айтган гапларим густоҳлик юзасидан айтилган эди, биз у гапдан кечдик. Сен Мовароуннаҳр вилоятини қўриқла, чунки у душман чегарасидир, фуқарога ғамхўрлик қил. Биз у вилоятни сенга бердик, хурсандлик ва хонумонинг ободлигидан бошқа нарсани истамаймиз. У вилоят хароб бўлмасин деб ўзим бормай, Нишопурнинг машҳур кишиларидан бир қанчасини элчи қилиб юбордим...»

Амир Исмоил яна элчилар юборганини эшитиб, Амр Жайхун бўйига ўз кишиларини жўнатди. Улар элчиларни сувдан ўтишга қўймадилар, келтирган совға-саломлар ва мактубни олмай қувиб юбордилар.

Амр ибн Лайс бундан ниҳоятда дарғазаб бўлиб, сипоҳсолори Али ибн Сурушга лашкар билан Омуюга бориб тўхташ, буйруқ бўлмагунча сувдан ўтмасликни тайинлади. Унинг ортидан яна сипоҳсолор Муҳаммад ибн Лайсни беш минг киши билан жўнатиб, Али ибн Суруш билан ҳамкорликда иш кўришни буюрди. Жайхундан ўтиш учун кемалар тайёрлаб, рақиб томонга айғоқчилар юборишга фармон берди.

Лайс лашкари Жайхун бўйига тўхтовсиз келиб турарди.

Амир Исмоилнинг хуфия ва айғоқчилари душман-никидан илдамроқ, пухтароқ ишлардилар. Шу боис у Омуя ва Жайхун бўйида ҳисобсиз лашкар тўпланаётганидан хабардор эди. «Ҳақиқатан гофил банда экансан, Амр. Сен бизнинг юртга кўз олайтириб, адолатсиз уруш билан Бухорога келяпсан. Биз ўз Ватанимизни ҳимоя этиш учун уруш қилгаймиз, шу боис бизнинг уруш адолатлидур. Ана шунинг учун ҳам ҳақ таоло биз томондадур! Ҳа, биз томонда! Биз сени албатта маҳв айлагаймиз, Амр!» ўйларди амир Исмоил душманга қўққисдан зарба бериш режаларини тузар экан.

У Бухоронинг улуг кишилари билан маслаҳатлашиб, йигирма минг кишилик қўшин йиғди. Халқ ўз амирини – қаттиққўл ва одил ҳукмдорини – беҳад яхши кўрганидан кўнгили бўлиб лашкар сафларида турди.

Ўз жонажон шаҳрини душмандан ҳимоя қилишга аҳд қилган қўшин бўрондек гувиллаганча Шири шутурни (Қизилқумни) тўлдириб, Жайхун сари юз тутди. Ҳамал қуёшидан нурафшон чўл кўксигаги лолалар, гул-чечаклар қора булут галаларидек кетиб бораётган отлиғу пиёда лашкар оёқлари остида аёвсиз топталар, лекин Бухоро ҳимоячилари бунга эътибор қилишмас, улар душманни тезроқ янчиш иштиёқи билан ёнардилар.

Ҳали Жайхунгача неча юз фарсанг йўл бўлса-да, от устида хаёл суриб кетаётган амир Исмоил дарёдан кечаси сездирмай ўтиб, душманга қўққисдан зарба бериш тўғрисида ўйларди. Қўшиндан анча олдин юборилган кишилар рақибга сездирмай, кечувни, кемалар, сепояларни тайёрлаш билан банд эдилар.

Амир Исмоил бошчилигидаги лашкар дарё бўйига етиб келди.

Ой дам булутлар орасидан жамол кўрсатади, дам яна булутлар ортига беркинади, тўқайзорлар ваҳимали шовуллайди, баҳор сувларига тўла Жайхун симсим оқиб ётади. Нариги соҳилда, душман қароргоҳида ёқилган гулханлар кўзга ташланади.

Амир Исмоил кечувни тайёрлаганлар ва нариги соҳилда бўлиб қайтган айғоқчилар билан маслаҳатлаш-

гач, ярим тунда оғиб, душман уйқуга кетганида, лашкарни соҳилда сафга тизиб, уларга мурожаат этди:

– Ҳазрати Пайғамбаримиз Муҳаммад салаллоҳу алайҳи васаллам: «Эй худо! Фохирага баракот бергин, унинг халқи дилини тақво билан пок этгин, ишларини покиза қилгин ва уларни менинг умматимга марҳаматли қилгин!» демишлар. Биз ҳозир қаттол душманни енгсак, бу пайғамбар умматларига ва ҳар доим ўзида шаҳидларнинг кўнглидан фахр этмиш буюк Фохирамизга марҳаматимиз бўлмай! Ўласак – шаҳид, ўлдирсак – ғозий!

Шу сўзлардан сўнг лашкар кемалар, сепоялар, от-туяларда кечувни бошлади. Қанча-қанча киши дарёнинг бўтана, оч тўлқинларига гарқ бўлди, от-туялар оқиб кетди. Лекин асосий кучлар дарёдан эсон-омон ўтиб, уйқудаги душман қароргоҳига мўр-малаҳдек бостириб бордилар. Энг олдинда қиличини яланғочлаган амир Исмоил борар эди.

Али ибн Суруш ҳужумдан хабар топиб, отига минди ва пиёда аскарларини олдинга юборди. Бухороликлар қўшини тўрт томондан ҳужум қиларди.

Баҳорнинг шу тунида жуда катта хунрезлик бўлди. Амр ибн Лайс қўшини енгилб, Али ибн Суруш ва Нишопурнинг кўплаб улуғ кишилари асир тушдилар.

Эртаси куни амир Исмоил тўққиз юздан ошиқ асирларга мурувват кўрсатиб, уларга озиқ-овқат, кийим-бош бериб, рақиби Амр ибн Лайс ҳузурига жўнатиб юборди. Бухоролик лашкарбошилар бундан норозилик изҳор қилган эдилар, амир Исмоил ўша, ўзига хос бағрикенглик ва мурувват билан шундай деди:

– Бу бечоралардан нима талаб қиласиз? Қўйинг, улар ўз юртларига борсинлар. Улар энди ҳеч қачон сизга қарши урушга келмайдилар ва бошқаларнинг дилларини ҳам урушдан қайтарадилар!

Олижаноб амир Исмоил жуда кўп олтин-кумуш, қурол-яроқ, кийим-кечакларни ўлжа олиб, Бухорога қайтди. Бухоро аҳли ғолиб амирнинг пойига олтин-кумуш, гул-чечаклар сочиб қарши олди.

Исмоил Сомоний ҳар қанча олижаноблик кўрсатмасин, рақиби Амр ибн Лайс мағлубият аламини унутол-

мас, ўзининг очкўз нигоҳини Бухородан, Мовароуннаҳрдан узгиси келмас, мардликка номардлик билан жавоб қайтариш ниятида эди. Шу тариқа орадан бир йил ўтди.

Амир Исмоил ибн Лайс яна уруш тадоригини кўраётганини эшитиб, аскарини тўплади ва Жайхун соҳилларига етиб келди. Мансур Қоратегин ва Порсо Байкандий ҳам Хоразмдан Омуяга келдилар. Туркистон вилояти ва Фарғонадан ўттиз минг лашкар келди.

900 йилнинг 21 ноябрида амир Исмоил лашкарнинг бош қисмини Муҳаммад ибн Ҳорун саркардалигида Балх сари юборди. Эртаси куни амир Исмоил ҳам Жайхундан кечиб, Омуяда аскар тўплади, сўнг Хоразмга бориб, у ердан Балх сари юзланди.

Амир Исмоил Сомоний Балхнинг Алиобод деган жойига келиб тушиб, бу ерда уч кун турди. Ибн Лайс эгаллаб турган шаҳристонни қамал қилди. Унинг фармони билан шаҳарга сув етказадиган барча анҳорлар тўсилди.

Ниҳоят сешанба куни Амр ибн Лайс лашкари билан шаҳристон дарвозасидан чиқиб, Бухоро қўшини билан жангга киришди. Жангда ибн Лайс қўшини мағлубиятга учради. Қочмоқчи бўлган Амрни ушлаб олиб, амир Исмоил ҳузурига келтирдилар.

Амир Исмоил одатдагидек олижаноблик қилиб, мағлуб рақибини азиз меҳмондек қабул қилди, унга илтифот кўрсатди, ўлдирмаслигини айтди. Мағлуб Амр таклиф этган олтину бойликлардан бир мисқол ҳам олмади. Халифа Абдуллоҳ ибн ал-имом Абул Аббос ал-Муътазид фармонига асосан мағлуб рақибини иззат-икром билан кажавага ўтқазиб, Бағдодга юборди. Амр ибн Лайс икки йил зиндонда сақлангач ўлдирилди.

Амир Исмоил Амр ибн Лайсни халифа Муътазид ҳузурига юборгач, халифа амир Исмоил Хуросон амири этиб тайинлангани тўғрисида фармони олий чиқарди. Хулвон довонидан бошлаб Хуросон вилояти, Мовароуннаҳр, Туркистон, Синд, Ҳинд ва Гургон – ҳаммаси амир Исмоил тасарруфига ўтди.

Амир Исмоил ҳар бир шаҳарга биттадан амир тайинлаб, адолат ва яхши ахлоқ билан иш тутди. Кимки

фуқарога зулм қилса жазолади. Шу тахлит узоқ йиллар Бухоро ва унинг халқи саодати, равнақи йўлида хизмат қилди.

Сўнгра амир Исмоил бемор бўлиб анча вақт ётди. Табиблар «Амирнинг касали асосан рутубатдан, унга Жўйи Мўлиённинг ҳавоси хуш ёқса ажабмас», дедилар.

Амир Исмоил ўзининг хос мулки бўлмиш Зармон қишлоғига келгач, бир оз енгил тортди. У ўз кўшида, ётган еридан кеч кун ҳукмига бўйсунган боғни томоша қилар, телба шамол чирпирак қилиб, учириб ўйнаётган заъфарон япроқлардан кўз узолмас, ана шу япроқлар янглиғ хазон бўлган умри лаҳзаларини бирма-бир хаёлидан ўтказарди.

...Мана, йигирма беш яшар навқирон амир Исмоил ясангириган арғумоқда Бухорога кириб келмоқда... Пойига олтин, кумуш тангалар, гуллар тўхтовсиз сочилиб турибди...

Кейин... Кейин мамлакат равнақи йўлидаги тинимсиз кураш, жанг-жадаллар, сабабли ва сабабсиз тўкилган қонлар. Акаси Наср қўшини билан бўлган жанг... Ана, амир Исмоил мағлуб акасининг оти узангисини ўпмоқда.

Амир Исмоил ҳаётга тўймай боқётган кўзларини ҳар ер-ҳар ерида оппоқ паркү булутлар кезиб юрган осмонга қадади. «Мана, умр ўтди-кетди. Энди эса афтодаҳол бир алфозда қилган савоб ишларим кўпми, гуноҳ ишларим кўпми, ўйлаб, ўйимга етолмайман. Во дариг!..»

Бирдан унинг кўз ўнгида баҳорнинг бўтана сувларига тўлиб оқётган Жайхун гавдаланди. Ой булутлар ортидан мўралайди, қамишзорлар ваҳимали шовуллайди. Нариги соҳилда, душман қароргоҳида гулханлар ловуллайди. Амр ибн Лайс қўшини гафлат уйқусида... Мана, амир Исмоил кечув олдидан нутқ ирод этаётир... Мана, у от жilовини дарёнинг лойқа тўлқинларига бурди. Арғумоқ кишнаб юборди.

Амир Исмоил худди Жайхуннинг рутубатли эпкинини туйгандек, жунжикиб кетди. Ўзи қачонлардир ўқиган рубоий мазмунини эслади. «Бу дунёи дунда қудрат соҳиблари қуёш тифидаги қордек бир гап. Йиллар

шамоли уларнинг шон-шуҳратини қум зарраси янглиф учириб кетмиш...» Ҳа, қум зарраси янглиф учириб кетмиш... Нақадар пурмаъно, нақадар ҳаётий мисралар. Мана, ўзим ҳам бутун Хуросон амири бўлсам-да, ўша ночор қум зарраси мисол учиб кетмоқдаман. Қум зарраси... Э воҳ!..

Амир Исмоил ўша олис, 874 йил муборак рамазон ойининг ўн учинчиси, душанба кунини – ўзи Бухоро тахтига ўтирган қутлуғ кунни эслади. У одамлар уммони аро гижинглаган аргумоқда Аркка яқинлашиб келар экан, яқин орадаги томда тик турган ўн етти-ўн саккиз ёшлар чамасидаги ғоят гўзал, дуркун қизга кўзи тушди. Қиз ҳам унга бир муддат тикилиб турди. Кўзлар тўқнашдилар. Қизнинг нигоҳлари ҳайрат, ҳавас, ҳурмат ва яна алланималар билан лиммо-лим эди. Бухоро янги ҳукмдорининг кўнгли кўтарилиб кетди, ўзининг бу шаҳарга бекорга келмаётганини англади. Қиз эса садафдек тишларини кўрсатганча хандон ташлаб кулди-да, сиқимидаги тангаларни ёш амирнинг устидан сочиб юборди. Тангалар жаранги қизнинг шодон кулгуси билан қўшилиб кетди. Бу жарангдор кулгини амир ҳамон унутолгани йўқ.

Шундан сўнг у жуда кўп марталаб олтин-кумуш, қилич-қалқон жарангларини эшитди. Лекин ҳеч бир товуш унга ўша жарангдор кулги бахш этган сарафрозлик туйғусини бахш этолмади. Ҳа, ўшанда бутун Бухоро аҳли уни ўз халоскори, бало-офатлардан қутқарувчи амир сифатида қабул қилганди. Қиз кулгиси ва тангалар жаранги унга ўзининг халқ учун керакли киши эканини доим эслатиб турарди ва чексиз бир қониқиш, куч-қувват ато этарди. Уни бутун Хуросон ҳукмдори даражасига кўтарган куч ҳам айнан шу эди!

Кеч куз осмонида энди оппоқ булутлар ўрнини улкан қояларга монанд қора булутлар эгаллаган, улар бир вақтлар амир Исмоил тузган сон-саноқсиз лашкардек бўлиб, мағриб томон кетиб бормоқда эдилар. Самодан рутубат ҳиди келар, чор-атроф сариқ рўмол ўраган гўзал янглиф ороланар, боғлардан, кимсасиз далаалардан ҳазин оҳанглар таралар, Хуросон ҳукмдори шу кеч

куз кунлари ва тунларида ўз умрининг қиши тўғрисида хаёл суришда давом этар, ўзи тузган буюк давлат, буюк салтанат тақдири ҳақида қайғурарди.

«Валиаҳд шаҳзода Аҳмад... У фаросатли, одил йигит. Илми ҳам чакки эмас. Энди ҳаммаси Аллоҳ иродасига боғлиқ. Агар унга Хуросоннинг саодатли амири бўлиш насиб этган бўлса, у албатта бу ишнинг уддасидан чиқади. Йўқса... Амир Исмоил бу тўғрида ўйлашни ис-тамасди.

Куз охирлади, боғлар ҳувиллаб, дарахтлар бор-будларидан Мосуво бўлдилар. Фақат танаси қучоққа сиғмас улкан зардоли дарахти ҳамон тилларанг, қизғиш-қон-талаш барглари кўз-кўз қилар, япроқлар саркаш тирамоҳ шамоли билан олиша-олиша аста-секин «оҳ» чекиб ерга тўшалардилар. Мана, бир неча кундирки, амир Исмоил шу дарахтдан кўз узолмайди, унинг гулоби қовундек товланаётган барглари ҳаёт билан видо-лашаётган ҳукмдор кўнглига ададсиз бир дард, оғриқ олиб киради. Лекин симиллаган бу оғриқ қандайдир ойдин, ҳаётбахш оғриқ.

Охири амир Исмоил чидаёлмади, ҳаво хийла аёзли бўлса-да, ўзини ўша дарахт тагига олиб боришни буюрди. Табибу хос хизматкорлар бир-бирларига қараб олдилар. Лекин ҳеч ким амирнинг иродасига қарши чиқолмади. Ким билсин, балки бу амир Исмоилнинг сўнги фармонидир?..

Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб чиқди. Ўша улкан дарахт остида 58 яшар Хуросон амирининг жони узилди. 907 йил ҳам охирлаб қолганди.

Халқ амир Исмоил Сомонийга «Амири Мозий – дунёдан ўтган амир» дея ном берди.

* * *

Амири Мозийдан сўнг Хуросон тахтига унинг ўғли Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний ўтирди. У ўз отаси йўлидан юриб, халққа адолат кўрсатди. Мамлакат фуқаролари осойишта кун кечирдилар. Аҳмад ибн Исмоил 914 йил 12 январидан ўз қуллари томонидан ўлдирилди. Халқ унга «Амири Шаҳид» деб ном берди. Ундан

сўнг амири Саъид – Абул Ҳасан Наср ибн Аҳмад, сўнг-ра амири Ҳамид – Абу Муҳаммад Нуҳ ибн Наср каби сомонийзодалар ҳокимият тепасига келдилар. Исмоил Сомоний тузган давлат равнақ топаверди. Лекин шу билан бирга, бу сулола вакиллари жуда катта ҳаёт синовлари, тож-тахт мустаҳкамлиги учун курашлар, галабалар сурури-ю мағлубият аламлари кутарди...

Навбаҳор харобалари. Балхоб соҳилларида. Абдуллоҳнинг қизил гуллари

Балх шаҳри қорли, пурвиқор тоғлардан оқиб тушадиган Балхоб дарёси соҳилларида жойлашган. Жуда кўп маданиятлар, таълимотлар, қанчадан-қанча миллат ва элатлар келиб чиқишининг нақ чорраҳасидаги бу шаҳарни орий қабилалар барпо этган. Балх орқали савдо карвонлари Ҳиндистон сари йўл тутган.

Зардуштийлик дини асосчиси Зардушт пайғамбар шу шаҳарда ўз таълимотини халққа етказган. У одамларни ҳақиқатга, далада ҳалол меҳнат қилишга чорлади. «Бу дунёнинг гуллаб-яшнаши ва равнақи деҳқон меҳнатига боғлиқ. Ер ҳайдаган киши ҳақиқат, савоб уруғларини экади. Фақат шугина ҳаққоний йўлдир. Қолган ҳаммаси – ноҳақлик йўли», дея куйларди у ўз кўшиқларида. Айтишларича, Зардушт қаерда бўлса, унинг тепасида ёрқин бир юдуз порлаб турган.

Искандар Зулқарнайннинг шафқатсиз қиличи Балхни Фарбий Эрондан ажратиб ташламаганда Зардуштнинг ҳазин ва мискин кўшиқлари узоқ вақт тинмаган бўлур эди.

Искандар шамшири зарбасидан сўнг Балхга қизил кийимли Будда роҳиблари серқатнов бўлиб қолдилар. Бу ерда кўплаб будда ибодатхоналари барпо этилди. Шулардан энг улувори – Навбаҳор ибодатхонаси эди. Лекин Навбаҳор ҳам йиллар шамолига дош беролмади.

VIII асрда араблар шаҳарга ҳужум қилдилар. Шаҳар аҳолиси арабларга жуда қаттиқ қаршилик кўрсатди. Жангдан олдин шаҳар ҳимоячилари Навбаҳор харобаларига келиб ибодат қилар эдилар. Лекин бари бир араблар Балхни фатҳ этдилар.

950 йилда Балхда туғилган Абдуллоҳнинг болалиги, ёшлиги Навбахор харобалари, тезоқар Балхоб соҳилларида ўтди.

Йигирма саккиз яшар Абдуллоҳ қадимги юнон фалсафаси ва табиатшунослигига таяниб, илғор ижтимоий-фалсафий қарашларни ривожлантириб, мусулмонлар фикр доирасини кенгайтиришга интиланган, муътазиллийлар таълимотига асосланган «Покизалик биродарлари» жамияти аъзоси эди. Жамият аъзолари кечалари қайсидир харобада тўпланиб машғала ёруғида, шамолнинг бир маромда дилгир гувиллаши аро кўҳна қўлёзмаларни ўқирдилар. Улар маъмурлар томонидан таъқиб остига олинганлари учун шундай қилишга мажбур эдилар.

Абдуллоҳ «Покизалик биродарлари» жамиятининг қатъий талабларига мувофиқ, зебу зийнат, айш-ишрат, ёлғонни инкор этган ҳолда умр басар қилишга ўрганаётганди. Эътиқодига кўра, у исмоилийлардан бўлиб, исмоилийлар шиа мазҳабининг бир бўғинидир.

Абдуллоҳнинг мўъжазгина чорбоқчасидан пўлат шамшир дамидек ялтираган қорли чўққилар кўриниб турар, Балхобнинг шўх шарқираши қулоққа чалинарди. Саранжом-саришта ҳовли доимо атиргулларнинг муаттар ҳидига тўла бўларди. Турли китобу қўлёзмалардан туну кун бош кўтармайдиган Абдуллоҳнинг китоблардан бўлак яна бир қизиқиши бор эди. У гулларни ҳаддан зиёд яхши кўрар, чорбоқчаси Балхнинг қизил, қирмизи, нимпушти атиргулларига тўла, йигит уларни меҳр билан парваришлар, баъзан кун бўйи гулзорда куйманган вақтлари бўларди. Ҳар қатидан чексиз билим, олис ва мафтункор ўлкалар нафаси, синган, хазон бўлган тақдирлар, оҳ-воҳ саси келиб турган китоблар, зар ҳошияли қўлёзмалар... Алангадек барқ урган қирмизи атиргуллар...

Абдуллоҳ ўзи мансуб бўлган жамият юзага келишига асос бўлган муътазиллийлар таълимотини зўр бериб ўрганар, табиат, жамият, инсонни билиш, уни бус-бутун, тўлалигича идрок этиш орқали ҳаққа етиш, айниқса, қадим юнон фалсафаси уни тамомила мафтун этган-

ди. Бундан ташқари, у ҳандаса ва ҳинд ҳисобини ҳам ўрганарди. Турли шаклдаги китоблар турли одамлар қиёфасида бир-бирларини инкор этар, баҳслашар, йигитни сирли олам сари етакларди.

«Эй комил инсон, сен илоҳий муҳаббат остонаси Олий ҳақиқат – Ҳақ таолони кўриш арафасидадурсан. Шунин билгилки, бизнинг таълимотимиз – бу Умид таълимотидадур, бизнинг байроғимиз – УМИД!

Эй комил инсон, шунин яхши билгинки, Зулмат салтанати бир кун келиб НУР, ЁРУҒЛИК салтанати билан алмашгай! Ҳа, дунёда Ёруғлик салтанати ҳукмрон бўлгай!..

Биз Ёлгонни тамомила инкор этамиз. Биз – УМИД-МИЗ – ИНСОНИЯТ УМИДИ!» Абдуллоҳ шам ёруғида ушбу сатрларни ўқир экан, кўзларида ёш йилтирайди. У чуқур «уф» тортиб, зарҳал муқовали бошқа бир китобни қўлига олади, бирма-бир варақлай бошлайди. Шам нури озурда кўнглига ўхшаб титрайди, саҳифалар орасидан кимнингдир аянчли ноласи эшитилади, чеҳрасидан нур ёғилиб турган бир одам сурати намоён бўла бошлайди, хона унинг овозига тўлади. Абдуллоҳ бу не сир-синаот эканини билолмай кўзларини юмиб-очади, лекин ўша нуроний сиймо ҳамон нигоҳлари олдида улғаяверади. «Қўрқма, ўғлон, мен Ҳусайн ибн Мансур Халложман⁶. Ҳа, ўша биргина жони тўрт маротаба қатл этилган Ҳусайн ибн Мансур... Мени аввал михпарчин этдилар, сўнгра осдилар... Кейин бошимни танамдан жудо этдилар ва энг охирида вужудимни ўтда кўйдирдилар... Гуноҳим – инсоннинг илоҳийлашуви ҳақида маърузалар қилдим. Аллоҳ дийдорига етишган маҳалим мен Ҳақман, яъни Худоман, дедим. Мени ўзим маъруза ўқиган мадраса дарвозасига осдилар. Лекин

⁶ Халлож – 858 йилда Эроннинг Форс вилоятида туғилган. Сўфийликдаги сўлпантеистик оқимнинг йирик вакили. Гоявий жиҳатдан карматларга яқин бўлган. Инсон, моддий олам – худонинг жилоланишидир, мен ҳақ (Худо)ман, менин ўзлгим – Худонинг ўзлгидир деган гояни илгари сурган. Шу билан ваҳдати вужуд пантеистик таълимотига йўл очган. Рухонийлар уни шаккоклик, занжийлар қўзғолонига алоқа-дорликда айблаб, қатл этиришган.

мен бахтиёрман, чунки чеккан азобларим билан Аллоҳга муҳаббатимни исбот этдим...»

Абдуллоҳ китобни ёпиб ташқарига чиқди. Балх осмонида юлдузлар гужгон ўйнайди, тоғ томондан этни жунжиктирувчи шамол эсади, уйғонаётган дов-дарахтлар, тупроқ ҳиди димоққа урилади. Абдуллоҳ юрагида ҳислар мўллигидан каловланади.

Инсоннинг илоҳийлашуви... Инсон даҳоси... Одам ва Аллоҳнинг бирлашуви фақатгина Онг орқали кечади.

Абдуллоҳ рутубатли, тоза ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олганича секин одимлар экан, лаблари ўз-ўзидан пичирлайди: «Ҳақ – Муҳаббат – Гўзаллик – Олий Мутлақ Ҳақиқат... Муҳаббатга ўрганиш блан эришиб бўлмас. Илоҳий Муҳаббат – ногаҳонда ёққан оппоқ қор, майсани яшнатгувчи баҳор ёмғири ёинки саҳрода ташна лабга теккан ҳаётбахш булоқ суви каби кўринишларда пайдо бўлғусидир. Муҳаббат содир бўлади ва у ҳеч қандай тўсиқ, шартларни тан олмаяжак!..»

Осмондаги юлдузлар жирига назар солиб, тун қўйнидаги чорбоғида сайр этиб юрган Абдуллоҳ олис, нотаниш юртлар, ўлкалар тўғрисида ўйлайди, пойтахт Бухоро ҳақида таниш-билишларидан эшитган ҳикоятларни хаёлида гавдалантиради ва тез орада ҳаётида кескин ўзгартиришлар юз беришини билмайди.

* * *

978 йилнинг эрта баҳори. Балх кўчалари қуёш нурларига фарқ бўлган. Хийла изғирин шамол эсаётганига қарамай Абдуллоҳ ўзининг севимли қирмизи атиргуллари билан машғул. У танасига энди яшиллик югураётган буталарни авайлаб кўздан кечирар, улар қиш совуғидан омон қолганига шукроналик билдирар ва вақти келиб шу мўъжаз чорбоқчаси яна анвойи ранглар, муаттар ҳидларга тўлишини ўйлаб қувонарди. Назарида уни Балх заминига боғлаб турган ришта – атиргуллар Балхобнинг ўиноқи, ҳатто саратонда ҳам муздек бўладиган сувлари эди. Лекин у худди шу кунини ўз тақдирини кескин ўзгартириб юборадиган ва Балхни тарк этишига сабаб бўладиган киши билан учрашишини

ҳали билмасди. Бу учрашувнинг сабабчиси – дунёдаги кўп воқеа-ҳодисаларни бошқариб, жой-жойига қўйиб турадиган омил Тасодиф эди. Тасодиф уни ясантирилган оқ от минган, зарбоф тўн кийиб, оқ салла ўраган, қоп-қора соқол-мўйлови ўзига ярашиб тушган йигирма саккиз-йигирма тўққиз ёшлар чамасидаги ўрта бўй, хушсурат йигит билан учраштирди. Хушсурат йигит Абу Жаъфар Утбий бўлиб, ўн беш яшар Хуросон амири Нуҳ ибн Мансурнинг вазири эди. Нуҳ ҳали бола бўлганидан амирлик ишларини унинг онаси ва вазир Утбий бошқарар эди.

Шу куни вазир ва Абдуллоҳ баҳор нурларига тўла чорбоқда узоқ суҳбатлашдилар. Улар бир-бировларига ёқиб қолган эдилар. Вазир Абдуллоҳни Бухорога таклиф этди, уни ишга жойлаштиришга ваъда қилди.

Бухоро: Бу шаҳар нимаси биландир уни мафтун этар, ўзига чорларди. Вазир Утбийнинг таклифидан сўнг Абдуллоҳнинг тинч йўқолди. У савдогарлар карвонига қўшилиб Бухорога жўнашга қарор қилди. Лекин туғилиб-ўсган юртни тарк этиш осон кечмади. У жўнаб кетиладиган кун арафасида Навбахор харобалари, Балхоб соҳилида узоқ кезди, кўзлари толиққунча қорли чўққиларга тикилди. Айниқса, ўзи жуда яхши кўрадиган, ўрганиб қолган атиргулларни ташлаб кетиши жуда оғир эди. У Бухоро заминида ўстириш учун бир жуфт қирмизи атиргул ниҳолни илдизи, тупроғи билан кўчириб олиб, хуржунига жойлади. «Бу гуллар Бухорода ҳам яшнаб очилса, менга туғилган юртимнинг, Ватанимнинг жонли тимсоли бўлиб кўрингусидур», ўйларди у. Абдуллоҳ ўзининг сеvimли китоб ва қўлёзмаларини ҳам Бухорога олиб кетди.

Неча-неча тоғлар, дарёлар, чўлу саҳролар ортда қолди. Карвон пойтахт Бухорога етиб келди. Осмонўпар минораю нилий тоқу гумбазлар, олағовур карвонсаройу бозорлар, улуғвор мадрасалар Абдуллоҳни лол қолдирди.

Бу пайтга келиб, Исмоил Сомоний тузиб, ҳозир унинг авлодлари бошқараётган давлат ўз тарихининг сўнгги йигирма йиллигига қадам қўйган, амирлар, лашкарбо-

шилар ўртасида зиддият авжига чиққанди. Лашкарбошилар Абулҳасан Муҳаммад ибн Иброҳим Симжурий ва Абулҳасан ал-Фоиқ ал-Хоссалар Бухоро душманларига қарши кураш баҳонасида мамлакат хазинасини шип-шийдон қилишар, бўш хазина вақт-вақти билан тож-тахтни ларзага солар, она сути оғзидан кетмаган амир Нуҳ ибн Мансур вазир Утбийдан нажот кутарди.

Абу Жаъфар Утбий ақлли, соҳиби тадбир вазир эди. У лашкарбошиларни гафлатда қолдириб, бирини вазифасидан маҳрум этишга, иккинчисини мамлакат жанубидаги душманлар билан жангга юборишга муваффақ бўлди. Лекин орадан кўп ўтмай Симжурий ва Фоиқ тил бириктириб, Утбийнинг бошини танасидан жудо қилдилар.

Бу пайтда Абдуллоҳ Бухоро яқинидаги Ҳурмитан (Ромитан) қишлоғида яшар ва маъмурий ишларга бошчилик қиларди. Мамлакат хазинасига солиқ йиғиш унинг асосий вазифаси эди.

Ҳурмитан Зарафшон соҳилида жойлашган бўлиб, Бухоронинг энг йирик ва обод қишлоқларидан саналарди.

Абдуллоҳнинг ота-онаси жуда ёшлигидаёқ вафот этишган, йигирма тўққиз яшар йигит ҳамон ёлғиз яшар, унинг Ҳурмитандаги ҳовлиси ҳам худди Балхдагиси сингари саранжом, озода эди. Тоғлар қўйнидаги она юртидан келтириб ўтқазилган ўша бир жуфт қирмизи атиргул Бухоро заминида ҳам қулф уриб очилган, нигоҳарни яшнатиб турарди.

Абдуллоҳнинг амирлик ишлари билан туну кун шуғулланишига тўғри келарди. Баъзи-баъзида бўладиган бўш пайтларини у ўзи энг яхши кўрган машғулот – китоб ва ноёб қўлёзмалар мутолаасига бағишлар, чорбоққа чиқиб атиргуллар парвариши билан машғул бўлган пайтлари эса унинг учун энг бахтиёр онлар эди. Абдуллоҳ гулларига маҳлиё бўлиб турар экан, хаёл уни Балх сари етаклаб кетар, ўзини шўх ва тезоқар Балхоб соҳилларида, ҳамон салобатли ва пурвиқор Навбаҳор харобаларида кезиб юргандек ҳис этар, симиллаган, ададсиз бир дард юрагини ўртарди. «Қизиқ, – ўйларди

у, – инсонга доим нимадир етмай турар экан. Балхда тезроқ Бухорога келишни, бу ажойиб шаҳарни тезроқ кўриш, унда яшашни истардим. Бу менга эришиб бўлмас бир бахтдек туюларди. Энди бўлса, Балхоб соҳилларини қўмсайдурман...»

Абдуллоҳ амирлик хазинаси учун солиқлар ундириш билан банд экан, Бухорода бундан кейинги тақдир қандай кечишини билмас, ўзини ҳаётнинг қандай имтиҳонларию бўронлари кутаётганини ҳам тасаввур этолмасди.

У «Покизалик биродарлари» жамияти аъзоси сифатида аёлларни инкор этиб яшаётган бўлса-да, ёш, ўқимишли йигит чин севгини, улкан ҳаётбахш туйғу бўлмиш буюк инсоний муҳаббатни эътироф этарди. Ким билсин балки, жуда нозиктаъб, нуктадон Абдуллоҳ фақатгина соф, бокира муҳаббатни кутиб, узоқ йиллар танҳо яшагандир...

...Ипакдек мулоийм мезон тонги. Зарафшон томондан эсан тирамоҳ шамоллари юракка аллақандай ҳазин оҳанглар олиб киради, само шира-шарбат, пишиқчилик ҳидига тўла.

Ғалвир сувдан кўтарилган, деҳқонлар ҳосил йиғим-терими билан банд. Бундай пайтларда хазина учун солиқ йиғувчиларнинг ташвишлари ҳам ортади. Улар хирмон бошида ҳосилни чамалаб, деҳқонлар билан ҳисоб-китоб қиладилар, солиқ миқдорини белгилайдилар.

Эрта тонгдан ўзининг саман йўрғасини миниб, Афшон қишлоғига жўнаган Абдуллоҳ чошгоҳда чанқоғини бостириш учун қишлоқ чеккасидаги бир ҳовли ёнида отдан тушди. У ҳовлида қандайдир иш билан машғул бўлган ўн олти-ўн етти ёшлар чамасидаги қиздан бир коса сув олиб чиқишни илтимос қилди.

Қиз ҳуркак нимтабассум билан сув узатар экан, Абдуллоҳ унинг сутдек оқ ва булоқ сувидек тиниқ юзига, майин қайрилма қошларига, бодом қовоқларию ҳаё ила қимтилган лабларига ўғринча нигоҳ ташлади. Сўнгра... Сўнгра кўнгилай ойнаси бўлмиш кўзлар тўқнашдилар...

Қизнинг кўзларини фақатгина чиройли, жон олғувчи дейиш – ҳеч нима демаслик билан баробар эди. Қўлида сопол коса ушлаган қишлоқ қизининг оҳу кўзларида бутун бир олам – гўзаллик олами мужассам, уларда ҳар бир инсон ақлини шоширувчи қандайдир ёлқин, сеҳр, жоду бор эди.

Абдуллоҳ гунгу лол бўлиб қолди. Шунча йиллардан бери аёл зотига қиё ҳам боқмаган, китобни энг яхши ёр, гўзал маҳбуба деб билган йигитнинг юрагида буюк бир инқилоб кўзғолди. Бу инқилоб бир неча сонияда содир бўлди. Қиз кетишга чоғланар экан, Абдуллоҳ тилга кирди:

– Ташаккур, ҳамшира! Келтирган сувинг жуда тотли экан!

Қизнинг чиройли юзи «дув» қизарди.

– Тирамоҳда Зарафшон суви тиниқлашиб, шундоқ ширин бўладур...

– Исминг недур, соҳира? Кимнинг қизисан?

– Исмин... Исмин Ситора... Ситорабону...

– Ситорабону... Ҳа, чиндан ҳам Ситора, ердаги Юлдуз экан, соҳира!..

Қиз «лип» этиб дарвозадан ичкари кириб кетди. Абдуллоҳ отига миниб, ўз йўлига равона бўлди.

Абдуллоҳ кетиб бораркан, юрагида бир неча сония бурун кўзғолган бўрон тобора кучаярди. У ҳеч қачон бундай ҳолатни бошидан кечирмаганди.

Кечгача у яна бир неча қишлоқда бўлди, қанча одамлар билан учрашди. Нигоҳи одамларда-ю, лекин тийрак кўзлари ҳеч нимани илғамас, қизнинг илоҳий чехраси хаёлидан кетмас, ёқимли овози қулоқларида акс садо берарди. Қизнинг бутун олам гўзаллиги мужассамлашган биргина ўтли нигоҳи, Абдуллоҳнинг қалбида яшаб келаётган аёлни инкор этиш эътиқодини қул қилиб юборганди.

У уйига қайтгач, либосларини алмаштириб, чорбоқ-часига чиқди. Ботаётган қуёш Зарафшон тўлқинларини қирмизи рангга бўяган, атрофга оқшом сукунати чўкмоқда эди. Абдуллоҳ киндик қони томган Балхнинг ёлғиз ёдгори бўлмиш ўша атиргул ёнига борди. Қир-

мизи атиргул қуёшнинг сўнгги нурлари билан уйғунлашиб, самовий бир гўзаллик касб этган, хуш бўйи ди-моқни қитиқлар, новдалар мезон шамолидан ларзон эдилар. «Оқ атиргулим, қирмизи гулим! Сендан болалигим тафти келадур! Сен гулсан, табиат мўъжизасисан. Сен беқиёс гўзалсан ва буюк гўзаллигингни ҳеч ким, ҳеч нима инкор этолмайдур. Инкор этгандаям сен гуллигингча, мўъжизалигингча қоласан. Сенинг буюклигинг ҳам шунда. Хўш, шундоқ экан, бугун менга сопол косада сув узатган соҳира – Ситоранинг сендан нима фарқи бор? Мен инкор этсам-да, эътироф этсам-да, бу гўзал хилқат шундоқ гўзаллигича қолгусидур. Ва худди сенингдек барқ ургусидур! Эҳ, биродарларим, покиза дўстларим, зебу зийнатни, айш-ишратни ва ёлғонни инкор этиш мумкин, инкор этмоқ даркор. Ва лекин Ситора исми малакни инкор этиш мумкинми?!» Абдуллоҳ яна Балхни, Навбаҳор ибодатхонаси харобаларини эслади. Бошига қулоқ кийган, кўркам соқоли ўрта яшар киши чарм муқовали катта китобга мук тушганча қироат билан ўқир, унинг ёқимли, аллаловчи овози шамолнинг дилгир увиллашига қўшилиб, ажиб оҳанг касб этар, унга соме бўлган Абдуллоҳ ва «Покизалик биродарлари» жамиятининг бошқа аъзолари жон қулоқлари билан тинглар эдилар.

Китоб ўқигувчининг ич-ичига ботиб кетган кўзлари қорачиқларида машғала нури ўйнар, салқи ёноқлар, юзини эса самовий бир нур ёритиб турарди гўё. «Жамиятимизнинг бошланғич таълимоти шундай: Биз зебу зийнатни, айш-ишратни, аёлни ва ёлғонни бутунлай инкор этадурмиз. Шу боисдан жамиятимиз «Покизалик биродарлари» деб аталади. Бошланғич таълимдан сўнг бизнинг биродаримиз маънавий баркамолликнинг яна уч босқичини босиб ўтиши керак. Энг сўнгги босқич – бу ўз-ўзингни, оилангни ва ниҳоят, халқингни бошқара олиш даражасига етишишдур», дерди у.

«Ҳа, халқни бошқара олиш даражаси... – ўйларди Абдуллоҳ, – энг олий даража. Бу даражага етишиш учун сен энг аввало ўзингдан, ўзлигингдан кечилинг даркор... Мана энди, йигирма тўққиз ёшимга келиб, мен

ҳатто ўзимни бошқара олмаяпман. Бу не ҳол? Ситора... Ердаги Юлдуз... Агар уни десам, эътиқодимни инкор этмоғим даркор. Эътиқодимни десам, Ситорани инкор этадурман... Эй Аллоҳ, ўзинг мадад бергайсан!..»

Чор атроф тун зулумотига ғарқ бўлди. Абдуллоҳнинг кўнгли ҳам чироқ ёқса ёришмас, ўз ёғига ўзи қовуриларди. Афшоналик қизнинг ўша ўтли нигоҳи унинг кўнглида шунча йиллардан бери ҳукмрон бўлган мувозанатни бузиб юборганди. У кўнглида эндигина туғилиб, куртак отаётган бу туйғу ҳақиқий, бир умрлик эканини юрак-юрақдан ҳис этар, шу боисдан жуда безовта эди.

Абдуллоҳ ўқимишли йигит эмасми, бир нигоҳ билангина юракда ёлқинланган муҳаббат неча минг йиллардан бери қўшиқ-достонларда куйлаб келинган, чин, илоҳий севги эканига астойдил ишонгиси келарди. «Ҳа, муҳаббат шундайин бир туйғуки, ҳар бир юрак унга эртами-кечми, бари бир дуч келади. Муҳаббатни эътироф этишим эътиқодимга зид эмасдурму? Дунёда ҳеч бир таълимот, агар у чин инсоний таълимот экан, муҳаббатни инкор этолмайдур, инкор этишга қодир эмас! Ахир ҳаққа ҳам муҳаббат, фақатгина чин илоҳий муҳаббат орқали эришадурмиз-ку! Ҳақ инсоний, хокисор муҳаббатни-да рад этмайдур...»

Абдуллоҳ тун билан айқаш-уйқаш хаёллар, қарама-қарши, бир-бирини инкор этувчи туйғулар оғушида қолиб, мижжа қоқмади. Эрта тонгда туриб қўлига гулқайчи олди-да, чорбоққа чиқди. Саралаб, барқ уриб очилган уч дона қирмизи атиргул узди. Оҳори кийимларини кийиб, салласини чиройли қилиб ўради-да, отига миниб яна Афшона сари йўл олди. У бир қарорга келган, ўзининг кейинги тақдири ўша қиз билан боғлиқ эканига узил-кесил ишонганди.

У кетиб борар экан, қўлидаги гулларга дам-бадам қараб қўяр, уларга ўзича ном қўйиб олганди. Мана бу – Эътиқодим, буниси – Муҳаббатим, учинчиси эса Умидимдур! Эътиқодим Муҳаббатим ва Умидим – афшоналик гўзал қўлида... Гуноҳкор бандангни ўзинг кечиргайсан, Аллоҳим!»

Саман йўрға Афшонага яқинлашган сайин, Абдуллоҳнинг юраги хапқирар, қизни учрата оламанми, гапни нимадан бошлайман, нима дейман деган ўйлар унга тинчлик бермасди.

Тақдирнинг марҳаматини қарангки, Ситорабону дарвозаси олдида кимнидир кутиб ўтирарди. Бу бахтдан сархуш бўлган Абдуллоҳнинг боши айланди. Қиз кечаги таниш суворийни кўриб «дик» этиб ўрнидан турди, ибо билан салом берди. Абдуллоҳ алик олди, отдан тушиб каловланганча қизнинг ёнига яқинлашди.

– Ситора, бу гуллар сенга! – деди тили зўрға айланиб.

Қиз ўша ҳуркак нимтабассум блан гулларни олди, уларга бир зум маҳлиё бўлиб тикилди.

– Ташаккур! Қандай чиройли гуллар! Мен бунақасини энди кўриб турибман.

– Тўғри айтасан, Юлдузим! Бу гуллар Бухоро замини учун бегона, уларни мен ватанимдан келтириб, Ҳурмитанда ўстирдим. Энг биринчилари сенга насиб этди!

– Балхнинг қизил гуллари менга насиб этмиш... Яна бир бора ташаккур!

– Ҳа, Балхнинг қизил гуллари Бухоронинг Оқ гулига насиб этмиш! Гўзалим, бу гулларнинг бири Эътиқод, бири Муҳаббат ва яна бири Умиддур.

– Ажаб... Эътиқод... Муҳаббат... Умид...

– Ҳа, Ситора, менинг Эътиқодим ҳам, Муҳаббатим ҳам, Умидим ҳам сенинг қўлингдадур!..

Қиз узун киприklarини ҳам қилди. Атиргуллар аксининг юзига урди. Абдуллоҳ дадилланиб сўзида давом этди:

– Сени Ҳурмитанга олиб кетадурман. Ана шу гуллар орасида гул бўлиб яшайдурсан, гўзалим.

Қиз йигитдан нигоҳларини олиб қочди, кетишга тараддулданди.

– Мен Ҳурмитанга боролмайдурман. Ота-онам йўқ. Ихтиёрим ёлғиз акамда.

Ситорабону шундай деди-ю, дарвозадан ичкари килиб кўздан ғойиб бўлди.

Абдуллоҳ ҳам от бошини яна Ҳурмитан томонга бурди. У ўзида йўқ шод эди. Ситора гулларни олди, ихти-

ёрим акамда, деди. Акаси эса Бухоро амири амалдори-ни жон-жон деб куёв қилади!

Кўп ўтмай Абдуллоҳ Афшонага кўчиб келди. Ситорабону билан қовушди.

980 йил асад ойида уларнинг оиласида ўғил туғилди. Унга Ҳусайн деб исм қўйдилар. Онаси Ситорабону қўйнида бор овози билан йиғлаб ётган бу мурғак чақалоқ келажакда Бухоро, бутун Ўрта Осиё шухратини оламга ёйишини, жаҳон илм-фанининг порлоқ қуёшига айланишини ёлғиз Аллоҳ ва юлдузлардан бўлак ҳеч ким билмасди. Тарихчи Заҳируддин ал-Байҳақийнинг ёзишича, Ҳусайн туғилганда Ой, Қуёш ва Зухро юлдузи ўзларининг энг юксак нуқталарида бўлишган...

Бу орада Абдуллоҳнинг оиласи Бухорога кўчиб келди. Уни Бухорога Нуҳ ибн Мансур таклиф этганди. Нуҳ Абдуллоҳга Бухоронинг жанубий-ғарбий ҳудудларидан солиқлар йиғиш вазифасини топширди.

Бухорода Абдуллоҳ ўғли Ҳусайнни Қуръон ва адаб илмларини ўргатадиган муаллимларга топширди. Ҳусайн ўн ёшга тўлганида Қуръонни тўла ёд олди ва адаб илмларининг кўпчилигини ўзлаштирди. Унинг ҳаддан ташқари ўткир зеҳнидан ҳамма ҳайратга тушарди. Ҳусайн бир резаворфурушдан ҳинд ҳисобини ва Исмоил Зоҳид деган кишидан фикҳ (ислом қонуншунослиги) илмини ўргана бошлади. Кейин Бухорога файласуф Абу Абдулло Нотилий келди. У Абдуллоҳнинг дўсти бўлиб, Балхда яшаганларида «Покизалик биродарлари» жамиятининг фаол аъзоларидан бири эди. Абдуллоҳ дўсти Нотилийни ўз уйида яшашга кўндирди. Нотилий ёш Ҳусайнга «Исоғужи» (Мантиқ фанига кириш)ни ўргата бошлади. Кўп ўтмай Нотилий ёш шогирди мантиқ илмининг жуда нозик томонларини ҳам устозидан устун даражада билиб олганини тушуниб етди.

Сўнгра Ҳусайн «Уқлидус» (Евклид)ни ўрганди. Кейин «Ал-Мажистий» (Птоломей асари)га ўтди. Болакайнинг фикр доираси кенглиги, хотирасининг кучи ва илмга чанқоқлиги Нотилийни ҳайратга солди.

Орадан анча фурсат ўтиб Нотилий Бухорони тарк этди. У Гурганж сари йўл тутар экан, дўсти Абдуллоҳга

«Ўғлинг илмдан бўлак иш билан шуғулланмасин. Унинг учун илмнинг очилмайдиган эшиклари йўқ. Уни буюк келажак кутади», деди.

Сўнгра Абу Али Ҳусайн ибн Абдуллоҳ тиб илми билан шуғуллана бошлади. Қисқа муддат ичида у тиб илмида илғорлаб кетди. Ҳатто билимдон табиблар ҳам ундан тиб илмидан дарс ола бошладилар. Шу билан бирга у фикҳ, фалсафа, мантиқни ўрганишда давом этди. Кейинчалик Ҳусайн ўз таржимаи ҳолида бу ҳақда шундай сатрлар ёзиб қолдирди: «Агар бирор масаладан бошим қотиб, қиёсда ўртача таърифни тополмасам, жоме масжидига борардим ва намоз ўқиб, яратувчига ёлборардим, натижада қоронғи нарсалар менга ойдинлашар, мушкуллар осон бўлар эди.

Кейин эса уйимга қайтиб келардим-да, олдимга чиरोқни қўйиб олиб, фақат ўқиш ва ёзиш билан банд бўлардим...

...Шу йўсинда мантиқ, табиёт ва риёзий илмларни пухта ўрганиб олдим, кейин илоҳиётга ўтиб, «Мобаъда ат-табиа» (Арастунинг «Метафизика» китоби)ни ўқишга киришдим...

Бу вақтда Бухоронинг подшоҳи Нуҳ ибн Мансур эди. Иттифоқо, у бир касаликка дучор бўлиб, табиблар у ҳақда бир фикрга кела олмабдилар. Кўп ўқийдиганлигим туфайли, номим улар ўртасида машҳур бўлиб қолган эди. Подшоҳ ҳузурда менинг ҳақимда гапириб, ундан мени чақиртиришни сўрашибди. Мен бориб табиблар билан биргаликда шоҳни даволашда иштирок этдим ва шу орқали унга танилдим.

Бир куни шоҳдан кутубхонасига киришга ва у ердаги тибга оид китобларни мутолаа қилишга рухсат сўрадим. Шоҳ рухсат берди».

Шу тариқа ёш олим ва табиб бутун Бухорога машҳур бўлиб кетди. Отаси Абдуллоҳ ўғлининг муваффақиятларидан қанчалик қувонмасин, унинг келажаги ҳақида кўпроқ қайғурарди. У сиёсатдан хабардор одам сифатида Сомонийлар давлатига шимолий шарқдан хавф солиб турган Қорахонийлар давлати тобора кучайиб, янги-янги ерларни босиб олаётганидан хавотирда эди.

Ҳақиқатан ҳам бу вақтга келиб Хуросонда парокандалик ҳукмрон, Сомонийлар давлати лашкарбошилари Фоиқ ва Абул Ҳасан Муҳаммад ибн Иброҳим Симжурининг ўғли (отаси вафот этганди) Абу Али Муҳаммад Симжурий жинояткорона тил бириктириб, Қорахоний шоҳ Буғраҳон тасарруфидаги Тароз ва Қашқарга яширинча тез-тез қатнаб турар эдилар.

Буғраҳон Фоиқ ва Симжурий анча заифлашиб қолган Сомонийлар давлатини эгаллаш учун шундай қилаётганликларини яхши билар, бу иккала хоиннинг ҳаракатларини зимдан кузатарди. Тез орада у Симжурий ёрдамида Самарқанд шаҳрини эгаллади. Бу воқеа 992 йилда содир бўлиб, Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ёки Абу Али ибн Сино ўшанда эндигина ўн икки ёшда эди. Ўғлининг буюк келажакига астойдил ишонган Абдуллоҳ уни тақдирнинг нохуш шамолу бўронларидан қандай асраб қолиш тўғрисида қайғурарди. Сомонийлар давлати ҳукмдори Нуҳ ибн Мансур энди даҳшатли куч касб этган қорахоний Буғраҳонга қандай қилиб бас келиш чораларини қидирарди. Буғраҳон Самарқандни эгаллагач, унинг нигоҳи Бухорога қаратилгани ҳеч кимга сир бўлмай қолганди.

Тахтда ўтирган Нуҳ ибн Мансурнинг чеҳраси қиш осмонидан-да тундрок, миясини бир-биридан хунук, бир-биридан қўрқинчли хаёллар қамраб олган. У бир амаллаб Фоиқ бошлиқ лашкарни Буғраҳон билан жанг қилиш учун Самарқандга жўнатди. Лекин ўзи Фоиққа ҳам, бу жанг ғалаба билан тугашига ҳам ишонмасди. «Фоиқ аталмиш лашкарбоши собиқ ахта қул – ҳеч кимга вафо қилмаган ва менга-да вафо қилмайдур. Бу аниқ. Лекин бошқа чорам борми менинг? Буғраҳоннинг бутун чўлни мўр-малаҳдай босган лашкарига қарши турадиган куч йўқ-ку менда. Тақдиринг жирканч бичилган қул қўлида қолса?! Алҳазар!» Шуларни ўйлаётган Нуҳнинг ёдига отаси Мансур ва амакиси Насрнинг тахтга ўтириши билан боғлиқ воқеалар тушди. Ўшанда ҳам Хуросон тақдирини икки собиқ қул – Фоиқ ва Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомоний бир вақтлар сотиб олган турк ғуломи – сипоҳсолор Алптегин ҳал қилишган эди.

Ўшанда Бухородан Алптегин ҳузурига чопар бориб, вафот этган амир ўрнига кимни тахтга ўтқозишни сўрадилар. Алптегин, ўшанда саксон ёшда бўлган Хуросон сипоҳсолори қонуний тахт вориси бўлган Насрни тахтга ўтқозишни айтди. Лекин Фоиқ ўша куниёқ Насрни тахтдан ағдариб, унинг ўрнига укаси Мансурни ўтқазди. Фоиқ бир вақтлар қулбачча сифатида ана шу Мансурга тортиқ этилган ва у билан бирга ўсганди.

Насрнинг тахтга ўтқазилиши Алптегин кўрсатмаси билан бўлганини яхши билан Мансур қари сипоҳсолорни ёмон кўриб қолди. Тез орада Фоиқнинг ифвоси билан улар ўртасида низо чиқди. Алптегин Хуросонни тарк этиб Балх сари йўл олди. Бомиён, Кобул, Фазнани эгаллаб, ҳукмронлик қила бошлади. Унинг кўплаб ғуломлари бўлиб, улар орасида ўзи Нишопурдаги қул бозоридан сотиб олган Сабуктегин (Маҳмуд Фазнавийнинг отаси) ҳам бор эди. Вақти келиб Сабуктегин ҳам Бухоро тақдирида муҳим роль ўйнашини ҳеч ким билмасди. Бу воқеалардан кейин орадан икки юз йил ўтгач, буюк вазирлардан бири Низомулмулк шундай сўзларни битди: «Алптегин Хуросонни тарк этгач, сомонийлар сулоласидан омад юз ўгирди».

Алптегин Хуросонни тарк этгач, ўзи босиб олган Фазнадан туриб Ҳиндистонга тез-тез ҳужум қилди. Ана шу юришларнинг бирида йўлда вафот этган қари сипоҳсолор ўз лашкарига бошчилик қилишни кўп жангу жадалларда ўзини кўрсатган Сабуктегинга васият қилди.

Нуҳ ибн Мансур вақтига келиб Сабуктегин Фазна ҳукмдори эди.

Фоиқни Буғраҳон билан жангга юборган ва ўзи қарама-қарши хаёллар оғушида ўтирган Нуҳ ёрдамни Фоиқдан эмас, Сабуктегиндан кутиш кераклигини ўйлаб ҳам кўрмасди.

Хоин Фоиқ Буғраҳон билан бўлган жангда енгилиб, ўзи ҳам ўша ёқларда қолиб кетди.

992 йил салқин савр тонгларининг бирида Буғраҳон Бухорога кириб келди. Нуҳ ибн Мансур бу пайтда Омуяда лашкар тўплаш билан банд эди. Тақдирнинг Нуҳга қилган марҳаматини кўрингки, Буғраҳонга Бу-

хоро об-ҳавоси ёқмай, у касалланиб қолди ва шаҳардан жўнаб кетиб, Тароз йўлида вафот этди.

Нуҳ Бухорога қайтиб келди. Лекин унинг қайтиб келиши мағлуб амирнинг шармандали қайтиши эди. У ўзини жуда ёлғиз, ғариб ҳис этар, халқ унга лоқайд муносабатда эди. Ахир пойтахт душман қўлида топталишига йўл қўйган ҳукмдорга бошқача муносабат бўлиши мумкинми?

Ўн икки яшар Ҳусайн билан Бухоро кўчаларида папришон кезиб юрган Абдуллоҳ ҳам ўзининг салтанат инқироzi тўғрисидаги тахминлари бу қадар тез содир бўлганидан хафа эди. Амирлар тож-тахт талашар эканлар, уларнинг илму ирфон тўғрисида ўйлашларига вақт қолармикан? Беназир иқтидор соҳиби Ҳусайннинг ҳоли не кечаркин?

Разолат ханжари. Ибн Сурҳак мактуби. Марв йўлидаги фожиа

Сомонийлар давлатида қўшин асирга тушган турклардан ташкил этилар, улардан жасоратли ва ақллилари лашкарбоши даражасига ҳам кўтарилар эдилар. Ҳар гал қайсар лашкарбошилар томонидан содир этиладиган хиёнатлардан панд еб, дили оғриган амир Нуҳ лашкар тузиш қоидалари номукаммаллигини билиб турса-да, уларни ўзгартириш қўлидан келмасди. Мана, бугун ҳам соҳибхабар (хуфия – айғоқчилар махфий девони бошлиғи)нинг лашкарбошилар навбатдаги фитнага ҳозирлик кўраётгани тўғрисидаги хабарини эшитгач, унинг фиғони фалакка чиқди. Фоиқ билан Симжурий яна бош кўтариб, Бухоро ва Хуросон аҳолиси бошига қора кунлар солиш пайида эдилар.

Иложсиз қолган Нуҳ Фазнага чопар юбориб, Сабуктегиндан мадад сўрашга мажбур бўлди.

Умрининг кўп қисми юришларда ўтган Сабуктегин ўз қўшини билан Фоиқ ва Симжурий лашкарига қарши жангга отланар экан, Алптегин ўлими олдидан ўзига айтган сўзларни такрор эслади.

– Яхши билгин, ўғлон, тожу тахт шундайин бир ноёб қушки, уни на сор бургут ва на ваҳший арслон ушлаб

қололғай. Тожу тахт аталмиш бу ноёб қушни фақатгина қилич ва олтин кучи билан банди қилиш мумкиндур. Хукмдор қўлида кескин қилич эса сендурсан. Ҳа, сен! Фақат шўрлик амирлар қўлларидаги ўткир қилич ўзларини-да маҳв этиши мумкинлигини унутиб қўядилар. Начора, олтин жилоси уларнинг кўзларини сўқир, қулоқларини кар қилиб қўядур...

«Ҳа, – ўйларди куз шамолларига кўкрак кериб, отини йўрттириб бораётган Сабуктегин, – чол нақадар нуктадон эканини вақт кўрсатиб турибдур. Фоиқ ва Симжурий шундайин шамширки, уларнинг зарбидан Бухоро ва Хуросон ҳалок бўлиши ҳеч гап эмас. Лекин мен бу муттаҳамларга омонлик бермагайман! Охир-оқибат бир кўзлик шайтон – Фоиқ ва айёр тулки Симжурий менинг қўлимда ажал топқусидур...»

993 йил 1 ноябрдаги жанг жуда даҳшатли бўлди. Жангда Сабуктегин лашкари голиб чиқди. Фоиқ ва Симжурий жанг майдонини шармандаларча ташлаб қочдилар. Улар афв этишни сўраб, Нуҳ ибн Мансурга махфий элчилар жўнатдилар. Лекин Нуҳ хоинларни кечирмади.

Ғалабадан сўнг, кеч куз кунларининг бирида, Кеш яқинидаги шоҳона саропардада Нуҳ ва Сабуктегин ҳумордан чиққунча майхўрлик қилиб, бир умрлик содиқ дўст бўлиш тўғрисида онт ичдилар. Сўнгра амир Нуҳ Сабуктегиннинг ўғлига шоҳона совға сифатида Нишопур шаҳрини берди.

Нишопур... Бу шаҳар ўғли Маҳмудга насиб этганини эшитган Сабуктегиннинг кўзларидан ёш чиқди. Ахир болалигида худди шу Нишопурдаги қул бозоридан Алптегин уни сотиб олган эди-да! Дунёи дуннинг ажабтовур ишларини қаранг! Нишопурни совға сифатида олган ўғил Маҳмуд Ғазнавий бўлиб, кейинчалик дунёнинг жуда кўп мамлакатларини босиб олди, ўзи собиқ қулнинг фарзанди бўла туриб, кўплаб халқларнинг бошига қулик асоратини солди!

Нуҳ ва Сабуктегин ғалабасидан кейинги озоишталик узоққа чўзилмади. Маккор лашкарбошилар ҳийлаю найранг билан жон сақлаб, куч тўпладилар-да,

яна тожу тахт даъвосига тушдилар. Капалаги учиб кетган Нуҳ яна ёрдам сўраб Сабуктегинга мурожаат қилшга мажбур бўлди.

Ўз қасамига содиқ Сабуктегин қудратли лашкари билан Балхдан чиқиб, Кеш остоналарига келди. Лекин унинг кўп сонли қўшини тўғрисидаги хабарни эшитган Нуҳ ибн Мансур Кешга, Сабуктегин ҳузурига келмади. Вазиру амалдорлар уни шунга ундаган эдилар.

Сабуктегин Нуҳнинг оқибатсизлигидан жуда хафа бўлди. «Эҳ, лаънати, қасам ургур!» – гижинди у, лекин бари бир дўстлик ҳақидаги ваъдасига содиқ қолиб, Фоиқ қўшинини тор-мор келтирди. Самжурийни асир олиб, ўзи билан Ғазнага олиб кетди.

* * *

Вақт ва тарихнинг олға интилувчи гилдираги ҳеч кимни, ҳеч нимани, ҳеч қандай ҳокимияту салтанатни аямай айланишда давом этар, бу айланишлар не-не тақдирларни вайрон этар, шоҳлар гадо, гадолар шоҳга айланар, коинот тегирмони эса бир зум тиним билмасди. Буюк Исмоил Сомоний барпо этган давлатнинг баҳор, ёз, кузи ўтиб, қиши келган, улкан дарахтнинг қуриган шоҳлари бирин-кетин кесиб ташлангани каби кўплаб вилоятлар, ер, мулклар, бойликлар ундан ажралиб кетмоқда эди.

Ўттиз тўрт яшар Нуҳ ибн Мансур ўзи бош бўлган, бир вақтлар жуда қудратли бўлиб, энди ҳалокат ботқоғига чуқурроқ ботаётган салтанатнинг инқирозини кўриб-билиб турар, лекин қўлидан бирор иш келмасди. «Ҳай дариф, – ўйларди у афсус-надомат билан, – наҳот, салтанату тож-тахт ҳам инсон боласи янглиф ўсиб-улгайиб, кучга тўлиб, сўнгра қартайиб ҳалокатга юз тутса?! Наҳот ҳалокатнинг олдини олиш чораси бўлмаса?! Ёки Аллоҳ иродасими бу? Магарки, Аллоҳ иродаси экан, бандасининг қўлдан ҳеч бир иш келмагай...»

Сарой фитналарию жангу жадаллар, тож-тахт талашишлар Нуҳнинг соғлигига путур етказган, у ҳали йигит ёшида бўлса-да, ҳам жисман, ҳам руҳан бемор эди. Ёш, иқтидорли табиб ва олим Ҳусайн ибн Абдул-

лоҳ, тажрибали табиб ал-Қумрий муолажалари унинг жонига ора кирса-да, амир ҳаётининг шоми бошлаганини яхши биларди. У ортида қолаётган ўн тўққиз яшар Мансур, ўн саккиз яшар Малик ва эндигина ўн еттига кирган кенжа ўғли Исмоил тақдири ҳақида ўйлар, уларнинг бошига тушажак можароларни ўйласа, эти жунжикарди. Тахт ворисларининг боши можаролардан холи бўлмаслигини у ўз тақдири мисолида яхши биларди. У яхши ният билан кенжа ўғлига бобокалони Исмоил Сомоний исмини берган, унинг келажагига умид боғлаганди. Энди эса қарийб юз йил умр кўрган буюк салтанат унинг фарзандлари қўлида барҳам топиши аниқ бўлиб турибди.

Кўп ўтмай Бухорода Нуҳ ибн Мансур, олис Ғазнада Сабуктегин оламдан ўтдилар. Сабуктегин зиндонида Симжурий ҳам бандаликни бажо келтирди. Қачонлардир Сабуктегин қўли билан ҳокимиятдан маҳрум этилган вазир Узайр бир амаллаб бандилиқдан қочиб, Самарқандда исён кўтаришга муваффақ бўлди. У қорaxonий шоҳ Насрни ёрдамга чақирди. Наср Самарқандга етиб келди, лекин исёнчиларга ёрдам бериш ўрнига, уларни банди қилди. Чунки у Самарқандни ўз мулки ҳисобларди.

Наср хоин Фоиқ бошчилигидаги қўшинни Бухоро сари жўнатди. Отасининг ўрнига эндигина тахтга ўтирган Мансур Жайхун сувларидан ўтиб Омуга қошишга мажбур бўлди.

Бир умр Бухоро тахтига ўтиришни орзу қилган, бу йўлда қанчадан-қанча фитнаю ифволар қилиб, қанчадан-қанча бегуноҳ бошларни кестирган, дарё-дарё қонлар тўккан манфур Фоиқ Наср қўшини билан пойтахтга кириб келди. Лекин бир умрлик орзуси, тахтга ўтиришга юраги бетламади. Мансур ибн Нуҳни яна Бухорога чақириб, уни тахтга ўтқазди. Фақат ёш амирни ўзининг кўпгина шартларини қабул қилишга мажбур этди.

Қўлдан кетган тахтни қайтариб олган Мансур бош лашкарбоши ва Хуросон ноиби бўлиш Маҳмудни (Сабуктегиннинг ўғли) ҳокимиятдан маҳрум этиб, унинг ўрнига ўртамиёна иқтидорга эга бўлган Бектузунни

тайинлади. Фоиқ эса янги куч билан сарой фитналарини бошлаб юборди.

Маҳмуд Ғазнавий Мансурнинг ўзига нисбатан оқибатсизлигидан беҳад ранжиб, катта можаролар бошлади. Отасининг васиятига биноан Ғазна ҳукмдори бўлган акасини тахтдан афдариб, Бектузунни Хуросон ҳудудидан қувиб чиқарди ва унинг аввалги мансабларини қайтариб беришни Мансур ибн Нуҳдан қатъий талаб қила бошлади. Сўнгра катта қўшин тўплаб, Мансур билан омонсиз жанг қилишга отланди.

Воқеалар бундай тус олишини сира кутмаган Мансур қийин аҳволда қолди. У Маҳмуднинг жанг кўрган, кучли ва кўп сонли лашкари билан олишишга ўзида журъат сезмас, Фоиқ ва Бектузун эса уни зўр бериб шунга ундар эдилар.

Ниҳоят бир оёғи гўрга етиб қолган бўлса-да, ўзининг қабилқ ишларидан ҳамон қайтмаган Фоиқ ал-Хосса Мансурни жанг қилишга кўндирди ва улар икковлон Бухоро лашкарига бош бўлиб, Сарахс сари йўл олдилар. Бектузун ҳам ўз қўшини билан шу ёққа йўл тутди.

Қишнинг майин қор учқунлаган изгирин кунини. Бепоён сахро ажиб бир сукунатга ғарқ бўлган. Кўкдан юлдузсимон майда заррачалар эмас, аллақандай ғам-андуҳ ёғилаётир гўё. Чор атрофда ҳукмрон сукунат ҳам ёлғончи сукунат бўлиб, саҳронинг кимсасиздай туюлган кенгликлари бир-бирини бурда-бурда қилишга тайёр турган лашкарга тўлиб кетганди.

Мансур жангни мумкин қадар орқароққа суришга интилар, у ҳамон уч йиртқич – Маҳмуд, Фоиқ ва Бектузунни яраштириш умидидан воз кечмаганди.

Мансурнинг ярашиш учун қилган ҳаракатлари унга жуда қимматга тушди. Фоиқ ва Бектузун уни ғафлатда қолдириб банди этдилар. Ва ёш амир кўзидан оққан қонли ёшларга парво қилмай, дийдаларига ханжар санчиб кўр қилдилар.

Мансур жонҳолатда чинқириб юборди. Ҳозиргина юрагида аллақандай дард, андуҳ уйғотиб, учиб ёғаётган митти оппоқ юлдузчалар бир зумда қип-қизил тус олдилар, чор атроф бокира оқлик эмас, даҳшатли алан-

га рангини олди. Кўп ўтмай кўз ўнгини қоп-қора ваҳшатли тун эгаллади.

Ҳали йигирма ёшга ҳам кирмай ёруғ дунёни кўриш, гўзалликни ҳис этиш, гул нафосати-ю майса яшиллигидан баҳра олишдан бир умр бенасиб бўлган ёш амирнинг қўлларини олдинга чўзганча аянчли аҳволда чўлда одимлаши жуда даҳшатли эди. У бошига тушган ҳалокатни тўлалигича идрок этиб улгурмаган бўлса-да, ҳаёт унинг учун ўз мазмунини йўқотганини тушуниб турарди.

Унинг ёнгинасида бораётган Фоиқнинг якка, ёлғиз соғ кўзидан бирор ифода англаш қийин эди.

Кўп ўтмай Маҳмуд Ғазнавий турли ҳийлаю найрангларни ишга солиб, сомонийлар давлатига ҳукмронлик қилиш тўғрисида Бағдод халифаси Қодирдан ёрлиқ олишга муваффақ бўлди. Бу хабарни эшитган Фоиқ ал-Хосса жуда одамови бўлиб қолди. У саройдаги тахт атрофида бир неча кун соядек серрайиб юриб, сўнг шармандаларча жон таслим қилди.

Бухоро ва Хуросондаги воқеалар ривожини диққат билан кузатиб турган қорахоний шоҳ Наср ўлжага ташланган қузғундек бир ҳамла билан Бухорони эгаллади. Эндигина амирлик тожини кийган Абдумалик ибн Нуҳ халқни унга қарши жангга сафарбар этолмади.

Бу воқеалар 999 йилнинг 23 октябрида рўй берди. Худди шу кун жаҳон тарихига Сомонийлар давлати яксон бўлган кун сифатида кирди. Амир ва лашкар-бошиларнинг ўзаро олишуви охир-оқибат ана шундай аянчли якун топди.

Бу қонли воқеалардан сўнг жуда кўп шоирлар, фан, маданият арбоблари Бухорони тарк этдилар. Лекин Абдулоҳ ва Ҳусайн ўзларига қадрдон бўлиб қолган шаҳардан кетишга ошиқмасдилар. Бу вақтга келиб ёш Ҳусайннинг олим ва табиб сифатидаги шуҳрати жуда кўп мамлакатларга ёйилган, Маҳмуд Ғазнавий уни ўз саройига чорламоқда эди. «Ўғлим, – дерди Абдулоҳ Ҳусайн билан узоқ суҳбат қурган маҳаллари, – шоҳ ва шердан узоқроқ юрган маъқулдур. Негаки бу икки мавжудот қаҳри ҳалокатли бўлғай...»

1002 йилда Абдуллоҳ вафот этди. У фоний дунёдан боқий дунёга рихлат қилишдан олдин ҳар иккала ўғли Ҳусайн ва Маҳмудни ёнига чақирди. Узундан-узоқ васият ўрнига бир неча калима сўз айтди:

– Ўғлим, ҳаётда Аллоҳ менга насиб этган ноёб дурдона сен эдинг. Устозинг, дўстим Абу Абдуллоҳ Нотилий айтганидек, сен илмдан бўлак иш билан шуғулланма. Сен илм учун яралгансан. Сени гоят қийин, лекин буюк келажак кутмоқда. Укангга кўз-қулоқ бўл.

Отанинг ҳолсиз лабларидан бошқа бирор сўз учмади. Ҳали жуда ёшлигидан қанчадан-қанча одамларни, ҳатто амирларни даволай олган Ҳусайн отасини енгган дард олдида ожиз эди.

Барча давлат арбоблари, омон қолган шаҳзодалар Бухорони тарк этишган, фақатгина Нуҳ ибн Мансурнинг кенжа ўғли, сомонийлар сулоласининг сўнгги вакили, йигирма беш яшар шаҳзода Абу Иброҳим Исмоил мана, неча йилдирки, қорахонийларга қарши курашиб келарди. У сомонийлар байроғини ҳамон баланд кўтариб, Бухорони қайтариб олиш учун жанг қилар, яхши ният билан Исмоил Мунтасир (ғолиб, галаба қозонувчи) номини олганди. Сомонийлар тарафдорлари унинг галабасига умид боғлашарди. Табиатан оққўнгил, мард ва довьюрак Исмоил вайрон бўлган давлатни тиклашга ҳеч иккиланмай жонини тикканди. У кундан-кунга кучайиб бораётган қорахонийлар билан яккама-яка кураш ҳалокатли эканини билса-да, йўлидан қайтмасди.

* * *

Қиш осмони тунд. Ҳавода қор ҳиди анқийди. Дарё томондан изғирин шамол эсади. Улкан саропарда ичи эса иссиқ; ўртада гулхан ёнаяпти, саксовул оловда чирсиллаб, билинар-билинемас кўкимтир тутун аро ажиб бир ҳид димоққа урилади.

Амир Исмоил Мунтасир ўйчан нигоҳларини оловдан узмай, Бухорода ўтказган маъсуд кунларини эслайди, ўртанади, ёнади. Бу – шаҳзоданинг Бухоро сари сўнгги юриши. Буни у юрак-юракдан ҳис этиб турибди. Тақдир бошқа имконият бермайди. Ҳалиям улуғ бобока-

лонлари Баҳром Чўбин, Исмоил Сомоний руҳи ёр бўлиб, томирларида оққан ўша қон мадад бериб, беш йилдирки, Бухоро ор-номуси, шарафи дея жанг қияпти. Эндиги юриш – сўнгиси, бу аниқ. Бу юриш ё ҳаёт, ё ўлим! Бошқа йўл йўқ! Бўлиши мумкин ҳам эмас! Тож-тахт учун кураш қонуниятлари ана шундай шафқатсиз.

Амир Исмоил Мунтасир сўнги юришга катта умид боғлаган, лекин билмайдикки, маккор, тадбиркор ва узоқни кўра олувчи рақиби – Бухоронинг янги ҳукмдори Наср ҳал қилувчи жанг тақдирини олдиндан белгилаб қўйган. Тўғрироғи, хоинлик ва олчоқлик шаҳзода юрагидаги нурли орзулар кушандаси бўлиб, ундан анча олдинроқ омонсиз жангга киришган. Мардлик ва хоинлик ўртасидаги жангда ким ғолиб бўлишини эса...

Саропарда эшиги вазифасини бажарувчи парда кўтарилиб мулозим кўринди. У билан қўшилиб саропардага совуқ ҳаво оқими ёпирилиб кирди. Мулозимнинг телпаги, чакмонида яккам-дуккам қор учқунлари йилтирарди. Мунтасирнинг юраги хапқириб кетди. «Эҳ, қани энди гупиллатиб бир қор ёғиб берса! Шу оқ поёндозда азиз Бухором сари юрсам... Халқим мени шу оқ, оппоқ бахт билан кутиб олса... Марҳаматингни дариг тутмагайсан, эй Аллоҳим!»

Мулозим амирнинг хаёлчан нигоҳидан кўз узмай таъзим қилди-да, томоқ қириб сўз бошлади:

– Соқчилар Бухоро тарафидан келатурғон бир қаландарни банди этмишлар. Сизни кўраман деб айтадур...

Мунтасир юрагида пайдо бўлган умид учқунлари кучлироқ алангаланди.

– Тезда келтирингиз ҳузуримга! Тезда!

Кўп ўтмай саропардага кулоҳ ва жанда кийган, қош-киприкларига қор учқунлари қўнган ўрта яшар қаландарни олиб келдилар. Қаландар қўлларидаги кишанни шилдиратиб, амирга эгилиб таъзим қилди. Мунтасирнинг ишораси билан унинг қўлларини кишандан озод этдилар.

– Сўйла, қаландар, кимсан, қайдан келадурсан? Менда не юмушинг бор?

– Сенинг сиҳатингни, ишинг ривожини Аллоҳдан тилаган бир бандадурман. Бухорои шарифдан келадурман.

Қаландарнинг хотиржам товуши, нуроний чеҳраси Мунтасирнинг кайфиятини кўтариб юборди. Шунча хорлик-зорлик, жангу жадал, қон кўрган бўлса-да, у одамларга бўлган ишончини йўқотмаганди.

– Мен-да, сенинг қор билан кириб келишингни Аллоҳ марҳамати деб ўйлаб турадурман. Наҳот, она-юртимдан бирор мужда келтирдинг?!

– Каромат қилдинг, амирим! Мен қариндошинг ибн Сурхак ҳузуридан келадурман!

Ибн Сурхак... Бу исмни эшитиб Мунтасир отаси саройининг амалдорларидан бири бўлмиш сермулозамат, қоқчакак, қошлари ўсиқ, ўрта яшар кишини эслади. Мунтасир унинг ўз қариндоши эканини билар, баъзи-баъзида учрашиб турар, лекин ҳозир Наср эгаллаган Бухорода истиқомат қилаётган амалдорларнинг ички дунёсини, у ҳозир нима иш билан машғул эканини билмасди. Шундай бўлса-да, лоқайдлик, олчоқлик ва оқибатсизлик уммони аро ўзини йўқлаган қариндоши номини қаландар тилидан эшитиб, кўнгли бир оз таскин топди.

Бу орада қаландар бошидан кулоҳини олиб, унинг қатидан майин най шаклида ўралган қоғозни олди-да, таъзим билан амирга узатди:

– Ибн Сурхак сенга мактуб йўлламиш, амирим!

Мунтасир мактубни ички бир титроқ, ҳаяжон билан қўлга олди. Уни очар экан, шигиллаган майин қоғоз қатларидан Бухоро тоқу гумбазлари саси келгандай бўлди.

Мактубни муштоқлик билан ўқиётган Мунтасирнинг чеҳраси ёришиб борарди.

«Улуғ амир Исмоил Мунтасир ҳазратларига дуои саломлар бўлгай! Биз сенинг сиймоингда бағри ситамлардан қон бўлган Бухоро халоскорини кўрадурмиз. Сенга улуғ аждодинг Амири Мозий – Исмоил Сомоний руҳи ёр бўлишига ва рақибларинг мағлуб, сарнигун бўлмоғига имонимиз комил. Аҳли Бухоро сени сабрсизлик ила кутмоқдадур. Сен лашкаринг бирла шаҳар осто-

*наларига қадам қўйишинг ҳамона Бухорои шарифда
босқинчи Наср зулмига қарши улуг бир инқилоб қўпгай
ва биз халқ ёрдамида келгиндиларни маҳв этгаймиз,
иншоаллоҳ!*

*Бухорога марҳабо, амири Мунтасир, амири Ғолиб!
Аҳли Бухоро сенга мунтазир! Улуг Исмоил Сомоний
руҳи ёр бўлгай!*

Содиқ қулинг ибн Сурхак».

Мактубни ўқиб бўлган Мунтасирнинг кўзларига ёш куйилиб келар, у қаршисида тик турган қаландарни ҳам, мулозимни ҳам кўрмас, лаблари нуқул «Бухорога марҳабо, амири Мунтасир, амири Ғолиб! Аҳли Бухоро сенга мунтазир...» дея пичирларди. Бухорони беҳад соғинган, уни тезроқ озод кўриш иштиёқи билан ёнаётган Мунтасирга қаландар келтирган мактуб – Аллоҳ таолонинг юриш олдидан берган фатвосидай бўлиб кўринди.

У мактубни қайта-қайта ўқир, юраги ҳаяжондан ларзада эди. Орадан анча фурсат ўтгач, қаршисида ҳамон қаққайиб турган қаландарга кўзи тушиб, мулозимга фармон берди:

– Қаландарга сарупо кийдилингиз! Баковулга айт, қорнини-да яхшилаб тўйдурсун!

Хонада ёлғиз қолган амир яна анча вақтгача ўзига келолмади. Эртага Бухорога юриш бошлайман деб турганда қаландар мактуб олиб келди. Ибн Сурхак мактуби. Хўш, бу нима ўзи? Аллоҳ марҳаматими ёинки улуг аждодларим руҳи шундоқ қўллаб-қувватлайдурми?» «Бухорода улуг бир инқилоб қўпгай!» дейилади мактубда. Бу қаттол душманни маҳв этиш учун айни муддао эмасми? Ё Аллоҳ, наҳот чеккан нолаю афгонларим ўзингга етиб борган бўлса?»

Мунтасир жунбишга келган туйғуларини жиловлаш учун ташқарига чиқди. Чиқди-ю оппоқ сеҳр-жодуга бурканган чўлни кўриб лол қолди. Ҳал қилувчи юриш олдидан ором олаётган лашкар қароргоҳи ҳам оқ, оппоқ сукунат қўйнига фарқ бўлган, саропарда ва

чодирлар паст-баланд қортепаларга ўхшарди. Майин қор заррачалари аччиқ изғиринга қўшилиб амирнинг юз-кўзларига урилар ва қалбига қандайдир ёруғлик, ором олиб киради. У момиқ қорни бир-бир босиб Заррингису (Зарринсоч) саропардаси сари йўл олди.

Саропардада Мунтасирни таъзим билан қаршилаган Заррингису ҳам амир сингари масрур кайфиятда эди.

– Марҳабо, амирим, хуш келдинг! – саропарда соҳибасининг руҳи жонон зардолиси янглиғ ёноқлари ял-ял ёнар, мовий кўзлари мавжланар, исми жисмига монанд заррин сочларидан ҳар қандай эркак ақлини шоширувчи муаттар бир ҳид таралиб турар, қарқарали сувсар қалпоқ, нозик, чикка белини сириб турган кимхоб камзули ўзига ярашиб тушганди.

Асли эронийлардан бўлиб, тақдир тақозоси билан Бухорога келиб қолган Заррингису Мунтасирнинг кейинги беш йилда саҳрома-саҳро кечган дарбадар ҳаётида доимий йўлдош эди.

– Ташаккур, гўзалим! Наинки сен, балки аҳли Бухоро, она шаҳрим бугун менга «Марҳабо, амири Мунтасир, амири Фолиб!» демоқдадур. Бу яхшилиқ аломати эмасми, Заррин? Мана, қор ҳам ёғиб йўлимни оқ қиладур!..

– Бу – дуолар ижобат бўлгонидан, самовий кучлар хайрихоҳидигидан нишонадур, амири Фолибим! – Заррингису ноз-истигно билан Мунтасирнинг кўксига бош қўйди. Мунтасир сочлар атридан маст бўлиб, бир муддат туриб қолди. Сўнгра тўлқинланиб шундай деди:

– Мен манфур Насрни шаҳримдан ҳайдаб чиқараман, сен, гўзалим Заррин, Бухоро маликаси бўладурсан ва менинг қоронғи кечаларимни жамолинг билан ёритурсан!

– Иншоаллоҳ, амирим! Қоронғи кечаларни наинки мен, балки ғалаба машғаласи ёритгусидур! Биз, заифалар ғалабанинг фолибларини хуш кўрадурмиз. Мағлублар ўзларини-да, аёлларини-да тақдир тўфонлари измига ташлайдурлар. Амиримни яхши кўришим боиси – яловларидаги фолиблик сувратидур... – Заррингисунинг ярим ҳазил, ярим чин бу сўзларига Мунтасир эътибор қилмади. Унинг бутун фикри-зикри бўлажак

юриш билан банд эди. Шу туфайли у нотаниш қаландар ташрифидан заррача шубҳаланмаган, ибн Сурхак мактубидаги сўзларга ҳам чиппа-чин ишонганди.

Эртасига у юриш бошлаш олдидан лашкар бошлиқлари билан сўнгги марта машварат ўтказди. Ҳамма Бухорони тезроқ эгаллаш иштиёқи билан ёнарди гўё. Амир Мунтасир ўзини Бухоро остоналарида хиёнат ва разолат кутаётганини, мағлуб ва дарбадарликка маҳкум бўлишини билмасди.

Ҳал қилувчи, ҳаёт-мамот жанги иштиёқини дилига жо қилиб, оқ аргумоқда жонажон шаҳри томон йўл тутган Мунтасир орзу сари эмас, балки сароб сари бормоқда эди. Аслида эса ногаҳонда келиб қолган қаландар маккор душман ҳийласи бўлиб, хоин ибн Сурхак ўз қариндошини тузоққа тушириш учун Наср кўрсатмаси билан мактуб ёзганди. Бу мактуб – Бухоро халқи давлатига ишониб, кўзларига ёш қалққан Мунтасирнинг ортидан туриб урилган разолат ханжари эди. Энг даҳшатлиси, Мунтасирнинг барча лашкарбошилари, қўшини Наср томонидан сотиб олинганди. Улар исталган дақиқада амирлари этини бурда-бурда қилишга тайёр эдилар.

Бухоро остоналаридаги жанг жуда шармандали бўлди. Бир гуруҳ содиқ маслакдошлари ҳамроҳлигида Наср қўшини устига шердек ташланган Мунтасир орадан кўп ўтмай жанг майдонидаги манзарани кўриб даҳшатдан донг қотди. Байроқларни ҳам қилган қўшин Наср томонига ўтиб олган, бирор аскар қиличини қинидан суғурмаганди!

Ғазаб ва иложсизликдан Мунтасирнинг эси оғар даражага етди. Наср қўшини эса уни асир олиш пайига тушди. Хайриятки, бир гуруҳгина содиқ навкарлар уни қилич дамидан ҳимоя қилиб дарё сари чекиндилар, амирни шармандали асирликдан қутқардилар. Бу воқеалар 1005 йил қишида юз берганди.

Мана, мағлуб – голиб – Мунтасир дарбадарликдаги содиқ дўсти, тошга боғлоқлик оқ аргумоқ олдида ўтирибди. Яйдоқ чўл шамоллари унинг жулдур кийимларини тортқилайди, турли-туман воқеаларни ёдига солади.

«Ҳа, – дейди у афсус-надомат ила, – буюклар Коинот сирларини қалб кўзи бирла идрок эт демишлар. Мен эсам, ҳатто ожиз бандалар воқиф бўлган асрорни билолмадим. Яна айтадурларким, катта бахтиқаролик, балолардан кейинги умр жуда ажойиб эмиш. Мана, катта бало-қазолардан омон қолдим. Лекин ҳаёт кўзимга яхши кўринмайдур, яшагим-да келмайдур. Энди яратган менинг исмимни тириклик дафтаридан ўчирса, ҳеч армон эмас...»

Баҳор нафаси келиб, чексиз саҳро қиш уйқусидан уйғонмоқда, бу ҳаётнинг абадий ва давомийлигини мағлуб шаҳзодага эслатиб турарди. Чўлнинг баҳорги манзараси сабаб бўлибми, Мунтасир Заррингисунни эслади, юрагининг қаъригача симиллаган бир оғриқ кирди. «О, о, Заррингису! Сўнги жанг, менинг хоинлик ва разолат ботқоғига чўкишимдан олдин айтган сўзларинг, гарчанд, ҳазил бўлса-да, нақадар шафқатсиз эканини мана, энди тушуниб тургандайман. «Биз заифалар ғалабани, ғолибларни хуш кўрадурмиз. Мағлублар ўзларини-да, маҳбубаларини-да тақдир тўфонлари измига ташлайдурлар...» деган эдинг. Сен ҳақ бўлиб чиқдинг, Заррингису, сен ҳақсан! Тақдир тўфони иккимизни икки қирғоққа ирғитиб ташлади... Энди сени-да, ўзимни-да ҳимоя этолмайдурман ва сен ҳозир кимнинг саропардасига тонг насими янглиғ кирганингни-да билолмасман. Заррингису, маъзур тутгайсан, малагим, мен разолат қурбони бўлдим. Сўнги жангда иложсиз эдим, сени ҳам, ҳарамни ҳам ҳимоя этолмадим. Биласанми, Заррингису, бу гаплар Бухоро тахтига даъвогарнинг гаплари эмас, бу – енгилган, алданган, хўрланган кимсанинг шум тақдирдан шикоятлари. Мен, агарки, давлат ҳукмдорлигига даъво қилибман, ҳаммасини олдиндан кўра билишим керак эди. Аслида эса ибн Сурхак мактуби ҳам, Насрнинг макр- ҳийласи ҳам бу – бир САБАБ! ОҚИБАТ эса, ҳа, ҳа, ОҚИБАТ эса алақачон аниқ-равшан эди. Менинг узоқ аждодларим аввал Мовароуннаҳр, сўнгра Хуросон тахтини эгаллашганида ўз ҳудудларида ҳамма ишни зиммасига оладиган, ҳамма нарса учун жавоб берадиган ва энг аввало, оддий фуқаро ғамини ейдиган кучли, одил сиёсатни илгари сур-

ган эдилар. Ва шу туфайли мағрур, масрур, ҳамиша Мунтасир эдилар. Мен уларнинг шу галабалари давомчиси бўладурман деган яхши ният бирлан Мунтасир номини олган ва байроғимни баланд кўтарган эдим. Лекин мен ҳам, бахтиқаро акаларим ҳам ва умри тож-тахт дея хазон бўлган падари бузрукворим ҳам оддий фуқаро дардларидан йироқлашиб кетганимизни, нуқул лашкарбошилар билан тахт талашиб, мамлакат эртасини унутганимизни англамағон эканмиз. Буни мен, гумроҳ хонумон қўлдан кетгач, энди англағондек бўлиб турибман. Бу гапларни фақат сенга, Заррингису, беш йиллик сарсон-саргардон умримда зимистон кўнглимни чироқдек ёритган содиқ дўстга айта олардим... Энди сен ҳам йўқсан, сенинг заррин сочларингни ким силамоқда, билолмасман...»

Мунтасир чўл шамолига кўкрак тутганича узоқ ўтирди. Сўнгра бир қарорга келди шекилли, хуржунидан амирлик олтин тожини олиб, увадаси чиққан кулоҳ устидан кийди, тилла камарини жулдур чакмон устидан тақди ва отига миниб, мағриб сари йўл солди.

Кимсасиз саҳрода бир неча кун йўл юргач, кунларнинг бирида чошгоҳ маҳали олисда Марвнинг миноралари элас-элас кўзга ташлана бошлади. Худди шу аснода Мунтасирнинг қаршисида ўзи сингари жулдур кийимли бир гадо пайдо бўлди. Бу шунчалар тез содир бўлдики, гадо ердан чиқдими, осмондан тушдими, Мунтасир билолмай қолди. У гадога салом берган эди, чол қўлидаги асони баланд кўтариб хитоб қилди:

– Ҳой, муруватли йўловчи! Уч кундан буён туз тотганим йўқ. Юришга мадорим қолмади. Мени Марвга олиб кетсанг, ҳақинга дуо қиладурман. Йўқ дема, олийҳиммат ўғлон! Дуо олтиндан қимматроқдур.

Мунтасирнинг афтодаҳол гадога раҳми келиб, уни отига мингаштирди. Улар Марв сари равона бўлдилар.

Бир оз йўл юришгач, Мунтасирнинг жулдур кийимларига ярашмайтурган олтин тож ва тилла камарга нигоҳи тушган чолнинг хира кўзлари чарақлаб кетгандай бўлди. Турли қимматбаҳо тошлар қадалган тож тикка келган куёш нурида ярақлаб, сўқир кўзни-да яшнатарди.

Гадо ўзига мурувват кўрсатган йўловчи оддий одамлардан эмаслигига фаҳми етиб, уни гапга содди, секин-аста аврай бошлади. Унинг олма-кесак тераётган кўзлари Мунтасирнинг белидаги тилла қинли ханжарга тушди.

– Қайдан қайга йўл тутадурсан, серҳиммат ўғлон? Кимнинг зурриёдисан?

– Бухорои шарифга сиғмадим. Марв сари йўл тутадурман. Нуҳ ибн Мансур зурриёдиман... – шу сўзларни айтган дарбадар амир бир зум сукут сақлади.

Манфур гадо эса унинг жавобига қулоқ солмас, кўнглида шайтон васваса қиларди. «Биргина зарба билан сен бир умрлик хорлик, зорлик ва энг муҳими, очлик балосидан қутулгайсен. Ханжарнинг биргина зарбаси кифоя! Тақдир қашшоқликдан қутулишинг учун бошқа имкон бермагай! Ишон, бахтсиз гадо, бахтга эришувинг учун биргина зарба кифоядур!»

Шундоқ нигоҳлари қаршисидаги олтин жилвасидан хушини йўқотар даражага келиб, кўзлари қонга тўлган гадо Мунтасирнинг белидаги ханжарни шахд билан тортиб олди-ю, жон ҳолатда кураклари орасига «ғарч» этиб санчди.

Мунтасир нима бўлганини англаёлмади, ҳатто «воҳ!» дейишга ҳам улгурмай, от ёлига бошини қўйди. Ваҳшийлашиб кетган гадо ханжарни суғуриб олиб, қурбонининг ўнг ва чап курагига такрор-такрор санчди.

Бир умр кутилмаган зарбалар олиб юрган бечора амир ана шу тариқа – яна ортидан хоинона санчилган ханжар зарбаларидан ҳолсизланиб, «шилқ» этиб отдан қулади. Қотил ҳам апил-тапил отдан тушиб, жон талвасасида хириллаётган Мунтасирнинг тожи, камарини ечиб олди ва ўнгу сўлига қарамай, чўл ичкарасига қоча бошлади.

Оқ арғумоқ қотил кетган томонга қараб жон ҳолатда кишнар, ер тепинар, эгасининг тепасида афсус-надомат ила бош силкитарди.

Мунтасир, сомонийлар сулоласининг қора қонга беланган сўнгги зурриёди вужудини тарк этаётган кучларини йиғиб, қўрғошиндай оғирлашган қовоқла-

рини йириб, кўзларини очди. Кўз очди-ю, тепасидаги аянчли манзарани идрок этолмади. Оқ арғумоқ ҳамон сувлиқ чайнаганича бош қимирлатар, катта-катта қизғиш ёқутдек кўзларидан йирик дўл томчиларига монанд ёшлар шашқатор эди. Умри бино бўлиб одам аҳлидан вафо кўрмаган бечора Мунтасир ёруғ дунёда ўзига вафо қилган ёлғиз жонзот – шу учқур от эканини ҳам билолмай жон таслим қилди...

* * *

Мунтасирнинг фожиали ўлими – Сомонийлар давлати тикланишига умид боғлаб, Бухорода қолганларнинг сабр косасини тўлдирган сўнгги томчи бўлди. Мунтасирнинг тенгқури Хусайн ибн Абдуллоҳ ҳам ўша, 1005 йилда дилда кадар, кўзларида ёш билан Бухорони тарк этди.

Хусайн карвон қўнғироқларининг бир маромдаги даранг-дурунги остида отда кетиб борар экан, кўз ўнгида чор атрофни қоплаган чексиз қум уммони эмас, бир-биридан даҳшатли манзаралар гавдаланарди.

Мана, ибн Сурхак ёниб адо бўлаёзган шам ёруғида Мунтасирга мактуб битаётир. Сал нарироқда қиличичи яланғочлаган Наср турибди. Қиличнинг кескир дамида қон излари қотиб қолган.

Ибн Сурхак мактубни ёзиб бўлди, кўзларида муте, вафодор ит нигоҳларидагина зоҳир бўладиган ифода билан таъзим этиб, уни Насрга узатди. Наср мактубга ижирғаниб нигоҳ ташлаб, бош қимирлатди. Ибн Сурхак яна етти букилди, бирдан қад ростлади ва қўлида «ярқ» этган ханжарни ҳеч нарсадан хабарсиз Мунтасирнинг кураклари орасига санчди! Эвоҳ, бу сўнгги сомонийга эмас, Бухоронинг юрагига урилган РАЗОЛАТ ХАНЖАРИ ЭДИ! Аслида Бухоро мустақиллигини ҳам, Мунтасирни ҳам маҳв этган ханжар – шу мактуб бўлиб, Марв йўлида гадо санчган ханжар эса бахтсиз тасодиф, бойлик йўлида қилинган телбавор жиноят эди. Номсиз, имонсиз гадо тарихга ватани озодлиги учун жонини фидо қилган оққўнгил ва мард шаҳзода қотили бўлиб кирди...

Ҳусайн кўзларини юмиб-очди, нигоҳи олдидаги даҳшатли манзаралар йўқолиб, кўм-кўк сувли кўл намоён бўлди. Ҳусайн кўзларига ишонмади.

Йўқ, бу сароб эмас, карвон Хўжауббонга етиб келган, чучук сувли кўл бўйида тўхтаган эди...

ҚИЗИЛ ҚҮЮН

УЧИНЧИ ҚИССА

Ялта сафари. Зулайхо. Ота васияти

Жавзо ойининг бошлари. Кунлар исиб, шаҳар чорбоқларида эртапишар зардолулар етилиб қолган, Дилкушо томонлардан ажиб бир ҳид таралади.

Амир Абдулаҳадхон шифти баланд, салқин хос хонасида парқу болишларга ёнбошлаб ўтирибди. Кенг елкалар, чорпаҳил гавда, кўркама соқол шоҳона либосдаги амирни янада салобатлироқ кўрсатади.

Абдулаҳадхон ўйчан, у бўлажак Ялта сафари тўғрисида ширин хаёллар сурарди. «Бухоро ҳақиқатан ҳам жаннатмонанд жой. Лекин йиллар ўтган сайин бу ернинг иссиғига чидаш қийин бўлмоқда. Ялтага бориб келганимдан сўнг Карминадаги қароргоҳимда яна муқим яшайман».

Амирнинг кўз ўнгида Ялтадаги ер-мулки гавдаланди.

Абдулаҳадхон рус амалдорлари ҳомийлигидан фойдаланиб Қора денгиз соҳилидаги сўлим бир гўшада юз танобча ер сотиб олиб, Шарқ услубида бир неча шоҳона қасрлар қурдирганди. Бу ерда учлари булутга теккудек дарахтлар билан ёнма-ён ноку шафтолилар ўсар, анвойи гуллар атри кишини маст қилгудек, олисдаги Ай-Петри чўққиларидаги оппоқ қорлар кўзга ташланар, денгиз томондан эсан салқин эпкин дилга ҳузур бахш этарди.

Муҳташам қасрлар баландликда жойлашган бўлиб, ердан бутун Ялта, бандаргоҳ, келиб-кетиб турган кемалар, салобатли Айиқтоғ худди кафтдагидек яққол кўришиб турарди.

Лекин амир фақатгина Қрим табиати ошуфтаси эмасди, у Ялтада макон тутган рус, юнон, татар соҳибжамоллари суҳбатини тез-тез қўмсар, бу йўлда беҳисоб пул, бойлик сарфларди.

«Қрим гўзаллари... О-о, паричеҳра татар жонони Зулайхо...» Абдулаҳадхон Зулайхонинг оҳу кўзлари, диркиллаган сийналарини мўрча миёнини эслаб, ширин тамшаниб қўйди. У юзлаб қиз-жувонларни ўз нафси қурбони

қилган синашга эркак, Зулайхони кўрди дегунча инон-ихтиёридан ажралар, илондек тўлғониб, буралиб, эшилиб, ноз-карашма қиладиган бу соҳиранинг бирор шартига йўқ деёлмас, унга совға қилинган қимматбаҳо буюмлар, олтин тўла ҳамёнларнинг сон-санови йўқ, соҳилдаги оққушдай тўлқинларга тўш тутиб турган икки қаватли шинамгина уй ҳам ҳукмдорнинг шоҳона туҳфаси эди.

Ўтган йили сўнгги ишрат тунида Зулайхо ҳар қачонгидан гўзал, итоаткор, кўзларида севинч, кулги ўйнар, ақиқ лаблари қанду асал сочарди. У нозу назокат ила биллури қандадқа қаҳрабодек товланиб турган майни амирга тутар, ҳар бир ишорасини чаққон илғаб, илтифот қиларди.

Абдулаҳадхон кайфи тарақ, бирдан меҳри товланиб шундай деганди:

– Эртага сен билан Бухоро сари йўл тутамиз. Мен энди сенсиз яшай олмайман!

– Йўқ, ҳазратим, мен сиз билан кетолмайман. Шаҳрингизда тезда жонингизга тегиб қолишдан чўчийман. Шу ерда сизни соғиниб, сизнинг ёдингиз ила яшашни афзал биламан. Сиз ҳам мени соғинсангиз тез-тез келасиз, – нозланди Зулайхо қўлидаги май тўла қадаҳни тутиб.

Амир қадаҳни бир кўтаришда бўшатди, сўнг қўлини Зулайхонинг ингичка белига узатди...

Абдулаҳадхон ўша тонг қандай отганини билмайди. Фақат Айиқтоғ ортидан кўтарилган қуёш нурлари кўзларига тушганда у ўрнида бир ағанади-ю, яна уйқуга фарқ бўлди. Шуларни ўйлаётган ҳукмдор ўзича пичирларди: «О, Зулайхо, маккора, гўзал соҳира, сени соғинмаслик, сенга интилмаслик мумкин эмас... Шу ойнинг охирларида, Аллоҳ йўл берса, учрашамиз!..»

Хонада эшик оғаси пайдо бўлиб, амирнинг хаёллари бўлинди. У норози чимирилган эди, эшик оғаси шоша-пиша изоҳ берди:

– Валиаҳд шаҳзода Саййид Олимхон ҳазратлари ҳурурингизга киришга изн сўрайдилар.

Амир боши билан «маъқул» ишорасини қилди. Хонага қадду қомати отасидек чорпаҳил, тўлагина, ўн етти-ўн

саккиз ёшлар чамасидаги йигитча кириб, таъзим билан салом берди, сўнг падари бузрукворининг қўлини ўпди.

Абдулаҳадхон валиаҳдга бошдан-оёқ синчков назар ташлаб сўради:

– Бахайр ўғлим, камнамосиз?

Олимхон қизариб кетди.

– Қиблагоҳим, тонгда сал нотоб бўлиб, ҳузури мубо-ракингизга саломга киролмадим. Шу боис узр сўраш учун келиб эдим...

Амир юмшаб шундай деди:

– Маъқул, узрингизни қабул этдик. Лекин амирлик, юрт идора қилиш арафасида турган кишига интизом, ўз-ўзини қатъий идора қила билмаклик жоиздур.

Ота-бола бир оз у ёқ бу ёқдан суҳбатлашдилар. Гап орасида ота ўғлига ўзининг Қрим сафарига ҳозирлана-ётганини айтиб ўтди, бир қанча маслаҳатлар, топши-риқлар берди. Сўнг ўғлини умидвор этди.

– Сафардан қайтганимдан сўнг бошингизга бахт қуши кўнгуридур, ўғлим!

Олимхон яна отасига таъзим қилди.

– Марҳаматингиздан беҳад сарафроздурман, қиб-лагоҳим!

* * *

Жавзо ойининг охирларида Абдулаҳадхон Ялта шаҳрига етиб келди. Уни Қримнинг катта амалдо-ру боёнлари тантана билан кутиб олдилар, зиёфатлар уюштирдилар.

Амир зиёфатда ўтирса-да, кўнгли ўз қасрида, гўзал Зулайхода эди. Ниҳоят, кутиб олиш тантаналари тугаб, Абдулаҳадхон ўз қасрига, маъшуқаси ҳузурига йўл олди.

Зулайхо ўз хўжасини нозу адо, эркаланиш, андаккина араз ва меҳрибонлик билан кутиб олди. Йўлда толиққан оёқларини уқалади, ювди, оппов сочиқ, оҳори кийимлар тутди. Сўнгра шоҳона дастурхонга таклиф этиб, илтифот билан меҳмон қила бошлади.

Ҳаддан ташқари ийиб кетган ҳукмдор уни тиззаси-га ўтқазиб эркалади, ол ёноқларидан ютоқиб-ютоқиб бўсалар олди.

– Хуш келдингиз, сафо келдингиз, амирим! – дерди Зулайхо ширин тил билан.

– Хушвақт бўл, гўзалим! Сенинг хушвақтлигинг – менинг байрамим, кўнглим байрами! – дерди амир.

– Шундай экан, наҳот кўнглингиз байрамлари кўп бўлишини истамайсиз? – нозланди Зулайхо висолга чорловчи кўзларини сузиб.

– Оҳ, Зулайхо, бундай дема, истамасам, шунча йўл босиб ҳузурингга келармидим?..

– Узр, амирим, узр, ҳазилни ҳам билмайсиз-а, ахир эркалангим, Сиз ҳазратимни бир оз қийнагим келяпти-да... – деди Зулайхо ва хўжасини яна дастурхонга таклиф этди.

– Марҳамат қилинг, Сизнинг келишингизга шахсан ўзим хизматкорлар тепасида тик туриб бедана кабоб пиширтирдим. Мана бу – Сиз яхши кўрадиган қизил балиқ.

Бухоро ҳукмдори дастурхонга қиё ҳам боқмас, у Зулайхонинг енгилгина ёзлик кўйлак остида кўш кабутар тўшидек бўртиб турган бўлиқ сийналаридан кўз узолмасди. Зулайхо унинг муштоқлигини сезиб турса-да, ўзини билмаганга олар, эҳтиросини баттар алангалантирарди. У узун биллур қадаҳларга тўлдириб май қуйди, яна илтифот қилди:

– Қани, аъло ҳазрат, олинг, соғ-омон етиб келганингиз шарафига май сипқорайлик! Бу ўша, ўзингиз хуш кўрадиган «Исо пайғамбар кўз ёшлари» аталмиш май...

Қадаҳлар ёқимли жаранглади. Зулайхо майни ичиб, ҳўл, ним очиқ ва муштоқ дудоқларини хўжасига тутди. Абдулаҳадхон май изи қолган лабларга лаб босиб, ширин, узундан-узоқ бўса олди ва ортиқ чидаб туролмай, Зулайхони даст кўтариб, оппоқ оҳори чойшабли тўшак турган хобгоҳга олиб кирди...

* * *

Абдулаҳадхон ҳар гал Ялтага ҳамрикоблари, сон-са-ноқсиз хизматкор-мулозимлар, шарбатдор, чироқчи, бўқчабардор, баковул, хос қўриқчилар, айғоқчилар билан бирга келар, ҳар кеча базми жамшидлар уюштириб, айш-ишрат қиларди. У билан келганлар орасида

ҳарамининг энг гўзал, ўн уч-ўн тўрт яшар ҳурлиқолари ҳам бўлар, Қрим гўзаллари амирнинг кўнглига урганда, улар билан вақтичоглик қиларди. Бу гал ҳам Гуландом ва Сарвиноз исмли икки қиз унга ҳамсафар эдилар.

Зулайхо билан ўтказган ишрат тунидан сўнг амир барвақт уйғонди. Танаси олис йўл чарчоқларидан фориғ бўлган, кайфияти яхши эди. Таҳорат олиб бомдод намозини ўқиди. Сўнгра бир неча яқин кишилари билан очиқ айвонда нонушта қилди. Дастурхонга фотиҳа ўқилгач, мулозимлар унинг қўлига бир неча зар ҳошияли ташрифнома ва таклифномалар тутқаздилар. Қримнинг казо-казо амалдорлари ва боёнлари унинг қабул қилишини сўрар, қасрларга зиёфатларга таклиф этардилар.

Абдулаҳадхон қоғозларни лоқайдлик билан кўздан кечиргач, шу хусусда мулозимларига тегишли кўрсатмалар берди-да, Шоҳ сўқмоғи бўйлаб сайрга отланди.

Шоҳ сўқмоғи сон-саноқсиз боғ-чорбоғлар, гулу гулзорлар, адил қарағайзорлар аро эгилиб, букилиб, денгиз соҳилига тушиб борарди.

Бухоро ҳукмдори энгилгина энгил-бош кийиб оқ салла ўраган, юмшоқ оёқ кийимида эди. Унинг ёнида сайру саёҳатларининг доимий ҳамроҳи гўзал Зулайхо ойдек балқиб турарди.

Соҳилнинг барқутдек мулойим ҳавоси, гул-кўкатларнинг хуш бўйи, майсаларга инган шабнам қуёшнинг илк нурларида ялтираб, кўзни қамаштирарди.

Денгиз тўлқинлари алвон ранга бўялган, улар улуғвор бир гувиллаш билан қирғоқдаги силлиқ харсангларга бош урар, сўнг оппоқ кўпик сачратиб, ортга қайтишар ва бу ҳолат тўхтовсиз давом этарди.

Амир денгизга тикилганича нималар тўғрисидадир хаёл сурар экан, Зулайхо сўз қотди:

– Ҳазрати олийлари, агар ихтиёр этсангиз, тушликдан сўнг Учан Су шаршарасига борсак. Йўлбошловчи бор. Отлар ҳозирланган.

– Йўқ, гўзалим, бугун Учан Суга боролмайман. Хос табибим руҳсат бермайди. Мен ҳали Қрим об-ҳавосига кўникишим лозим эмиш. Иккинчидан, тушда ўзинг

яхши билган дўстим, князнинг уйига зиёфатга таклиф этилганман, – деди Абдулаҳадхон.

Зулайхо сурмали хумор кўзларини сузиб, истиғноланди.

– Ўтган йили ҳам неча бор ваъда бердингиз, лекин Учан Суга боролмадик. Бу шаршарани мен неча маротаба кўрганман. Лекин табиатнинг бу гўзал гўшасига Сиз, ҳазратимнинг ҳам муборак қадамингиз етсин деган илинжим бор, холос...

– Ҳали Учан Суга кўп марталаб борамиз. Мен ахир эртага жўнаб кетаётганим йўқ-ку!

– Тўғри, лекин мен Сиз, ҳазратим билан ўтказилган ҳар бир дақиқани ғанимат билурман.

Абдулаҳадхон мамнун жилмайди-ю, бошқа ҳеч сўз демади. Икковлон яна Шоҳ сўқмоғидан қасрлари томон кўтарила бошладилар.

Ялтадаги роҳат-фароғатли кунлар бир-бирини қувиб ўтаверди. Амирнинг дўстлари, Бухоро амирини ўз хонадонида меҳмон қилиш иштиёқида бўлган князь ва графлар, амалдорларнинг сон-саноғи йўқ, улар юбораётган таклифномаларнинг кети узилмасди. Ўз навбатида, амир қасрида ҳам пайдар-пай зиёфатлар уюштирилар, Абдулаҳадхон ўзига илтифот қилган ҳар бир кишига қимматбаҳо, шоҳона совғалар берарди. Бўғчабардорлар меҳмонлар елкасига Бухоронинг қўли гул чеварлари тиккан зарбоф тўнлар ташлаб чарчамасдилар.

Кемаларда тунги сайр, балиқ ови ва шикорларда амирдан бўлак яна жуда кўп меҳмонлар, мулозимлар иштирок этар, кунлар ва тунлар байрамга айланиб кетарди.

Ниҳоят Қримнинг гўзал боғларида тирамоҳ шамоллари эса бошлади ва амир Бухорога қайтиш тараддудига тушди.

Унинг сафари охираётганини эшитган Зулайхонинг Учан Су сувларидек тиниқ юзларида ташвиш, хавотир аломатлари сезилди. Сиртдан қараганда у ўзининг саховатли, олижаноб хўжасидан айрилаётгани учун қайғураётир деб ўйлаш мумкин эди. Лекин Зулайхо безовталигининг сабаби бутунлай бўлак эди.

Ялтадаги охирги оқшом у хўжасига суйкалиб, эркаланар экан, шундай деди:

– Ҳазратим, бу тун иштирокингиз билан менинг қоронғи кечамни мунаввар этасизми ёинки Сарвиноз суҳбатини афзал билурмисиз?

– Сарвиноз ўз йўлига. Бу тун фақатгина сеники! Мен сенга Бедил газалларидан ўқиб бераман, гўзалим.

– О, о, нақадар саховатлисиз, ҳазратим! – таъзим қилди Зулайхо.

Эртасига Бухоро сари йўл олган амир саййид Абдулаҳадхон ўзи мана неча йилдирки, айш-ишрат қилаётган ипақдек мулойим, итоаткор Зулайхо рус разведкасининг тажрибали ва маккор айғоқчиси эканини ҳатто хаёлига ҳам келтирмасди. Шу топда у агар Зулайхо айнан разведка топширигига биноан ўзига бедаво бир дард юқтирганини, бу дард дарҳол ўлдирмаса-да, узоқ йиллар азоб беришини қўққисдан билиб қолса, юраги ёрилиб кетиши ҳеч гап эмасди.

Тўшакда илондек тўлғаниб, ёлғондакам оҳ-воҳ чекиб, амирдан ҳамён-ҳамён олтинлар олган маккор аёл рус разведкаси берган мўмай пул эвазига Абдулаҳадхон Ялтадан жўнаб кетишидан бир ҳафта олдин шифокорлар ўзига захм касали юқтиришларига рози бўлганди.

Сафардан қайтган Абдулаҳадхон Карминадаги сўлим чорбоғида йўл чарчоғидан фориг бўлиш учун дам олиб ётар экан, кунларнинг бирида бадани увишиб лоҳасланди, иситмаси кўтарилиб, танасида аллақандай тошмалар пайдо бўлди. Тезда етиб келган хос табиб касални дарҳол аниқлади, лекин уни амирга айтолмай узоқ чайналди. Аммо қийин-қистовдан сўнг бари бир айтишга мажбур бўлди.

Табибнинг ташхисини эшитган амирнинг эси оғиб қолаёзди. Табибни ўлдиришга жазм этди. Бечора табиб Каломуллоҳ билан қасам ичгач, бир оз ҳовуридан тушиб, хаёлан айбдорни излай бошлади. «Гуландом ва Сарвиноздан шубҳа йўқ, улар бокира эдилар. Дарвоқе, эҳ, қанжиқ! Зулайхонинг иши бу! У охирги кеча алла-нечук паришон, безовта эди. Нимадандир хавотир қи-

ларди. О, мараз, татар қанжиғи! Берган олтинларим кўр қилгур!

Абдулаҳадхон дарҳол ҳузурига ўзининг энг тажрибали хуфия – айғоқчиларидан бир нечтасини чақириб, уларга мўл олтин ақча берди-да, Ялтага бориб, Зулайхо исмли татар аёлини топиб келишни буюрди.

Лекин рус разведкасида анойилар ишламасди. Ялтада аллақачон Зулайходан ном-нишон қолмаганди.

Орадан анча вақт ўтди. Табибнинг муолажалари қор қилиб, касаллик бир оз чекингандай бўлди.

Кунларнинг бирида Абдулаҳадхон ҳузурига ўғли Олимхонни чақиртирди. Олимхон отаси ҳузурига кириб, таъзим билан унинг қўлини ўпди. Ота салмоқлаб гап бошлади:

– Ўғлим, эр етиб қолдингиз, Петербургда ўқидингиз, икки йилдирки менга ҳамрикоб юрибсиз. Сиз тахт вояси – валиаҳд шаҳзодасиз. Энди юрт бошқаришда амалда иштирок этишингиз керак. Сизнинг бу борадаги иқтидорингизни кўрмаклик мен учун бахт саналгай. Олимхон, ўғлим, сизни гўзал ва обод юрт Насаф вилояти ҳокими этиб тайинлашга қарор қилдим.

Олимхон отасига яна таъзим бажо келтирди:

– Марҳаматингиз – тожи сар, қиблагоҳим!

– Ҳукмронлик бизга ота мерос. Лекин ҳамма гап ана шу ҳукмронлик тизгинини қўлда маҳкам тута билишда. Ҳукмронликка кўпчилик интилади, лекин бу ишни уддалайдиганлар бармоқ билан санарли. Ўйлайманки, гапларим мағзини чақдингиз?

– Шундоқ, қиблагоҳим, мағзини чақдим!

Абдулаҳадхон ҳузурига аёну мулозимларини чорлади. Ўз қарорини уларга эълон қилди. Аёнлар Саййид Олимхон шаънига ҳамду санолар айтдилар. Насаф вилояти янги ҳокимига шоҳона тўн кийдирилиб, бошига хисравона ҳукмронлик тожи қўндирилди.

Шундан сўнг Олимхон падари бузрукворининг ижозати билан яқин кишилари ҳамроҳлигида Насаф вилояти сари йўл олди.

Вилоятнинг барча аёён ва хос кишилари унинг истиқболига чиқиб, иззат-икром билан кутиб олдилар.

Саййид Олимхон ўн икки йил Насаф вилоятига ҳукмронлик қилди. 1910 йилда Абдулаҳадхон куни би-таётганини сезибми ёинки бошқа ният биланми, ўғли-ни ўзига янада яқинлаштириб, уни Хўрок водийсининг Кармина вилояти ҳокимлигига тайинлади.

1911 йил изғирин қиш кунларининг бирида Карми-надан жуда олисда бўлган Олимхон тезда отасининг қароргоҳига етиб келиш тўғрисида шошилинч махфий нома олди. Валиаҳд кўнгли ёмон бир нарсани туйиб кармина сари ошиқди.

Ана кетди-мана кетди бўлиб ётган отасининг хос хо-насида Бадриддин қушбеги ва табиб бор эди. Амир-нинг кўзлари ич-ичига ботган, нигоҳларида аллақан-дай жонсараклик зоҳир эди.

– Бизни холи қолдирингиз, – деди амир қушбегига юзланиб.

Қушбеги ва табиб таъзим этиб, хонани тарк этдилар.

– Қиблагоҳим, сизга нима бўлди? – деди Олимхон на-доматли оҳангда ва отасининг устига энгашди.

Ота ўғлининг пешонасидан секингина ўпди.

– Дунёи фонийдан дунёи боқий сари рихаат этур пайти-миз етди чоғи, – деди амир алам ва ўкинч билан.

Олимхон отаси қўли билан ишора қилган юмшоқ ўрин-диққа оғир чўқди. У ҳамон фикрларини йиғиб ололмас, кўнгли алланечук беҳузур эди. Отаси ҳорғин нигоҳлари билан уни бир оз кузатди-да, секин сўз бошлади:

– Менинг бетоблигимни ҳали Бухоро аҳли билмайди. Бу ҳақда кимгадир хабар беришни қатъий тақиқлаган-ман. Қушбеги қароргоҳга ҳеч ким кирмаслиги ва чиқиб кетмаслигидан кўз-қулоқ бўлиб турибди. Сабаби сизга аён бўлиши керак. Қанча содиқ мулозиму маҳрамлар билан ўраб олинган бўлсам-да, уларга ишончим йўқ. Чунки ҳукмдор бировга ишондим, уни ғафлат босди-ми, тамом, тожу тахт қўлдан кетди, деяверинг. Атро-фда ўралашиб юрганларни одамлар деб ўйламанг, йўқ, улар шер оғзидан ўлжаси тушишини пойлаб ўтирган шоқоллардир. Бугун шуни сизга афсус билан айтишим мумкинки, ҳаётда кимгаки ишонган бўлсам, у албатта юзимга оёқ қўйди.

Олимхон отасининг киртайган кўзлари, салқи ёноқларига боқиб, кўнгли беҳад чўкди. «Э воҳ, ҳеч кимга ишониб бўлмаса, суяниб бўлмаса, бундай ҳукмдорликдан не мурод?..» ўйларди у. Отаси оғир тин олиб сўзида давом этди:

– Дарвоқе, ўғлим, сизга энг муҳим гапни айтмабман-ку! Тожу тахт оғир, жуда оғир юк. Шундайин оғирки, уни кўтариш учун наинки куч-қувват, балки катта ақл-заковат, бардош талаб қилинади. Шу гапларни қулофингизга қуйиб олинг, сув қаттиқ жойда турганидек, ҳокимият ҳам фақатгина қаттиқ қўлларда туради.

Ҳа, яна бир гап: аёллардан эҳтиёт бўлинг. Улар ҳар қанча гўзал бўлмасин, ҳар қанча уларни яхши кўрманг, ўзингизга кўп яқинлаштирманг, дил сирингизни очманг. Аёл муҳаббати – ширин оғу, бу оғудан огоҳ бўлинг... – Абдулаҳадхон шу сўзларни айтар экан, беихтиёр Қримдаги қасрни, гўзал ва маккора Зулайхони эслади, аламдан, газабдан юраги жунбишга келди. «О, Зулайхо, ифлос фоҳиша, сен туфайли қанчалар қон ютдим, қанчалар азият чекдим...»

Абдулаҳадхон вужудини тарк этиб бораётган кучини тўплаб, ўглига васият – насиҳат қилар, сўниқ, шуурсиз нигоҳларидан ҳаётдан тўймаётгани, юрагидаги ўкинч-надомат билиниб турарди.

Ота-ўғил ўртасида бўлиб ўтган бу яккама-якка суҳбатдан сўнг амирнинг аҳволи бир оз яхшиланди. У ўрнидан туриб қароргоҳда ҳар куни оз-оздан сайр қиладиган бўлди. Олимхон ҳам отасидан бир мунча хотиржам бўлиб, тож-тахт, ҳукмронлик илмини яна яқинроқдан, мукамал ўрганиш учун бир неча яқин дўстлари ҳамроҳлигида Бухорога жўнади. Аркда юрганида ҳам, Бухоронинг казо-казолари уйидаги меҳмондорчиликларда ҳам қулоқлари остида отаси афсус-надомат, ўкинч билан айтган сўзлар жаранглаб турарди. «Ҳа, – ўйларди Олимхон қандайдир қўрқув, хавотир ва айни пайтда муштоқлик билан, – мени оғир синовлар оғир кунлар кутмоқдадир». У валиаҳд сифатида давлат бошқариш эртами, кечми, зиммасига тушишини билар, бунга зимдан тайёрланарди. Петербургда олинган

таълим-тарбия ҳам айнан шунга қаратилганди. Лекин у тож-тахт нафасини, унинг юкини ҳозиргидек, отаси айтганчалик яқиндан ҳис этмаганди. Петербургда ўтган кунлар жуда тараллабедод, осуда эди. Отаси юбориб турган ҳисобсиз ақчалар дўстлари, мовий кўз маҳбубалар даврасида шоҳона ҳаётни бемалол таъмин этарди. Сўнгра Насаф ва Кармина вилоятларида ҳокимлик қилганида ҳам отасининг ҳар қадамда, ҳар нафасда қўллаб-қувватлаб турганини ҳис этар, бениҳоя хотиржам ҳаёт кечирар, вақт-вақти билан Петербург сафарига отланиб, ҳамтаълим дўстлари билан ойлаб вақтичоғлик қиларди. Энди эса Бухородек улкан давлат юки бутун борлиғи, салобати ва маҳобати билан унинг елкаларидан босиб тушаман деб турибди.

Олимхон шу хаёллар оғушида Бухорода юрар экан, «Қиблагоҳингизнинг аҳволлари оғирлашиб, ҳушлари ўзларига келмай вафот этдилар», деган мазмунда маҳфий хабар олди ва отасини сўнгги манзилга кузатиш учун Карминага ошиқди.

У Карминага жўнашдан олдин Аркдаги соқчиликни кучайтириб, тахт хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ барча чораларни кўрди, девонбеги, тўпчибошига шаҳардаги вазиятдан бохабар бўлишни тайинлади.

Амир Абдулаҳадхон иззат-икром билан, лекин ортиқча дабдабасиз тупроққа қўйилди. Энг обрўли, пешқадам руҳонийлар собиқ ҳукмдор руҳини ёд этиб, Қуръон тиловат қилдилар.

Дафн маросими тугагач, Олимхон олий амалдорлар, яхши қуроланган гуруҳ, энг ишончли кишилар ҳамроҳлигида от бошини яна пойтахт томонга бурди. Эғнида зарҳал погонли зарбоф тўн, белида сербар камар ва қилич, гижинглаган учқур от минган кенг елкали, бақувват Олимхон ғоят салобатли кўринарди.

Қўлида арғумоқ тизгинини ушлаган валиаҳд бутун Бухоро тизгинини қўлга олиш учун пойтахт сари ошиқарди. Муҳаррам ойининг аччиқ изғирини ёноқларини қизартирган, катта-катта кўзларида ҳаяжонланиш аломатлари зоҳир эди. Шу топда отаси билан бўлиб ўтган охириги суҳбатларининг тафсилоти хаёлига

келди. «Бухорода ҳукмфармолик, ҳукмронлик тушунчаси жуда нисбий, ўғлим, деганди ўшанда қиблагоҳи, – ҳокимият тизгинининг бир учи амир қўлида бўлса, бир учи Россия подшоси қўлида. Мамакатдаги ҳақиқий ҳокимият эса руҳоний, уламолар иродасига боғлиқ. Улар исталган дақиқада қора халқни амирга қарши кўтара оладилар ва бу аҳволга тушган ҳукмдорнинг ҳолига маймунлар йиғлайдур...»

Ҳа, тахт унга отадан мерос бўлиб ўтаётган бўлса-да, аввало бу тахтга омон-эсон чиқиб олиш ва уни қўлда сақлаб тура олиш жуда мушкул вазифадир. Валиаҳд буни юрак-юракдан ҳис этарди. Отаси унга руҳонийларнинг ҳокимиятни ушлаб туришдаги кучи, мавқеи ҳақида бекорга гапирмаганди. У Бухорода 1910 йил 9 январда юз берган қонли воқеаларни назарда тутаётганди.

Қиблагоҳи ҳукмронлигининг сўнгги даврида амирликда жаҳидлик ҳаракати ривожланди, жаҳид мактабларига йўл берилди. Бу маҳаллий руҳонийларнинг қаттиқ қаршилигига учради. Мазкур зиддият охир-оқибат суннийлар ва шиалар ўртасидаги қиргинга олиб келди.

Отини йўрттириб бораётган Олимхон ўтган йил худди шу кеча-кундузда рўй берган мислсиз хунрезликларни ўйлаб, сесканиб кетди. Аслида воқеа бундай бўлганди. Бухорода яшовчи эроний шиалар Остонақул қушбеги рухсати билан Ўғлон дарвозаси яқинидаги сарбозхонада ўзларининг диний байрамлари «Ашури»ни ўтказишарди. Таомилга кўра улар ўзларини урар, ярадор қилар, ҳар хил овозда қичқирришарди. Сунний мазҳабидаги муллаваччалар уларни масхаралашди. Ғазабга минган шиалардан бири сунний муллаваччага ханжар уриб ўлдирди.

Сунний мазҳабидаги ерли халқ гуноҳкорларни жазолашни талаб қилиш учун вакиллар юборди. Остонақул қушбеги эса вакилларни қамаб қўйишга буйруқ берди. Бундан жунбишга келган оломон дуч келган нарса билан қуролланиб, Регистонга йиғилди. Аммо бу ерда улар Остонақул сарбозларининг ўқига дуч келдилар. Хиёбон мадрасаси ёнида бўлган жангда суннийлардан 240 киши ўлдирилди. Жангда мағлуб бўлган суннийлар

бутун шаҳарга тарқаб, дуч келган шиани қира бошладилар. Қирғин шаҳардан ташқаридаги қишлоқларга ҳам тарқалди.

Карминадаги қароргоҳида бўлган Абдулаҳадхон оломни тинчителиш учун рус подшосидан ёрдам сўради. Чунки ҳали амир Музаффархон давридаёқ, икки ўртадаги келишувга мувофиқ, Россия Бухоро ҳимоясини ўз зиммасига олган, амирлик қўшини 12 минг кишидан оширилиши мумкин эмасди.

10 январда Каттақўрғонда турган икки рота рус аскарлари 11 январда полковник Панов ўқчи батальони ҳамда 2-Урал казак полки Бухорога киритилди. Шундан сўнг Столипин буйруғига мувофиқ, биринчи Туркистон армияси корпуси штабининг бошлиғи генерал-майор Лилиенталь етиб келди.

12 январь куни Петербургдан «Рус қўшинлари фаол ҳаракат қилсинлар», деган мазмунда шошилинич телеграмма олинди. 13 январь куни эрталаб соат 8 да генерал Лилиенталь Аркни эгаллаб, деворларига пулемётлар ўрнатди.

Ҳозир тахтни эгаллаш учун пойтахт сари от солиб бораётган Олимхон ўша куни қиблагонининг буйруғи билан шаҳарга келганини яхши эслайди. Халқ ундан Остонақул қушбеги, Саид Олим, Иброҳим тўқсабо ва шиалардан бўлган бошқа мансабдорларни ишдан четлатиш, келгусида шиаларни давлат ишларига араштирамасликни қатъий талаб қилди.

Ўшанда Олимхон падари бузруквори номидан иш юритиб, халқ талабини қондирди, осойишталик тикланди. Шаҳардан рус қўшини олиб чиқилди. Генерал Лилиенталь Олимхон билан хайрлашар экан, шундай писанда қилганди: «Бухоро шундай оловки, ундан бутун Ўрта Осиё дунёси ёниб кетиши мумкин. Шунини доимо ёдда сақланг, полковник! (Ўшанда Олимхон рус армияси полковниги ҳарбий унвонига эга эди.)

Олисида улкан шамдек бўлиб Минораи Калон кўзга ташланди. Бу минора Бухорои шарифнинг ўзига хос рамзи, ташрифномаси эди.

Шаҳарга яқинлашганлари сайин Олимхоннинг ҳаяжони ортар, хаёллари айқаш-уйқаш эди.

Салтанатнинг залворли юки.

Мангит сулоласи инқироzi.

Сўнги ҳукмдор

Ҳижрий 1329 йил, муҳаррам ойининг ўнинчиси, милодий 1911 йилнинг 6 январи. Руҳоний ва мунажжимлар Бухоронинг янги амири Саййид Олимхон тантанали суратда тахтга ўтириши учун айнан шу кунни танладилар. Гарчанд рус императори тақдим этган ёрлиқ Олимхонга Бухоронинг қонуний ҳукмдори ҳуқуқини берса-да, у анъанавий маросимни ўтказишга рози бўлди.

– Аллоҳ ўз марҳамати ва мағфиратини Бухорои шариф амири Саййид Олимхон ҳазратларидан аямагай!

– Ҳазрат амиримиз Ислоҳ ва Қуръон ғанимларидан доимо устивор ва ғолиб бўлғайлар! Омин, Аллоҳу акбар! – ҳамма фотиҳага қўл очди. Сўнгра жума намози пайтида амирнинг номи хутбага қўшиб ўқилди. Олимхон аёну амалдорлар, руҳонийлар қуршовида Мачити Калондан қайтар экан, Арк дарвозаси олдида уни ноғора, карнай-сурнайнинг тантанавор садолари билан қаршиладилар.

Салтанат тахти – бир вақтлар падари бузруквори савлат тўкиб ўтирган тахт ўрнатилган кенг танобий хона жуда серҳашам, дид билан безатилган эди.

Олимхонга хазинада сақланиб, ҳар бир ҳукмдор умрида фақат бир мартагина киядиган зарбоф кийимларни кийдирдилар. Салласига соф олтиндан ишланиб, қимматбаҳо тошлар безатилган тожни тилла занжирчалар билан боғлаб қўйдилар ва қўлтиғидан ушлаб келиб, қимматбаҳо гилам устига ўтирғиздилар. Амирликнинг энг кекса ва машҳур саййидлари, хўжалар ва муллалар гиламнинг тўрт томондан ушлаб кўтарганлари ҳамон, атрофда турган барча казо-казолар уларга ёрдамга ошиқдилар. Ҳаммалари янги амирни кўтариб, тахтга ўтқазиб қўйдилар.

Олимхон тахтга ўрнашиб ўтириб олгач, атрофга мағрур ва масрур нигоҳ ташлади. Кейинги кунлар мобайнида миясини тўхтовсиз кемирган алғов-далғов фикрлардан асар ҳам қолмаган, кўнглида юз шамли қандил ёқилганди гўё. У тантана иштирокчиларига бирма-бир назар ташлади. Ҳамманинг чеҳрасида табассум, бахтиёрлик аломатлари, ҳамманинг тилида унинг номи.

Янги амир қўлига қоғоз-қалам тутқазилди ва у ўз фуқароларига марҳамат кўрсата бошлади. Олимхон имзолашга ҳужжатларни дарҳол Бадриддин қушбеги қўлига тутқазди, у қоғозларни баланд овозда ўқир, сўнгра жарчилар бу хабарларни Арк майдонида тўпланган бухороликларга етказардилар.

Олимхон аҳолига берган енгилликлар анчагина эди. Етиштирилган ҳар ман буғдойдан олинадиган солиқ бир тангага, боғлардан олинадиган солиқнинг тенг ярми камайтирилди. Ноҳақ банди этилганлар зиндондан озод этилдилар. Сарбозлар, давлат хизматидаги амалдорлар мойналари оширилди.

Тантаналар охирида давлатнинг барча машҳур бек ва уламолари, аъёнлари шарафига катта зиёфат берилди.

Кейинчалик Олимхон ўз хотираларида шундай ёзди: «Тахтга ўтирганимдан сўнг бу банда даргоҳи олийда мамлакатимни бир йиллик хирож тўлашдан озод қилиш фармойишини бердим. Шу тариқа иш тутишим билан фақир фуқароларни кўп хурсанд қилдим, уларнинг бошлари кўкка етди...»

* * *

Бу пайтга келиб амирликда Россия сиёсий агентлиги ва рус амалдорларининг таъсир кучи янада ошди. Сиёсий агент тумшуғини суқмайдиган бирор соҳа йўқ, боз устига, у ўзини амирнинг оталиғи ҳисобларди гўё. Уни ҳукмдор ҳам, элчи ҳам, қозию лашкарбоши ҳам дейиш мумкин эди. Аҳолиси 3,5 миллион кишини ташкил этадиган амирлик молиявий жиҳатдан Россияга бутунлай қарам бўлиб қолганди.

Биринчи жаҳон уруши бошлангач, рус императори амир Олимхонга генерал-адъютант ҳарбий унвонини

берди. Олимхон ҳам, ўз навбатида, содиқ вассал сифатида Россияни талончилик урушида яширинча одам кучи, пул билан мунтазам таъминлаб турди. Жанг-гоҳларга Бухоронинг кўрки ва фахри ҳисобланмиш неча ўн минг қорабайир отлар етказиб берилди.

Россиянинг талончилик урушидаги иштироки, унинг шармандали мағлубиятлари мамлакатдаги сиёсий кучлар фаоллигини ошириб юборди.

1917 йил февраль ойида буржуа инқилоби рўй бериб, император Николай тахтдан воз кечишга мажбур бўлди. Муваққат шўро мажлиси тузилиб, А.Ф. Керенский (рус сиёсий ва давлат арбоби. Муваққат ҳукумат раиси, 1881–1970) жумҳурият раиси мансабига кўтарилди. Орадан кўп ўтмай унинг мухтор вакили А.Преображенский Бухорога келди. Амир Олимхон ва элчи ўртасида суҳбат бўлиб ўтди.

Олимхон. Бухорои шарифга хуш келибсиз, Преображенский жаноблари! Ўйлайманки, бу сафарингиз ҳар икки мамлакат келажаги учун хизмат қилгай, иншоаллоҳ!

Преображенский. Хушвақт бўлинг, ҳазрати олийлари! Мен ҳам шу фикрдаман. Ярим асрдан ошиқроқ давом этган дўстлик, ҳамкорлик бардавом бўлади. Жумҳураисимиз Керенский жаноблари ҳам шунга умид билдирдилар.

Олимхон. Аминман, худди айтганингиздай бўлгусидир.

Преображенский. Мен ҳукуматим ва шахсан Керенский жаноблари томонидан Бухоро давлати сиёсий мустақиллигини тан олиш ва бу тўғрида тегишли ҳужжатларни имзолаш ваколати билан ҳузурингизга келдим.

Олимхон. Жаноби Преображенский, сиздан бу муждани эшитмаклик Бухоронинг қонуний ҳукмдори бўлмиш менга ниҳоятда мароқли. Халқим бу хайрли хизматингизни асло унутмагай! Дўстим Преображенскийга зарбоф тўн кийгизилсин!

Преображенский икки ўртадаги келишувга имзо чекиб, Бухородан жўнаб кетди.

Сўнгра Бухоро амирлиги вакили Петербургга жўнади. Шунингдек, мустақил сиёсат юргизиш учун вазир

Тўрахўжа ва мулла Қутбиддинлар Афғонистонга юборилдилар.

Бу орада Россияда октябрь тўнтариши юз берди. Большевиклар ва меньшевиклар бир-бирларига қарши омонсиз уруш эълон қилдилар. Афғонистон эса Британияга қарши кураш бошлади.

Кўп ўтмай амирликнинг Кобулга юборган элчилари ташрифига жавоб сифатида Афғонистондан мухтор вакил генерал Муҳаммад Валихон келди. У амир Олимхонга амир Омонulloхоннинг кўпдан-кўп қимматбаҳо совғаларини топширди. Икки ўртада самимий, дўстона суҳбат бўлди. Олимхон генерал Муҳаммад Валихоннинг олийнасаб, ақлли ва узоқни кўра оладиган киши эканига ишонч ҳосил қилди ва гапни чўзиб ўтирмай мақсадга кўчди.

Олимхон. Жаноби генерал, бандаи ожизнинг мақсад-ниятим шуки, давлатимга жиддий хавф солиб турган беасл большевикларга қарши уруш қилсам. Зеро, шу фурсатда душманнинг ниҳоятда заиф экани кўриниб турибди. Шу боис сўзсиз, вақтни ганимат билиш керак. Вассалом!

Муҳаммад Валихон. Афғонистон ва Бухоро дўст мамлакатлардир. Омонulloхон ва сиз, зоти шоҳона биродарсизлар. Бирингиз, Бритонийе давлатига қарши бел боғлаб, урушга киришганда, сиз ҳам бу тарафдан большевиклар давлатига шундай йўл тутсангиз, худо кўрсатмасин, сизнинг воситангиз сабабли, миллат хизматкори бўлган ҳар икки биродар Ислол оламиндан икки давлатни харобаликка олиб келмасангиз, деб кўрқаман. Бу ишни орқага суринг, шунда биродарингиз иши нима билан тугашини кўришингиз мумкин. Ундан сўнг бир-бирингиз билан бамаслаҳат иш юритсангиз яхшироқ бўлади.

Олимхон (анча сукутдан сўнг). Рост, вазири аъзам, сўзларингиз жуда тўғри. Мен ўзимга бўлган яхши муносабатингизни билдим. Бу мулоқотни эсдан чиқармайман.

Шу суҳбатдан сўнг Муҳаммад Валихон Петербург сари равона бўлди. Омонulloхон эса Фазл Аҳмадхон бошчилигида Бухорога икки юз нафар аскар, бир оркестр, еттита тўп ва еттита фил юборди.

Бу орада Россияда фуқаролар уруши авжига чиқиб, катта парокандалик юз берди. Большевиклар жамоаси Ленин, Троцкий, Сталин раҳбарлигида инқилоб ғояларини бутун жаҳонга ёйиш васвасасига тушдилар. Большевиктик босқин – қизил қуюн йўлида дуч келгани ямламай юта бошлади.

Жаҳон инқилоби васвасаси Бухорога ҳам тарқалди. Ёш бухороликлар партияси раҳбарлари Файзулла Хўжаев, Мирзо Муҳиддин Мансуровлар большевикларга мақсадларини баён этиб, улардан ёрдам сўрадилар. Улар амир ҳокимиятини сақлаб қолиб, ислохотлар ўтказмоқчи эдилар. Лекин большевикларнинг мақсади Бухорода ҳокимиятни тўла қўлга олиш эди.

1918 йил мартада Туркистон Халқ комиссарлар Совети раиси Ф.И. Колесов бошчилигидаги қизил қўшин Бухорога ҳужум бошлади. Амир Олимхон бу ҳақда шундай сатрларни ёзиб қолдирган: «Большевиклар 1336 ҳижрий жумод ус-соний ойининг шанба кунида уруш эълон қилиб, Бухоро давлатига қарши юриш бошладилар. Аллоҳнинг инояти, Пайғамбар шариатининг мадади билан, ҳарбий қурооларнинг камлигига қарамай, Бухоро ислом аҳлига зафар кулиб боқди, бу банда ғалабага эришди. Большевиклар мақсадларига эришолмай, сулҳ тузишга мажбур бўлдилар...»

1918 йил 25 мартда икки ўртада Қизилтепа сулҳи имзоланди. Ҳужжатларда қайд этилишича, бу қиргинда бегуноҳ бухороликлардан ўн минг киши қурбон бўлди. Шаҳар ва атроф қишлоқлар катта талафот кўрди.

Бу муваффақиятсизликдан сўнг большевиклар Россияси Бухорога ўз вакиллари Ш.Элиава ва Г.Брайдони юборди. Уларни Олимхон Аркда қабул қилди.

Элиава. Жаноби Олимхон, бўлиб ўтган воқеалар учун ғоят таассуф чекаман. Мен ҳукуматим номидан узр сўраш ваколатини олганман.

Олимхон. Қизиқ, бағоят қизиқарли... Наҳот қуббат ул-ислом Фохирамиз учун шаҳид бўлган шунча бегуноҳнинг хунини биргина узр сўраш билан ювиб бўлса?! Ўзингиз қандай ўйлайсиз, жаноби мухтор вакил?!

Элиава. Сизни яхши тушуниб турибман, жаноби Олимхон. Ноҳақ тўкилган қон ҳеч қайси ҳукмдорга шуҳрат келтирмайди. Лекин шаҳидлар қони муқаддасдир. Улар тўккан қон давлатининг тўла сиёсий мустақиллигини тан олувчи ҳужжатни ҳукуматим номидан имзолаш ваколатига эгаман.

Олимхон. Мени афв этгайсиз, лекин сизнинг жамоангиз имзолайдиган ҳужжатларга бизда ишонч йўқ. Биз Керенский ҳукумати билан шундай келишув имзо қилган эдик. Лекин у музга ёзилиб, офтобга қўйилди гўё.

Элиава. Маъзур тутгайсиз, аммо Керенский ҳукумати ўз номи билан муваққат эди, у сарнигун бўлди.

Олимхон. Сизларни ҳам сарнигун бўлишдан Аллоҳнинг ўзи асрагай...

Амирнинг авзойи бузилганини кўрган Элиава тилғламалик қилишга ўтди. У кўп ўйлаб ўтирмай, ҳукумати номидан катта ваъдалар берди.

Элиава. Дарвоқе, амир жаноблари, биз бир вақтлар Бухоро давлати тасарруфида бўлиб, сўнг тортиб олинган ерларни қайтариб беришга ҳам тайёرمىз. Бундан ташқари, билишимизча, армиянгиз қурол-яроққа эҳтиёж сезмоқда. Биз давлатингизга 50 минг дона милтиқ, беш юз тўп-пулемёт, эликта аэроплан етказиб берамиз...

Олимхон (ўзича). Элик минг милтиқ, беш юз тўп-пулемёт, элик аэроплан... Қайси давлат ўзи мустамлака қилмоқчи бўлган мамлакатга шунча қурол-яроғ беради?.. Бу большевиклар мени бутунлай гўл ҳисоблайди чоғи. (Элиавага юзланиб) Бизда шундай мақол бор, жаноб Элиава, «Буғдой нонинг бўлмаса ҳам, буғдой сўзинг бўлсин». Буғдой сўзингиз учун ташаккур!

Элиава. Биз, большевиклар доимо сўзимиз ва ишимиз бирлиги учун курашиб келамиз!

Олимхон. Ҳаммасини энг улуғ ҳакам – вақт кўрса-тади.

Олимхон большевикларнинг навбатдаги найрангини сезиб турса-да, ҳеч бўлмаса вақтдан ютиш учун мураса-мадора қилди. Яна икки ўртада келишув имзоланди. Амир совет давлати кундан-кунга кучайиб бораётгани, у ниҳоят таҳдидкор кучга айланаётганини

кўриб-билиб турарди. Шу боисдан инқилоб замонини тил учуда қутлаш учун Москвага, Ленин ҳузурига генерал Маҳдихон раҳбарлигида ҳожи Жўрабек Тўқсабо, Файбулла хўжа, Ҳожи Мирзо, Мирзо Наврўзбойларни юборди.

Кремлда Ленин ва генерал Маҳдихон ўртасида қуйидаги мазмунда суҳбат бўлиб ўтди.

Маҳдихон. Жаноби Ульянов! Бухорои шариф жамоаси улуғ Русия халқини инқилоб билан, озодлик билан муборакбод этади. Сизга амир Саййид Олимхон ҳазрати олийларининг кўпдан-кўп саломларини топширишга рухсат этгайсиз!

Ленин. Ташаккур, генерал, миннатдорман! Биз сизнинг давлатингиз билан яхши қўшничилик қилиш тарафдоримиз ва шунга интиламиз. Ўйлайманки, ўртадаги айрим англашилмовчиликлар тезда бартараф этилади.

Маҳдихон. Биз ҳам шундай фикрдамиз.

Ленин. Муҳтарам амирингиз Саййид Олимхонни сиёсий мустақиллик билан менинг номимдан қизгин қутлаб, у кишига салом ва чексиз ҳурматимни етказгайсиз. Биз Бухорои шарифнинг ислом дунёсидаги ўз ўрни ва нуфузини яхши биламиз, қадрлаймиз.

Маҳдихон. Улуғ Русия жаҳон майдонида буюк давлат сифатида қолиб, биродарлик муносабатларимиз бардавом бўлишига умид билдираман.

Ленин. Офарин, генерал! Юрагимдаги гапни айтдингиз. Биз, большевиклар, бутун жаҳон афкор оммаси бахт-саодат тенглиги ва тинч-тотувлигини ўзимизга олий мақсад, шиор қилиб олганмиз. Бухоро халқи ҳам бундан мустасно эмас. Жаҳон инқилоби тақдирини ўйлар эканмиз, сизнинг халқингиз тақдири учун ҳам жавобгарлик ҳис этамиз. Жамоамиз ўз қарорларида қатъий ва собит. Сиз ҳали бунга кўп марта имон келтирасиз, генерал жаноблари! Байроғимизга бир қаранг-а, қип-қизил! Бу озодлик, эрк йўлида қурбон бўлган йўқсиллар муборак қонининг рамзидир. Ҳа, бизнинг муддаомиз – бутун жаҳон инқилоби! Бу йўлда ҳеч нарсадан қайтмаяжакмиз!

Маҳдихон (ўзича). Бу зот восвосга ўхшайди. Бутун жаҳон инқилобин билан қўшмозор бўлгур! (Ленинга юз-

ланиб) Халқимиз шаънига айтган яхши тилакларингиз ва ишончингиздан бағоят сарафроздурман. Ҳамма истакларингизни Саййид Олимхон ҳазратларига етказгайман.

Ленин. Ҳа, ҳа, албатта етказинг! Ўйлайманки, икки ўртада имзоланган келишувлар яхши кунларга хизмат қилгусидир...

* * *

Москвага, большевиклар доҳийлари олдига ўз элчиларини юборган Олимхоннинг бу қадами Бухоронинг жаҳон ҳамжамияти, буюк давлатлар олдигаги нуфузига катта путур етказишини яхши биларди. Лекин у вазият ўта нозиклиги, большевикларнинг етарли куч тўплади дегунча албатта босқин қилишига кўзи етарди. Шу боис вақтдан ютиш, бу орада ҳал қилувчи жангларга тайёрланиш учун келишувчилик қилишга мажбур бўлди.

Павел Аксельрод (инқилобий ҳаракатлар иштирокчиси. Петроград совети аъзоси) советларнинг Бухородаги элчиси этиб тайинланди. Элиаванинг «қурол етказиб бериш» тўғрисидаги ваъдасига биноан Тошкентдан амирликка ўн битта ўқсиз тўп «совға» қилиб юборилди. Ана шу масхараомуз совға большевикларнинг Олимхонга бўлган ҳақиқий муносабатини яққол кўрсатиб турарди.

Шўролар давлати энди Бухорони иқтисодий жиҳатдан қамал қилиш йўли билан тиз чўктирмоқчи бўлди. Амирлик ташқи бозордан ажралиб қолиб, чет элга ўзининг молларини чиқаришдан маҳрум этилди. Оқибатда молларнинг нархи кескин тушиб кетди. Россия эса уни арзон-гаровга сотиб олиб, четга қимматга сотадиган бўлди. Бу ҳам етмагандек, амирликка турли тухматлар қилиниб, сиёсий айблар қўйилиб, мамлакатнинг халқаро нуфузига путур етказилди.

Қўйилган айблардан бири шундан иборат эдики, гўё «Саййид Олимхон қуроли кучларида сафарбарлик ўтказиб, Туркистон республикаси ва Русияга ҳужумга тайёргарлик кўрмоқда». Аслида эса бундай эмасди. Большевиклар ўзаро шартноманинг бирор бандига ҳам

риоя этмай, очиқдан-очиқ сиёсий ва иқтисодий тазйиқ йўлига ўтгач, амир аскарлар, ҳарбий анжомларни тайёр ҳолга келтириб, ўз чегараларини мустаҳкамлаш чораларини кўрганди. Бунга жавобан 1920 йил май-июнь ойларида Туркистон фронтининг қўшинлари амирлик чегараларида жанговар ҳолга келтириб қўйилди. Когон темир йўл станциясида икки томон қарама-қарши турарди. Большевиклар ўринсиз равишда амирлик фуқароларини тутиб ҳибс этишар, турли йўллар билан баҳона қидириб, қўққисдан ҳужум қилиш пайида эдилар.

Улар кўп ҳийла-тадбир қўллаб, неча мартааб дўстлик либосларини кийдилар, аслида эса маккорлик йўлини тутдилар.

Большевиклар Олимхонни гафлатда қолдириш ниётида Пётр Баранов (Туркфронт ҳарбий инқилобий кенгаши аъзоси) деган кишини ташқи ишлар вазири сифатида сулҳ тузиш учун Бухорога юбордилар.

Мухтор вакил Баранов ва Саййид Олимхон яна келишув тузиш юзасидан суҳбатлашдилар.

Баранов. Жаноби олийлари, аскарларимиз ва айрим фуқароларингиз ўртасида бўлиб ўтган тўқнашувлар учун узримизни қабул қилгайсиз. Рус давлати элик беш йилдан бери давлатингиз билан дўстлик ва ошначиликда бўлиб келди, шу пайтгача Бухородан манфаат кўрдик ва кўряпмиз. Икки мамлакат ўртасида бир-бирига зарар келтирадиган ҳаракатлар бўлмади. Истардимки, бундан кейин ҳам ҳар икки давлат ўртасидаги яхши муносабатлар ривож-равнақ топса. Сизнинг бизга қанча хизматингиз бўлса, жумҳуриятимиз адо этади. Лекин сиздан бир илтимосимиз бор, ўз аскарларингизни бизнинг темир йўл станциямиз ҳисобланмиш Когондан олиб чиқсангиз. Бизнинг аскарларимиз ваҳший ва нодон одамлардир. Мабодо аскарларингиз билан тўқнашиб қолишса, сиздек зоти шоҳона олдида бизни уялтириб қўйишади.

Олимхон. Яхши, жаноб Баранов, шартларингизни қабул қиламиз. Аскарларимизни уч милча орқага чекинтирамиз. Лекин чекинган жойимизда истехком қуриб, соқчилар қўямиз.

Баранов. Маъқул. Бу бизни қониқтиради.

Олимхон. Энди бизнинг арзимизга қулоқ тутсангиз. Шаънимизга айтилаётган ҳар хил гаплар тўхтатилса. Давлатимизнинг ислом дунёсида нуфузи баланд. Шундай экан, биз дўст мамлакатларимиз олдидан бебурд бўлишни истамаймиз. Энг аввало, бизнинг РСФСРга ҳужум қилишимиз тўғрисидаги уйдирмага чек қўйсангизлар. Ахир бунга ўзларингиз ҳам ишонмайсизлар-ку! Биз ҳеч кимга таҳдид қилмаймиз.

Баранов. Муҳтарам амир, арзингизни раҳбариятга етказаман ва сизни ишонтираманки, бу номаъқулчилик иккинчи такорланмайди.

Олимхон. Дарвоқе, жаноб Баранов, сал бўлмаса, ёдимдан кўтарилаёзибди. Марҳамат қилиб, юборган ўн битга ўқсиз тўпларингиз учун ҳукуматингизга миннатдорчилик изҳор этинг. Ўйлайманки, бундай «совға»лар орамиздаги ишонччи янада «муस्ताҳкмлайди».

Босқин. Шаҳар ўт оғушида

1920 йил 29 август, тунги соат ўн иккиларда қизилар амир қўшини истеҳкомларига қўққисдан ҳужум қилиб, юз эликдан зиёд соқчиларни банди этдилар. Соат иккиларда замбараклардан тўхтовсиз ўқ ёғдирилиб, бронепоезд, броневик ва аэропланлар ишга солиниб, Бухоро ўт-олов оғушида қолди. Бомба ва снарядлар портлашидан уйғониб кетган тинч аҳоли саросимага тушди, бечоралар мол-дунёси, уй-жойи, ҳатто болаларини ташлаб, ҳар томонга қоча бошладилар. Шаҳар кўчаларида қиёмат бўлди.

* * *

Шу машъум тунда шаҳарнинг нуфузли савдогарларидан бири Фозил эшон ўзининг Кўчқор гузаридаги ички-гашқи, болохонаю тағхонали данғилама ҳовлисида ёлғиз эди. Бир неча кун олдин у тонгда барвақт уйғониб, бомдод намозини ўқигач, йигирма беш яшар катта ўғли Шарифжон ва хотинини ҳузурига чақиртирди. Ёмон туш кўрганини, бу кўнглига ғулғула солганини айтиб ўтирмади, дарҳол мақсадга кўчди:

– Онаси, мен хизматкорларга тайинладим, арава-ларни ҳозирлашяпти. Шарифжон бош бўлиб, ҳаммала-рингиз, келин, болалар Кафтовул қишлоғига, жияним Миржонникига қовун сайлига боринглар. Ўтган кун ишларимни тугатиб, ҳафтанинг охирироғида бораман. Болалар бир яйрасин. Қачонгача бу диққинафас ҳовли-да ўтираминиз? Тирамоҳда қишлоқ жуда файзли бўлади.

Хонадонда Фозил эшоннинг бирор сўзи муҳокама этилмас, балки сўзсиз бажариларди. Оила бекаси Бахшанда ая беш ўғил, келинлар, хизматкорлар шунга одатлангандилар. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Бутун оила чошгоҳда араваларга ўтириб, Кафтовул қишлоғига ра-вона бўлдилар. Шарифжон «қовун сайли»нинг ҳақиқий сабабини яхши биларди. Шу боис отасини ёлғиз ташлаб кетишга кўзи қиймади, лекин унинг юзига тик боқиб ўрганмаганидан ноилож жўнади.

Фозил эшон ёлғиз қолгач, анча хотиржамланганди. Кўрпачага ёнбошлаб, пиёлага кўк чойдан қўйди-да, оп-поқ, кўркам соқдини тутамлаб, кўрган тушини хаёли-дан ўтказиб бошлади.

Момақалди роқ гумбураб, яшин-чақинлар чақнаган қоронғи кеча. Фозил эшон кимсасиз далада ёлғиз кетиб бораётган экан. Шу аснода осмонда улкан қанотлари-ни силкитиб қора қузғун пайдо бўлибди ва эшонга чанг солиб уни ердан озод кўтариб, ваҳшатли гумбурашлар аро осмону фалакка парвоз этибди. Фозил эшон ҳар-чанд уринмасин, фарёд чекмасин, қузғун чангалидан халос бўлолмас, қуш эса тобора баландроқ учар экан.

Ниҳоят у бутун кучини тўплаб, қаттиқ кучанган экан, қузғун чангалидан қутулиб, пастга қараб тош-дек учибди ва алақандай қоп-қора суюқлик қайна-ётган қозонга тушиб кетибди. Жизғанақ бўлдим, деб бор овозда дод солган эшон ўз овозидан уйғониб кетди. Ёстиғи, кийим-боши жиққа ҳўл, аъзойи бадани қалт-қалт титрарди. Кўп ўтмай баданини совуқ тер босди, ҳаво иссиқлигига қарамай эти жунжикди.

«Эй худо, ўзинг паноҳингда асрагайсан! Бу тушнинг таъбири нима бўлди экан? Аввал осмону фалакка пар-

воз этиб, сўнг қайноқ қора қозон...» ўйларди у ҳамон хавотир билан.

Гумбурашлардан чўчиб уйғонган Фозил эшон, бу энди туш эмас, балки ўша кўрган тушининг даҳшатли таъбири эканини тезда фаҳмлаб етди.

Шаҳарнинг у ер-бу ерида ёнғинлар бошланган, бомба-снарядлар тўхтовсиз ёғилиб турарди. Данғиллама ҳовлининг бақувват ёғоч тўсинлари қарсиллаб, зилзила пайтидагидек чайқаларди.

Фозил эшон калима ўгирди. «Хайриятки бола-чақани Кафтовулга жўнатган эканман...» ўзича пичирлаб шукроналик қиларди у.

Даҳшатли гумбурашлар кучаявергач, чол қўлига чироқни олиб, жон сақлаш учун тағхона томон шошилди.

* * *

СИТОРАЙ МОҲИ ХОСА. 31 август, чоршанба, кундуз соат иккилар чамаси. Ҳовуз бўйидаги очиқ айвонда турган Олимхоннинг чехраси тунд, катта-катта кўзларида ташвиш-таҳлика, иложсизлик аломатлари сезилади. У кўзларини аланга, тутун орасида тўлғанаётган Бухоро томондан узмас, қулоқни қоматга келтираётган артиллерия садоларини, осмонда қора қузғундек чарх уриб учаётган аэропланлар товушини эшитмас, вақт ҳисоби унинг учун тўхтаб қолганди гўё. Ҳа, у ўз ҳаётини энди иккига ажратмоқда эди. Большевиклар босқинигача ва босқиндан кейин... Лекин босқиндан кейинги ҳаёт қандай бўларкан? Бухоронинг қўлдан кетиши энди тайин бўлиб турибди. Хўш, салтанат қўлдан кетгач, беватан амир кимга керак бўлади?

Олимхон ўз-ўзига «Бухоро тахтини сақлаб қолиш мумкинми эди?» деган саволни қайта-қайта берар, лекин аниқ бир жавоб тополмас, бир хаёли «Ҳа, мумкин эди» деса, бир хаёли «Йўқ, фишт қолипдан кўчган эди», дерди. Унинг хатоси нимада, большевикларга оз бўлса-да, ишонганими ёинки жадидларга қаттиқ тазйиқ ўтказганими? Ахир қиблагоҳи ҳам ҳар доим «Қаттиққўл бўлинг, ўғлим, заиф қўлда ҳокимиятни ушлаб туриб бўлмайди», дегувчи эди-ку!

Амир «Колесов юриши»дан сўнг бўлган воқеаларни эслади. Ўшанда махсус тайёранган гуруҳлар – шер-баччалар советларга хайрихоҳликда гумон қилинган фуқароларни аёвсиз қирган, жадидлар, коммунистлар, Ёш бухороликларни ҳам аямаган эдилар.

Йўқ, Олимхон тузум душманларидан шафқатсизларча ўч олганидан пушаймон эмасди. Унинг фикрича, вазият шуни талаб қилганди ва амир душманларига ҳали кўп нарсага қодир эканлигини кўрсатиб қўйиш учун оммавий қирғин ўтказганди. Ҳозир шу воқеаларни эслади, боиси жадидлар билан иттифоқ тузилса, тожу тахт омон қолармиди, йўқми, шуни билмоқчи бўларди. Ҳамма нарсанинг ҳам қадри у йўқотилганда ёки йўқотилиши арафасида билинади. Душман зарбалари остида оҳ-воҳ чекаётган шаҳарга тикилиб турган сўнгги амирнинг юрагини шубҳалар, армонлар, тўхтовсиз кемирарди. Моҳи Хосанинг ҳар бир дов-дарахти, гул-кўкати ўтказилган роҳат-фароғатли кунлар ва тунларни эслатар, тўхтовсиз эшитилаётган жанг садолари унинг салтанати ҳалок бўлганини аниқ кўрсатиб турган бўлса-да, Олимхон ҳамон ниманидир сақлаб қолмоқчи бўлар, тақдири илоҳийдан нажот кутарди.

Лекин у энди ҳеч нимани сақлаб қолиб бўлмаслигини яхши биларди. Унинг қулоғи остида шунча гумбур-гумбур аро ўзи бундан икки йил олдин уйдан жадидларнинг «Учқун» газетаси чиққани учун қатл эттирган Муродбекнинг сўзлари жаранглаб кетгандай бўлди. «Олампаноҳ, – деганди ўшанда кишанбанд бек, – мени маҳв этганингиз билан «Учқун»ни маҳв этолмагайсиз! Ундан албатта аланга чиқади ва салтанатингизга, тожу тахтингизга ўт тушади, ўт!»

«Наҳот ўшанда бек башорат қилганди? Наҳот ўша қабиҳ сўзлар ижобат бўлди? Мана, наинки тожу тахт, балки бутун Бухоро, салтанат, бутун амирлик ўт ичида, ёнапти!..» даҳшат ичида ўйларди амир.

Лекин ҳозир унда ўзи йўл қўйган хатоларни тан олиш учун мардлик етишмаётганди. У агар отаси вафотидан сўнг у йўл қўйган хатоларни такрорламаслик тўғрисида ўз-ўзига берган ваъдасини эсласа, шундай қилиши керак

эди. Олимхон «Большевикларни Бухорога ким ва нима етаклаб келди?» деган саволга жавоб бериши керак эди. Тўғри, коммунистлар Ёш бухороликлар билан тил бириктириб, рус қўшинини шаҳар остоналарига олиб келишди. Бироқ амирликда зулм, инсон эркинликлари, ор-номусига тажовуз бу қадар кучайиб кетмаганида жадидлару болшевиклар ҳам бош кўтаролмасдилар, бир гуруҳ зиёлилар, камбағаллар уларга эргашмасдилар.

Сўнгги амирнинг бирдан-бир мардона жавоби тахминан шундай бўлиши лозим эди: Бухорога душманни бизнинг нобоп феъли-хўйимиз олиб келди! Биз туну кун айш-ишрат ботқоғига ботиб, халқ ҳақида ўйламай қўйганимиз ҳаммамизни сарнигул қилди! Порахўр беклар, амалдору қозилар шариф шаҳар бошига тушган балоларга сабаб бўлдилар! Биз – амиру амалдор ва фуқаро бир бутун бўлганимизда Бухоро бир умр сарбаланд тургуси эди. Чунки у буюкликка муносиб шаҳар!»

Лекин бу амирнинг эмас, муаллиф юрагидан кечган гаплар ва Бухоро аҳли бошига дақиқа сайин ажал уруғлари ёғилиб турганда, ҳукмдорни бу қадар қийинқистокқа олиш жоиз эмасдир, эҳтимол. Балки Олимхоннинг ёлғиз ўзи ва Аллоҳагина маълум бўлган ҳақиқати бордир?... Боз устига, муаллиф Бухоро босқинига ордан қарийб саксон йил ўтгач, шаҳар тақдирини ҳал қилган кўп воқеа-ҳодисалар, жуда махфий ҳужжатлар ошкор этилгач баҳо берапти.

Бу ўринда яна бир масалага эътибор қаратиш жоизки, рус мустамлакачилари Бухородек гўзал ва бой юртни бутунлай эгаллаш тўғрисида неча юз йиллар орзу қилишар ва табиийки, большевик аталмиш каллакесарлар ҳам бу ширин луқмани ютиш иштиёқида эдилар.

Бухоро ўт-олов ичида ўртанаётганини кўриб турган Олимхон юқорида бизнинг кўнглимиздан ўтган фикрларни ўйлаб кўрдими-йўқми, буниси номаълум. Лекин у шу топда шаҳарни тезроқ тарк этиш ҳақида ўйлаётгани аниқ эди.

Амир ўтирган очиқ айвонга генерал ҳожи Юсуф Муқимбек кириб келди, таъзим бажо келтиргач, сўз бошлади:

– Душман Чоржўй–Яккатут, Зиёдин–Қизилтепа, Ванғози–Баҳоуддин–Кармина йўналишлари бўйлаб қаттиқ ҳужум қиляпти. Ҳозир отлич аскар ва пиёдалар Бухорони ўраб олишяпти. Бугун-эрта шаҳарга ёриб киришади.

Генерал таҳликаю уйқусизликдан қизарган кўзларини амирдан олиб қочди.

Олимхон нидо қилди:

– Наҳот бирор чора йўқ, ҳожи Юсуфбек?! Наҳот биз ҳалок бўламиз?!

– Чора йўқ, ҳазрати олийлари. Лекин ноумид шайтон, деганлар... – ҳамон кўзларини ердан узмай жавоб қилди генерал. – Ахир аэроплану бронопоездларга қарши фақат милтиқ ва эски тўплар билан жанг қилиб бўлмайди-ку! Ҳалиям сарбозларимиз ҳар қарич ер учун жон олиб жон беришяпти.

Олимхон генералга жавоб қайтармади. Қўшинни замонавий қуроолар билан таъминлаш масаласи унинг учун энди бир умрлик армон бўлиб қолса, ажабмас.

Бундан бир неча ой муқаддам Бухоро қўшини саркардалари генерал Маҳдихон ва полковник Ҳожи Жўрабек Усмон қушбеги ҳамроҳлигида амир ҳузурига кириб, большевиклар хавфини даф этиш учун ҳарбий мақсадларга 30-40 миллион атрофида олтин ақча сўраган эдилар. Саркардаларнинг айтишича, инглиз миссиясининг Машҳаддаги вакили амирлик қўшинини замонавий қурол-аслаҳалар билан таъминлашни ваъда қилганмиш. Ўшанда амир саркардалар таклифларини рад этди, уларга зарур ақчани бермади. Ким билади, унга большевиклар хавфи ҳам узоқ туюлгандир ёки шунча олтинни кўзи қиймагандир...

Олимхон ҳузурида тик турган генерални ҳам унутиб, энди тезроқ Бухорони тарк этиш тўғрисида ўйламоқда эди. Сўнг у бирдан қўлини шахд билан сермаб, генералга хитоб қилди:

– Бўлар иш бўлди, бек, биз энди ҳазрати Пайғамбар алайҳиссалом Маккадан Мадинага ҳижрат қилганлари каби, Бухорои шарифни тарк этамиз! Айтинг, Усмон

қушбеги, Абдурауф карвонбоши билан карвонимизни йўлга ҳозирланг!

Кўп ўтмай афғон элчиси ва бригада саркардаси Абдушукурхон, Афғонистоннинг Тошкентдаги элчисининг шикор бошлиғи Муҳаммад Асламхонлар амир ҳузурига келдилар. Амир уларга мурожаат этди:

– Дўстлар, бандаи ожизнинг бундан буён шаҳарда қолишим кўпдан-кўп талафот ва харобаликларга олиб келиши мумкин. Ёғилиб турган бомбаларни кўриб турибсиз. Мен доруссалтанатни тарк этаман. Меҳмондўстлик одоб-қоидалари сиз, азизларни ўзимга ҳамсафар бўлишга ундашни талаб этади.

– Ҳақ гапни айтдингиз, ҳазрати олийлари. Бундан буён бу ерда қолиш ҳаммамиз учун ва энг аввало Бухорои шариф учун ҳалокатлидир. Биз сизга ҳамсафармиз. Сиз, ўзбекларда бир мақол бор: «Кемага кирганининг жони бир», – амирнинг гапини қувватлади Абдушукурхон, Муҳаммад Асламхон ҳам шу фикрга қўшилди.

Шундай қилиб, сўнгги амир шаҳарни тақдири илоҳий ҳукмига топшириб, қурол-аслаҳа, озиқ-овқат, хуржун-хуржун олтин ақчалар, ёмбиларни карвонга ортиб, яқинлари маслақдошлари ҳамроҳлигида 31 август кундуз соат тўртларда жаннатмонанд Ситораи Моҳи Хосани тарк этди.

Туман Комот ва Харқонруд томон йўлга чиққан бу карвонда бир неча минг Бухоро хизматчи ва аскарлари, афғон аскарлари, мансабдорлари бор эдилар.

Моҳи Хоса узра парвоз этаётган аэропланлардан бирининг учувчиси шимол томонга қараб йўлга чиққан карвонни кўриб қолиб, қўмондонликка хабар берди. Амирни таъқиб қилиш бошланди. Лекин карвон Ғиждувон туманига омон-эсон етиб келиб, тунни шу ерда ўтказди.

* * *

Эгасиз қолган пойтахтда эса қизил қирғин бошлаганди. 1 сентябрь оқшомида 1-армиянинг татар отлиқ аскарлар бригадаси Қарши дарвозасини портлашиб шаҳарга бостириб кирди. Кўча жанглари авжига чиқди.

Қўмондонлик амир қочгани, сарбозлар деярли қаршилик кўрсатмаётганини билиб турса-да, артиллерия отишмаси ва бомбардимон ҳамон тўхтатилмас, Шарқнинг кўрки ва фаҳри бўлган обидалар, тинч аҳоли яшайдиган бой ва обод гузарлар ўт-олов оғушида, жисми-жони ўртанаётган муқаддас шаҳар тўлғанар, инграр, фарёд чекарди.

Бухоронинг деярли учдан бир қисми куйиб кулга айланди. Неча минглаб шаҳар ҳимоячилари, кексалар, аёллар, болалар ҳалок бўлдилар.

Кейинги ҳужжатлар билан тасдиқланишича, ўша беш кунлик қирғин давомида шаҳарга 12 мингдан ошиқ бомба-снаряд тушган.

1920 йил 2 сентябрда Арк қизиллар қўлига ўтди. Бухоронинг жафокаш халқи пешона тери эвазига яратилган амирлик бойликларини талаш бошланди. Амир Олимхон олиб кетишга улгурмаган бойликлар эса жуда кўп эди. Махсус архив ҳужжатлари гувоҳлик беришича, амирлик хазинасида 1 миллион 148380 дона Бухоро тилло тангаси, 4 миллион 635100 рубль рус тиллоси, 17 минг 728 килограмм Гамбург қўйма олтини, 41 тонна Гамбург қўйма кумуши бор эди. Бундан ташқари, жуда кўп миқдорда бриллиант, ёқут, феруза, марваридлар неча юз миллион сўмлик бойликни ташкил этарди. Буларнинг бир қисмини бухоролик ватанпарварлар яшириб қўйишга улгурган бўлсалар-да, бойликларнинг жуда кўп миқдори большевиклар томонидан мусодара қилинди.

* * *

Ёнғинлар босилиб қолган бўлса-да, Бухоро кўчаларида ҳамон тутун, куйинди ҳиди анқир, шаҳар осмонидан одатдагидек тирамоҳ оҳанглари эмас, дод-фарёд, ғам-андух, ваҳима саси келарди. Босқин пайтида атроф қишлоқларга тарқаб кетган фуқаролар «омон-омон» сўзига ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмай, ҳадиксираб, қўрқа-писа шаҳарга қайтмоқда эдилар.

Қалъа ташқарисида, шаҳар атрофидаги окопларда ҳамон қизил аскарлар куймаланишар, дарвозалар олди, кўча-кўйларда ҳам аскарлар жуда кўп, улар

қайтиб келаётганларга онда-сонда гап отишар, лекин маҳаллий аҳоли индамай ўтиб кетаверарди. Бир неча кун бурун салобат тўкиб турган шаҳар ўрнида абгору афтодаҳол вайроналарни, култепаларни кўриш жуда оғир, у ер-бу ерда шишиб ётган мурдалар юракларга чексиз даҳшат соларди.

Фозил эшон оиласи ҳам Кафтовул қишлоғидан қайтиб келди. Тағхона ёнида чўзилиб ётган Фозил эшонни биринчи бўлиб кенжа ўғил Абдуваҳоб кўрди. Унинг фарёди ярим вайрона ҳовлини ларзага солди. Оиланинг барча аъзолари шу ерга тўпландилар. Отанинг кўзлари очиқ, уларда даҳшат излари ҳамон зоҳир, салласи чувалиб кетган, оппоқ соқолида бир неча томчи қон қотиб қолганди.

Кўп ўтмай ҳовли одамга тўлди. Беш ўғил, қариндош-уруғ чопон кийиб, белларини боғладилар, «Вой, отам!» дея ҳасса тутдилар. Шаҳар ваҳима, аросат оғушида бўлишига қарамай, фотиҳага келувчиларнинг кети узилмасди. Чунки Фозил эшон шаҳарнинг баобрў, нуфузли савдогарларидан бўлиб, Бухорода уни танимайдиган киши кам топиларди.

Ўғиллар бўлаб йиғлашар, улар бир сўзли, чўрткесар ва ниҳоятда қаттиққўл оталари ўзлари учун нақадар азиз эканини чамаси энди, ундан айрилгач англамоқда эдилар.

Фозил эшон ўғилларини эркалатмас, ҳаммасини тенг кўрар, лекин шунга қарамай кенжа ўғил Абдуваҳоб отасининг қаттиққўллигида ҳам ўзига нисбатан алоҳида бир меҳр борлигини юрак-юракдан ҳис этарди. Абдуваҳоб ўша йили йигирма ёшга тўлганди.

Ўғиллар отани иззат-икром билан тупроққа қўйдилар. Барча маросимларини ўтказиб, юртга ош бердилар.

Абдуваҳоб уззу-кун уйда ўтирар, мутолаа қилмоқчи бўлар, лекин китобни қўлга олди дегунча отасининг нуроний чехраси, оппоқ соқол толаларида қотиб қолган қон томчилари кўз ўнгида гавдаланарди.

Онаси, акалари унга панд-насиҳат қилсалар-да, кенжа ўғил юпанмас, кун сайин одамови бўлиб борарди.

Абдуваҳоб ўқиётган мадрасага бомба тушиб, ёниб кетган, мударрисларнинг бир қисми Афғонистонга қо-

чиб кетган, бир қисми шаҳардаги қиёмат-қойимдан капалаги учиб, аллақаерларда беркиниб юришарди. Абдуваҳоб эса мотамсаро ҳовлида нима қилишини билмай ҳайрон эди.

Абдуваҳоб сермулоҳаза, мадрасада олган билимлари мағзини чаққан, оқ-қоранинг фарқига борадиган йигит эди. Унинг юрагида алам ҳаддан зиёда, большевикларга, жадидларга ва амир Олимхонга берадиган саволлари жуда кўп эди. Лекин у биринчи саволни жадидлар билан яқин алоқада бўлган акаси Шарифжонга берди:

– Айтинг-чи, акажон, бутун умр инсоф-диёнат билан яшаган, тақводор падари бузрукворимизнинг ёзуқлари не эди? Нега энди келиб-келиб кофирларнинг ўқи отажонимизнинг кўксиларига қадалди? Шунча мурдуру хоинлар омон қолиб, савоб дея бутун бошли гузар мачити сарф-харажатини зиммасига олган, беш вақт намозни канда қилмаган, мусулмончиликнинг барча фарзу суннатини адо этган фариштадек отагинам шаҳид бўлдилар?!

Шарифжон чиройли қўй кўзларини укасидан олиб қочди, чуқур тин олди ва шундай жавоб қилди:

– Эй, укажон, қўй, бу саволларинг билан бағримни тирнама! Парвардигори гулчин деганлари шу. Аллоҳ таолло гулдайн пок ва нозик одамларни ўз раҳматига олади. Палид ва ифлослардан эса Аллоҳ-да, банда-да безор! Яна шуни билиб қўйки, падаримиз, жойлари жаннатда бўлмай, биз учун қурбон бўлдилар. Мен шунга аминманки, у кишининг пок ва муборак номлари бизга бир умр яшашга кўмак бергусидир!

Шу куни ака-ука узоқ суҳбатлашдилар. Шарифжон ўзи ва оиласини нималар кутаётганини аниқ билмас-да, большевиклар бераётган ваъдаларга унчалик ишонмас, фақат инқилоб аталмиш хунрезлик довуллари омон қолиш учун нима қилиш кераклиги хусусида фикр юритарди.

Орадан кўп ўтмай Шарифжон большевикларнинг аллақандай масъул идорасига ишга жойлашиб олди. У Абдуваҳобнинг бу қанақа идора, нима иш билан машғул бўлиши ҳақидаги саволларига жавоб қайтармас, фақат

сирли жилмайиб, «Балонинг сиртида бўлгандан кўра, унинг ичида бўлган маъқулроқ», деб қўярди. Лекин дунёда вақти келиб очилмайдиган сир йўқ. Охир-оқибат Шарифжоннинг БухЧКда (Бухоро фавқулодда комиссияси) ишлаётгани маълум бўлди. Бу қанақа ташкилот эканлиги инқилобдан сўнг ўтган бир неча ой мобайнида Бухоро аҳлига ойдай равшан бўлган. БухЧК номи юракларга чексиз қўрқув, даҳшат соларди. Чарм камзул, узун қўнжли этик кийиб, белидаги камарига маузер осиб юрадиган чеҳраси тунд кишилар асосан сиёсий террор, Бухоронинг беҳисоб бойликларини мусодара қилиш билан шуғулланишар, янги тузумни тан олмаган, тан олгиси келмаган ёки тушунмаган фуқаро шўрини қуритардилар. Ҳозир мадрасасида очилган ҳибсхона маҳбусга тўлиб кетган, уларни қандай қийнашлари ҳақида шаҳар аҳолиси ўртасида даҳшатли ҳикоялар юрарди. Булар тўғрисида кўп эшитган Абдуваҳоб Шарифжонга савол берар, акаси эса тўғри жавоб қайтармай, «Шошма, ҳали ҳаммасини ўзинг кўрасан, кейин хулоса чиқарасан», дерди. У бекорга бу гапларни айтмаган экан, тез орада Абдуваҳобни БухЧКга ишга таклиф қилиб қолди. Кенжа ўғилнинг капалаги учиб кетди. «Номи юракларга даҳшат соладиган идорада асло ишламайман», деб туриб олди. Шарифжон ётиғи билан тушунтирди. ЧК амалга ошираётган қонли ишларда ўзининг мутлақо даҳли йўқлиги, котибият бошлиғи бўлиб ишлаётгани, Абдуваҳоб истаса, котиблик қилиб, тузуккина маош олиши мумкинлигини таъкидлади. Абдуваҳоб кўнавермагач, очигини айтди.

– Тушунсанг-чи, укажон, тез орада улар бой, ўзига тўқ оилалар билан шуғуллана бошлайдилар. Ялпи қирғин бўлиш эҳтимоли бор. Биз шу ерда ишлаб турсак, нисбатан хотиржам бўлишимиз мумкин. Ҳозир текширувдан ўтиб, ишга кирасан, ўзим ёрдам бераман. Агар имкониятдан фойдаланмасак, худо кўрсатмасин, қатағон бошланса, текшириб ўтирмай девор ёнига тик қўйиб отиб ташлашаверади. Ҳозир ҳам қанчадан-қанча гуноҳсиз бошлар сапчадек узилаяпти. Хўп де, укажон, ахир мен сенга олдин ҳам

айтган эдим-ку, ҳозир балонинг ичида бўлган маъқулроқ. – Шарифжон укасининг елкасидан қучиб эркалади, сўзида давом этди: – Жигаримсан-ку, наҳот сенга ёмонликни раво қўрсам?

Акасини беҳад яхши кўрган Абдуваҳоб ноилож кўнди.

У аввалига турли иш қоғозларидан нусха кўчириб, уларни тартибга келтириб юрди. Секин-аста сўроқ баённомаларидан нусха кўчиришга бера бошладилар. Шарифжон ҳар замонда укасидан хабар олиб, унга иш ўргатар, кўнглини кўтариб қўярди. Йигит аста-секин ишга кўника бошлади. Лекин бари бир, сўроқ баённомаларини кўчираётганда бу жонсиз қоғозларда бирор-та ортиқча сўз бўлмаса-да, бадани жимирлаб кетарди. Араб алифбосида чиройли қилиб ёзилган сатрлар орасидан йиғи, фиғон саси келарди гўё.

Муҳаббат ва нафрат. Ғозиён зиндони.

Тунги қийноқлар

Кеч куз. Шивалаб, майин ёмғир ёғар, ҳовлидаги яккаю ягона тут дарахтининг сап-сарик, тилларанг барглари чорқирра гишт ётқизилган супа юзида совуқ томчилар остида дийдираб, афтодаҳол шивир-шивир қилардилар.

Абдуваҳоб барвақт ишга отланар экан, сим-сим ёғаётган ёмғир юрагига олиб кирган алланечук ҳазин-мунгли, лекин қандайдир ёрқин оҳанглардан сархушдек эди. Ишга барвақт отланаётганининг боиси кеча бошлиғи, маҳаллий тилда бинойидек гаплашадиган армани комиссар Грант Бабаян барвақтроқ келишни, зарур юмуш борлигини уқтирганди.

Ўрта яшар, кўзлари доим кулиб турувчи бу комиссар Абдуваҳобга жуда меҳрибон, беозор кўринар, Ғозиён ҳибсхонасидан эшитилиб турадиган дод-фарёдларга мутлақо алоқаси йўқ эди йигитнинг назарида. «Агар ҳамма большевиклар Бабаянга ўхшаганларида, Ғозиён маҳбусга тўлиб кетмасди», дея ўйларди котиб.

Абдуваҳоб икки табақали гужум дарвозадан чиқиб, пасткўчадан кетиб борар экан, ёмғир тозалаган рутубатли ҳаводан кўксини тўлдириб нафас олди, қадами-

ни тезлатди. У мачит ёнидан ўтиб, муюлишга етганда рўпарадан келаётган паранжили аёл диққатини жалб этди. Паранжили аёл унинг қаршисига келганда қадмини секинлатди, нозик, мрамардек қўллар чачвонини ним кўтардилар-да, нафис бир товуш Абдуваҳобни юришдан тўхтатди.

– Ассалом! Бахайр, Абдуваҳоб ака, шошилиб қаёққа кетиб борасиз?

Паранжи остидан бир жуфт қуралай, чақноқ кўз йигитнинг туташ қошлари, чиройли, ингичка, мўйловига суқ билан қараб турарди.

– Э, ҳа, Гулбодом, сенмисан, ваалайкум салом! Хизматга боряпман.

Салом ва сўроқ берувчи Абдуваҳобларнинг қўшниси, у билан бирга ўсиб-улғайган, Барот заргарнинг катта қизи Гулбодом эди.

– Абдуваҳоб ака, – деди қиз товушини пасайтириб, атрофга олазарақ назар ташлар экан, – қачонлардан бери сизни кўрмоқчи бўлман-у, ҳеч маврудини тополмайман, – унинг овозида ноз, карашма, эркаланиш бор эди. Йигитнинг юраги хаприқиб кетди. Ҳар иккаласи чақчақлашиб, сирлашиб ўтказган маъсуд дамлар, қизнинг балоғат ҳиди уфуриб турган сочлари атри ёдига тушиб, боши айлангандай бўлди.

– Агар мени кўрмоқчи бўлсанг хуфтондан сўнг ўша жойга бор! – Абдуваҳоб шундай деди-ю, қиздан узоқлашди. Кўча бошида уларнинг суҳбатлашиб туриши бегона кўзлар учун яхши эмасди.

Абдуваҳоб Ҳозиёнга етиб борганида Грант Бабаян уни хушчақчақ қаршилади, ҳар галгидек соғлигини суриштириб ҳазил-хузул қилди. Лекин унинг кайфияти хуш эмаслиги митти, кулранг кўзларидан билиниб турарди. Уйқусизликдан бўлса керак, кўзларининг милки қизарган, пешонасидаги ажинлар қуюқлашганди. Бунинг сабабини Абдуваҳоб биларди. Чунки Ҳозиёнда сўроқ ва қийноқлар туну кун давом этаётгани ҳақида гап-сўзлар кўпайиб бормоқда, Шарифжонни ҳам уйда учратиш қийин, унинг чиройли кўзлари киртайиб, озиб, бир аҳволга тушиб қолганди.

– Қани, ёш дўстим Абдуваҳоб, – деди Бабаян дона-дона қилиб, – қоғоз-қаламингни ҳозирлаб, тайёр бўл. Бугун жуда хавфли давлат жинойатчисини сўроқ қиламан. Бирор калима сўз тушиб қолмаслиги керак. Англадингми?

Абдуваҳоб бош қимирлатиб тасдиқлади-ю, вужуди-га титроқ оралаганини ўзи ҳам сезмай қолди. «Давлат жинойатчиси? Ким бўлди экан у?» Бу ўй йигитнинг ми-ясини аёвсиз кемира бошлади.

Бабаян эса ўзининг одатдаги сиёсий суҳбатини бош-лади.

– Биласанми, Абдуваҳоб, сен жуда бахтли йигит экансан. Сабаби – энди озод юрт – Бухоро Халқ Совет Республикаси фуқаросисан. Сенинг авлодларинг ҳам озод ва обод юртда яшажак. Мен бунга ишонаман! Ҳукуматимиз халқаро миқёсда катта ишлар қиляпти. Бу йўлда Файзулла Хўжаев фаолияти жуда сермаҳсул бўляпти. Қисқа вақт ичида Бухоро жумҳурияти Эрон, Афғонистон, Туркия ва ҳатто Германияга ўз элчилари-ни юборди. Бундан фахрланмай бўладими, ёш дўстим?

Бабаян ўз дийдиёси билан банд экан, узун найза-ли милтиқ кўтарган икки соқчи қўллари кишанбанд, соч-соқоли ўсиб кетган барваста, кенг елкали маҳбусни хонага олиб кирди.

Грант Бабаян тавозе билан маҳаллий тилда у билан саломлашди. Маҳбус унга ижирғаниб назар ташлади саломга алик олмади.

Комиссар афсус билан бош чайқади:

– Сиз давлат идорасига келдингиз ва сиз билан дав-лат одами гаплашяпти, ўзингизни қўлга олсангиз яхши бўларди.

Маҳбус қўлларидаги кишанни шилдиратиб, Аб-дуваҳоб томонга истеҳзоли назар ташлади. Унинг ўт чақнаб турган нигоҳлари «Эҳ, сен, сотқин, малай», де-ган маънони уқиш мумкин эди. Абдуваҳобнинг бада-ни жунжикиб кетди. Акаси Шарифжоннинг «Бизнинг қонхўрликларга мутлақо дахлимиз йўқ», деган сўзлари-ни эслади. «Хўш, қонхўрликларга дахли йўқ одам ана шу маҳбуснинг жирканганнамо нигоҳига қандай тоб

берсин? Ҳамюртлар қўлига кишан солинганда, уларнинг бегуноҳ қони тўкилганда жимгина, лоқайд қараб туриш қонхўрликдан бешбаттар эмасми?!»

Грант Бабаян ўрнидан туриб у ёқ бу ёққа юрди, улкан маузерини чарм ғилофидан чиқариб, тарақлатиб стол устига қўйди. Сўнгра қайтиб ўриндиққа ўтирди-да, маҳбусга юзланди.

– Майли, вақти келиб саломлашиш одобини ҳам ўргатармиз. Ҳозирча саволларга жавоб беринг. Акс ҳолда... – Комиссар столдаги маузерга кўз қирини ташлаб қўйди. Маҳбус беписанд жавоб қилди:

– Саволинггаям, ўзинггаям, давлатинггаям тупурдим! Жавоб эмиш, жавобимни эшитдинг-ку! Жавобим қулоғингни қоматга келтирмадимми? Менинг сен ваҳшийларга бошқа жавобим йўқ!

Комиссар бунақа ғалваларга кўникиб қолганди, пинагини ҳам бузмай яна савол берди:

– Исмингиз, отангизнинг исми, насл-насабингиз, машғулотингиз?

– ...

Бабаян саволларини яна бир неча марта такрорлади.

– Исмин билан нима ишинг бор, отсанг отиб ташлай-вермайсанми! – деди ғазаб билан маҳбус.

– Йўқ, – деди комиссар, – отиб ташласак, жуда осон қутулиб кетасиз.

Ниҳоят анча олишувдан сўнг маҳбус саволларга жавоб беришга кўнди.

– Мана бу бошқа гап, – деди комиссар чеҳраси ёришиб, – шундай қилиб, исмингиз, отангизнинг исми?

– Исмин Абдумўмин, отамнинг исми шарифлари Абдулла.

– Нечанчи йил таваллуд топгансиз?

– 1885 йил, ҳамал ойида.

– Насл-насабингиз?

– Савдогар оиласиданман.

– Сиёсий қарашларингиз?

– Ёш бухороликлар фирқаси аъзосиман.

– Ана холос, бу ёғи қандоқ бўлди экан? Ахир қуроли қўзғолон олдидан большевиклар раҳбарлиги остида Бухо-

ро компартияси ва Ёш бухороликлар фирқаси бирлашган эди-ку, наҳот бундан беҳабарсиз?

– Беҳабар эмасман. Лекин Бухорони талаш, ёндиришга келишилмаганди, озод қилиш тўғрисида битим имзоланган эди. Биз Бухоро Компартияси йўлини вақтинча қабул қилган эдик. Энди билсак, сиёсий кўр, гумроҳ эканмиз! Сиз бизни ўз қўлимиз билан қонга ботирдингиз!

Хонага оғир сукунат чўкди. Абдуваҳоб баёни ёзиб борар экан, қулоғи шанғиллар, маҳбус сўзлари унинг кўксига ўткир ханжардек тобора чуқурроқ ботиб борарди.

Бабаян ўрнидан туриб тамаки тутатди, у ёқ бу ёққа юриб, бурнидан тугун қайтарди. Сўнгра хона ўртасига, маҳбус рўпарасига келди:

– Майли, сиз билан бизнинг сиёсий воқеаларга қарашларимиз турлича. Бу – табиий. Чунки голиблар ва мағлублар воқеаларга турлича назар билан қарайдилар. Сиз менинг асосий саволимга жавоб берсангиз бўлди. Эшелонни портлатишда кимлар иштирок этди? Яширин ташкилотингизнинг мақсади нима?

– Эшелонни бир ўзим портлатдим. Чунки Бухоро халқи пешона тери эвазига йиғилган бойликлар таланишига сира чидаб туrolмадим. Ҳеч қанақа яширин ташкилот ҳам , мақсад ҳам йўқ! Бу сизлар тўқиган сафсата, холос!

– Ёлғон! Сафсата эмас, бутун бошли бир эшелонни бир ўзингиз портлата олмайсиз-ку!

– Порохлаи эшелон учун биргина гугурт чўпи кифоя қилди! – маҳбуснинг юзи бир оз ёришиб, овози баландлади. – Биргина учқун билан кули кўкка совурилди! Қани энди имкон бўлса-ю, бутун хону монингизни кўкка совурсам!

Маҳбус сўзларини тугатолмади. Грант Бабаян унинг кулоқ чаккасига қаттиқ мушт туширди. Маҳбус чайқалиб кетди-ю қуламади. Шунда Бабаян этиги билан унинг мойсига тепди. Маҳбус гурсиллаб қулади. Комиссар унинг тепасига бориб яна бир тепди, сўнг ўшқирди:

– Ё ҳозир шерикларингни айтасан ёки тўнғиз қўпасан! Ифлос! Мараз!

Хонадаги шовқинни эшитиб, йўлакдаги соқчилар югуриб киришди. Бабаян уларга «Ҳаммаси жойида, чиқиб кетинглар» дея ишора қилди.

Оғир, нағалли этик зарбаси жуда қаттиқ эди шекилли, ерда ётган маҳбус хириллай бошлади. Буларни жимгина кузатиб турган Абдуваҳобнинг қулоқлари битиб, кўнгли беҳузур бўлди, боши гир-гир айлана бошлади.

Бабаян маҳбуснинг бошини кўтарди. Бечора Абдумўминнинг кўзлари пахтаси чиққан, оғзидан кўпик кетарди.

Бирдан қандайдир иссиқ тўлқин Абдуваҳобни қамраб олгандек бўлди-ю, вужуди қоронғи бўшлиқ қаърига сингиб кетди гўё. У «шилқ» этиб столга қулади.

Кўзларини очганда тепасида Бабаян рўмолча билан елиб ўтирар, хонада маҳбус кўринмасди. Комиссар стаканда сув узатди.

– Ма, ич, ўзингни қўлга ол. Сўроқнинг ҳам белига тепдинг. Мен кўнглинг шунчалар бўш деб ўйламагандим. Сал баландроқ дўқ урганда маҳбусдан олдинроқ ҳушингдан ажраб ўтирибсан-а. Начора, ёш дўстим, инқилобимиз – халқ инқилоби. Лекин унинг қаттол душманлари жуда кўп. Уларга нисбатан шафқатсизлик қилмасак бўлмайди. Инқилоб душманлари билан пачакилашиш жаҳон инқилоби тақдирига хавф солади!

Абдуваҳобнинг ранги докадек оқариб кетган, ҳамон боши айланиб, кўнгли беҳузур бўларди. Комиссар кўзларида аллақандай тушуниксиз ифода билан жаҳон инқилоби, афкор омма бахт-саодати тўғрисида оғиз кўпиртирар, лекин унинг ҳақиқий башараси йигитчага энди аён бўла бошлаган эди. Комиссар ўлжасини авраб, ютишга шайланаётган улкан аждаҳога ўхшаб кетарди.

Абдуваҳоб комиссарнинг сўзларига жавобан ҳеч нима демади. Абдумўминнинг патаги чиқиб кетган кўзлари, оғриқдан қийшайган башараси, оғзидан оққан оппоқ кўпик йигитнинг назаридан кетмас, этини жунжиктирарди.

Бабаян гапириб-гапириб чарчагач, шундай деди:

– Майли, сенга бугунликча етар энди. Бор уйингга, дамингни ол.

Абдуваҳоб Бухоронинг сокин, кимсасиз пасткўчалари бўйлаб уйига қайтар экан, жуда ҳорғин, бутун вужу-ди қаттиқ калтак егандек пажмурда эди.

Ёмғирдан сўнг ҳаво мусаффо, осмоннинг у ер-бу ерида паға-паға қора булутлар сузиб юрар, йигитнинг кўнгли ҳам шу қора булутлар каби зимистон эди. «Наҳот жаҳон инқилоби дея бонг уриб юрган Бабаян шунчалар йиртқич, хунхўр бўлса? Наҳот жаҳон инқилоби бировларнинг бегуноҳ тўкилган қони билан амалга ошса? Йўқ, бу мумкин эмас! Абдумўмин гуноҳкор бўлса, жазолаш мумкиндир, лекин уни бунчалар хўрлашга ҳеч кимнинг, ҳатто халқ номидан гапириб юрган кимсаларнинг ҳам ҳаққи йўқ! Қолаверса, Абдумўмин ўз халқи бойликларини ҳимоя қилибди, бунга унинг маънавий асоси бор. Булар эса биров мулкига кўз олайтирган келгиндилар-ку!»

Абдуваҳоб йўлда учраётган битта-яримта йўловчиларни ҳам кўрмас, миясида сон-саноқсиз саволлар, шубҳалар чарх урарди.

У оқшомгача турли ўй-хаёлар билан банд бўлди. Оқшом чўкаверган сайин уни кун бўйи қийнаб, тинчлик бермаган машъум фикр-хаёлар секин-аста тарқалиб, кўнглида аллақандай ҳаётбахш, илиқ ҳис пайдо бўлди. Гулбодом билан учрашув онлари яқинлашган сайин йигитнинг чеҳраси очилиб борар, юраги хапқирарди.

У таҳорат олиб хуфтон намозини ўқиди, сўнгра гузар мачити ортидаги эгаси кўчиб кетиб, ташландиқ бўлиб қолган ҳовлича томон тез юриб кетди.

Оқшом хийла изғиринли, осмонда юлдузлар гужғон ўйнар, қоронғилик қаърида аллақандай ёқимли бир сир яширин эди.

Абдуваҳоб кимсасиз, сокин ҳовли ўртасида бир оз тўхтаб атрофга аланглади. Шу аснода кунчиқар томондаги айвон тарафдан Гулбодомнинг серхавотир, титроқ овози эшитилди:

– Мен бу ердан, Абдуваҳоб ака!

Йигитнинг вужудига майин бир титроқ оралаб, айвон томонга қадам ташлади.

– Гулбодом?.. Сен қачон келувдинг?.. Мен ўтган галгидек анча куттирасанми деб бемалол келаверибман... – деди Абдуваҳоб тили танглайига ёпишгудек бўлиб.

– Ўтган дафъа куттирганим учун узр сўраб эдим-ку!... – ўкингандек бўлди қиз. – Ўшанда онам бир юмуш буюргандилар...

– Ўксинма, Гулбодом, ҳазиллашдим, – таслим бўлди йигит. – Ҳазилниям тушунмайсан-а...

Ҳовли хийла қоронғи, йигит қизнинг кўзларини кўролмас, лекин бу кўзларда меҳр, садоқат, муҳаббат учқунлари чақнаб тургани, бодом қовоқлари уятдан, ҳаяжондан қирмизи тус олганини биларди. Гулбодом паранжисини билагига ташлаб олган, нозик бармоқлари қирқта ўрилган сочлари учини ўйнар, қиздан таралган мушки-анбар ҳиди йигитнинг қонини гупиртириб, юрагини жунбишга соларди.

Улар ҳеч сўз демай, анчагача бир-бирларига тикилиб сукут сақладилар. Ниҳоят Гулбодом тилга кирди:

– Энди нима бўлади, Абдуваҳоб ака? Бу қама-қамалар давом этаверса, ҳолимиз нима кечади? Эшитишимча, ўзига тўқ оилаарнинг ҳамма нарсаси тортиб олинди, ўзлари олис, совуқ ўлкаларга бадарға қилинаримиш? Сиз ҳукумат идорасида ишлайсиз, ўзимизни нималар кутаётганини билсангиз керак?

Абдуваҳоб «ҳукумат идорасида» шу куни бошидан кечган воқеани эслаб сесканиб кетди. Абдумўминнинг ерда чўзилиб ётган аянчли ҳолатини хаёлидан чиқариб ташлашга интилиб, мавҳумгина жавоб қайтарди:

– Нима бўларди, пешонамизга ёзилганини кўраверамиз-да, Гулбодом...

– Наҳот пешонамизга хору зорлик, Ватандан айро тушиб, бегона юртларда сарсон-саргардон юриш ёзилган бўлса?

– Унчалик эмасдир, жоним. Ҳозирча уларн янги тузум душманлари, йирик амалдорлар-у катта бойларга қарши курашяптилар. Сену мен оддий бир фуқаро бўлсак...

– Эй, Абдуваҳоб ака, ахир гап фақат сизу бизда эмас-ку! Ота-онамиз, қариндош-уруғ дегандай... Қолаверса, Бухоромизни қандай тақдир кутади? Мен Бухородан

ташқари, она шаҳримдан айру бир сония ҳам яшой олмасам керак! Айтинг, Бухоронинг ҳоли не кечади?! Ма-чит-мадрасалар отхонаю омборхонага айланди, муқаддас қадамжоларимиз куйиб кул бўлди. Айтинг, биз нима қиламиз энди?!

Қизнинг афсус-надомат билан айтган бу сўзлари йигит қалбини ларзага солди. У ўзининг мужмал сўзларидан уялиб кетди. Ёшгина қиз қалбида она юртга шунча меҳр-муҳаббат бор экан, биз бошимизга тушган барча бало-қазони даф эта оламиз, дея ўйлади у ва Гулбодомнинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қилди:

– Сен оқила, ўқимишли қизсан, Гулбодом, шаҳримиз тарихини яхши биласан. Бухорои шариф не-не босқини талонларни бошидан кечирган ва ҳар гал Самандар қушдек култепалардан қайта қад ростлаб, гуллаб-яшнайверган! Бухоро – мангу, Бухоро абадийдир, жоним! Хотиринг жам бўлсин!

Гулбодом йигитга миннатдор нигоҳ ташлаб, оғир тин олди.

– Илоё, айтганингиз келсин, Абдуваҳоб ака! Илоё, Бухоромиз абадий бўлсин!

Босқинчилар кирдикорларидан кўкси яра Бухоро бокира, юраги ишқ-муҳаббатга тўла қизнинг ўзи ҳақдаги дуоларини эшитиб, шу топда бир оз таскин топган ва Гулбодомнинг сўзлари унинг оғриқларига малҳам бўлган бўлса, не ажаб?.. Бир вақтлар кимгадир Ватан бўлган, бола-чақа йиғиси, кулгиси эштилган, ҳозир эса ниҳоятда афтодаҳол ҳовлича ҳам шу оқшом ёшариб қолган бўлса, не ажаб? Одамлар анчадан бери кирмай қўйган бу гўша муҳаббат, ишонч ва нафрат нима эканини ҳам унутаёзган эди. Икки ёш юрагидаги босқинчиларга нафрат, ҳаётга, она шаҳарга бўлган чексиз муҳаббат кимсасиз ҳовли кипригидан бесамар ўтган йиллар мудроғини учирган бўлса, не ажаб?

Абдуваҳоб ва Гулбодом юрагида янги куч билан алангаланган муҳаббат оташи замона нотинчликларини жабр-ситамларини бир муддат унутишга мажбур этди. Бир-бирига интиқ икки ошиқ ҳамма нарсани унутиб, муҳаббатлари эртаси, ўзларини кутаётган келажак

ҳақида хаёл сурдилар. Севги, яшаш, яратиш ишқи ҳаётнинг жамики ташвишларидан устун келарди.

Хайрлашиш онлари яқинлашар экан, суҳбат мавзуи яна Бухорога келиб тақалди.

– Биласанми, Гулбодом, ўтган кечаси ғалати бир туш кўрибман. Тушимга Бухоро маликаси Қабож кирибди. У таънаю дашном билан менга шундай дермиш:

«Ҳой, бухороликлар! Сизга не бўлди? Юрагимга энг яқин, кўзим оқу қораси бўлмиш Бухоро душман қўлига тушишига нечун йўл қўйдингиз?! Қани сиздаги ор-номус, қани сиздаги Ватанга бўлган муҳаббат?! Наҳот менинг азиз Бухоромда белида белбоғи бўлган эркаклар, эр йигитлар қолмади? Эр йигитлардан-да қолишмаган гўзаллар, она шаҳри дея ширин жонидан кечган қизларимиз қайда қолди?!»

Азизларим, жигаргўшаларим! Кўзингизни очинг! Ёғий фақат шаҳримизга эмас, балки бутун борлигимизга, ўзлигимизга кўз тиккан, ундан омонлик бўлмағай!»

Бу тушнинг таъбири не бўлди, деб кўп ўйладим. Лекин аниқ биламанки, бу фақат таъна-дашном эмас.

– Албатта, бу таъна эмас, малика руҳи поки безовта бўлиб, бизни кутаётган хавф-хатардан огоҳ этмоқдодур, – деди Гулбодом.

– Ҳа, буюклар руҳи доим уйғоқ, – деди Абдуваҳоб.

Икки ёш тез-тез учрашиб туришга ваъдалашиб хайрлашдилар.

* * *

Гулбодом билан учрашиб кўнгли анча ёришган бўлса-да, Абдуваҳоб туни билан ухлаёлмай, ўринда ағанаб чиқди. Қизнинг нур ёғилиб турган чиройли юзи кўз ўнгидан кетмас, нимаси биландир одамни тамоман ром этиб қўювчи ёқимли овози қулоқлари остида акс садо берар, «Ўзимизни кутаётган бало-қазолардан Гулбодомни асраб қола оламанми, йўқми», деган ўй унга сира тинчлик бермасди. Йигитнинг қалбида муҳаббат ва нафрат ҳислари бўрондек қўзғолиб ғалаён қиларди.

«Камсуқумгина, маъсума ва бокира Гулбодом... Шу ожиза кўнглида Бухорога нисбатан шунчалар

меҳр-муҳаббат, оқибат, шафқат туйғулари бор экан! Шундай қизни тақдир тўфонлари қаршисида ёлғз қолдириш гуноҳи азим. У менга неча-неча саволлар берди. Мен бирортасига ҳам жавоб беролмадим. Аниқ жавобни ўзим ҳам билмайман, Шарифжон ҳам билмайди. Бу жавобни ҳозир шаҳарда ҳеч ким билмаса керак. Билганлар эса Абдумўмин қўйига тушишган ёки энди тушишади... Нима қилиш керак? Тўхта, ҳамма замонларда, ҳамма талон-босқинлар пайтида таслим бўлмаганлар, ўзлигини сақлаб қолганлар бўлган-ку! Наҳот шаҳримизда таслим бўлмаганлар қолмаган бўлса? Ахир ҳамма ҳам хўрлик, камситишларга бирдай бош эгиб кетавермайди-ку! Мен бундай одамларни қидириб топишим, улар билан бирга бўлишим керак. Акс ҳолда, кўзим олдида содир этилаётган хунхўрлигу қабоҳатларга кўникиб кетаман. Хўш, қани, қаерда ўша ўзлигини сақлаб қолган одамлар?»

Абдуваҳоб мижжа қоқмай ўзи билан ўзи олишар, саволларига жавоб тополмай қийналарди. «Қани, қаерда, ўзлигини сақлаб қолган одамлар?» эмиш. Ахир, Абдумўмин-чи? Ўзлигини сақлаб қололмаган бўлса, бутун бошли эшелоннинг кулини бир ўзим кўкка совурдим, деб айта олармиди?! Сен эса у бечоранинг бошига тушган қийноқдан ҳушингдан ажраб ўтирибсан! Лекин бошга тушганни кўз кўрар, дейдилар. Мен ҳам ўз шаҳримни Абдумўминдан кам яхши кўрмайман-ку! Сирасини айтганда, она юртни, киндик қонинг тўкилган масканни яхши кўрмаслик мумкинми? Йўқ, асло!

Шарифжон амаллаб жон сақлаш керак, дейди. Лекин мен Бабаяннинг сўроқларида иштирок этаверсам, жон сақлашим қийин. Бабаяннинг калласига курси билан тушириб қолсам нима бўлади? Этимни бурда-бурда қиладилар. Хўш, бурдаласалар, нима бўпти? Мана, Абдумўмин чидаяпти-ку! Бир бошга – бир ўлим! Тўғри, лекин онам-чи, акаларим-чи? Гулбодомнинг ҳоли не кечади? Ўлиб кетиш жуда осон. Аммо жон сақлаб, яқинларинг жонига оро кириш – мушкул.

Эҳ, Гулбодом, Гулбодом! Бухоронинг маъсума ватанпарвари. Сени ким ҳимоя қилади? Наҳот сенинг Ба-

баян сингари тўнғизлар қўлига тушишингга бефарқ қарай олсам? Унда ўзим тўнғиз қавмида кетмайманми?!

* * *

Эртасига Бабаян Абдуваҳобни гўё ҳеч нима юз бермагандек одатдаги ҳазил-мутойиба билан қаршилади. Бир даста қоғозни қўлига тутқазиб, нусха кўчиришга буюрди.

Абдуваҳоб бошлиғининг қўлидан қоғозларни олар экан, унинг кўзларига қараёлмади, юрагида айқаш-уйқаш ҳислар жунбишга келиб, уни каловлангирарди. Чехрасидан виқор, салобат ва хотиржамлик уфуриб турган комиссар кечагина йиртқич ҳолатига кириб, маҳбусни уриб ўлдиришига оз қолганига ишонгиси келмасди.

Кун алақандай карахтлик билан ўтди. Ишдан ҳорғин-паришон алпозда қайтган Абдуваҳоб хуфтон намозидан сўнг акаси Шарифжоннинг хонасига кириб, унинг қаршисига, кўрпачага чўккалади. Шарифжон укаси сўроқ чоғида ҳушини йўқотганидан хабардор, ҳозир унинг юрагидан қандай ҳислар кечаётганини ҳам биларди. Шу боис Абдуваҳобни имкон қадар юпатиш, кўнглини кўтаришга ҳаракат қилди. У укаси кўнглида тўнтариш содир бўлгани, ёш йигит ҳаяжон устида нотўғри қадам қўйиши, тақдири остинустин бўлишини сезиб шошилмаслик, ўйлаб иш қилишни қайта-қайта уқтирди. Ҳар бир ишнинг мавриди бор ва сен ёлғиз ўзинг бутун бир миллат ва юрт тақдирини ҳал қилолмайсан, дея очиқ айтди.

Абдуваҳоб акасининг мулоҳазали, асосланган фикрларига очиқ қарши чиқмаса-да, юрагидаги ҳислар тўфони ҳамон босилмасди. «Отамни ўлдирдилар, уйимизни вайрон қилдилар. Ватанни азиз билганлар битта-битта қириляпти. Хўш, яна нимани кутиб туришимиз керак? Улар гирибонимга чанг солганида кеч бўлади-ку?!»

Шарифжон укасининг сўзсиз, фикрий исён-эътирозларини сезиб турарди.

– Вақт, аслида биз, жадидлар ҳақ эканимизни исботлади. Ва яна инқилоб арафасида Бухоро Компартияси

билан бирлашиб, қуролли қўзғолонга рози бўлиб, ҳалокатли хатога йўл қўйганимиз ҳам аён бўлди. Биз амир Олимхонга ислоҳотлар ўтказиб, салтанатни сақлаб қолишни таклиф қилган эдик. Амир эса бизни алдаб, жадидчилик ҳаракатини қонга ботирди, биздан шафқатсизларча ўч олди. У ўзидан ўч олгани, ўзини ҳалокатга маҳкум этганини билмасди ўшанда. Биз ўзаро келиша олганимизда большевиклар Бухоро остонасига келолмас, коммунистлар ҳокимиятни эгаллаб олмас эдилар, – деди Шарифжон. У укаси билан сиёсат борасида биринчи бор очиқчасига гаплашаётган эди.

– Бўлар иш бўлибди. Энди хато қилдик деб қўл қовуштириб ўтириш керак эмасдир-ку! – деди Абдуваҳоб.

– Албатта, қўл қовуштириб ўтириб бўлмайди. Лекин ҳозир сиёсий вазият жуда нозик, мураккаб. Большевиклар ер-сув, озодлик ваъда қилиб, халқни қаттиқ авраяптилар. Уларнинг тарафдорлари кун сайин ошиб борапти.

– Лекин норозилар-чи? Норозилар ҳам кўп-ку!

– Ҳа, баракалла! Ҳамма гап ана шу розилар ва норозилар ўртасидаги кучлар нисбатига боғлиқ. Тарозининг палласи қайси томонга босиб тушса, замон ўшаники!

Ака-ука шу тун узоқ суҳбатлашдилар. Лекин бари бир, Абдуваҳобнинг кўпдан-кўп саволлари юрагида жавобсиз қолиб кетди. Чунки бу жавобларни Шарифжон ҳам билмаслиги аниқ эди. Шу боис Абдуваҳоб акасига юрагида қолиб кетган саволларни бермади.

* * *

Абдуваҳобнинг назарида БухЧКда қандайдир хотиржамлик ҳукмрон эди, гўё. Аслида эса бундай эмасди. Бу бўрон олдидан юз берадиган вақтинчалик сокинликдай бир гап бўлиб, большевикларнинг неча йиллардан бери синалган жазо машинаси тўхтовсиз ишлар турар, фақат сўроқ ва жазо усуллари вақт-вақти билан ўзгартириларди, холос.

Қундузги ва тунги қийноқ-сўроқлар давом этар, фақат бу сўроқларга Абдуваҳобни жалб этмай қўйгандилар. Ўзини ўтқир руҳшунос ҳисоблайдиган Бабаян

йигитга ўнглиниб олиш учун имконият яратмоқчи, у ҳам вақти келиб ҳаммасига кўникиб кетишига имони комил эди.

Енгилган ва енгилмаганлар.

Беватан амир

Қизил қўшин таъқибидан амаллаб қутулиб қолган амир Олимхон ҳарбий вазир Муҳаммад Саидбек парвоначи, бош қўмондон Абдулҳафиз парвоначи ва аскар бошлиқ Иброҳимбек раҳнамолигидаги лашкари билан Шарқий Бухоро ҳудудидаги Ҳисор вилоятида большевикларга қарши олти ой мобайнида жанг қилди. Қизил қўшин Москвадан янги келган аскарлар, қурол-яроқ, аслаҳа-анжомлар кўмагида жуда кучайиб кетгач, лашкари исломга қарши ҳал қилувчи жангга ташланди. Ўн кун давом этиб, қон дарё бўлиб оққан жангларда большевиклар қўли баланд келди ва Олимхон маслакдошлари билан Кўлоб вилоятига чекинди. У Шарқий Бухоро ўзбекларидан бўлиб, амирлик учун анча хизматлар, жонбозликлар кўрсатган мулла Муҳаммад Иброҳимбек девонбеги ва Давлатмандбек девонбегиларни ҳузурига чақириб, лашкарбошиликка тайинлади ва уларга шундай деди:

– Бу бандаи ожиз доруссалтанат Кобулга бориб, мадад ва кўмак олиш тараддудига киришай. Агар бу ердан чиқишим сабабли бизга бирор кўмак ва ёрдам тегса, уни бажо келтириб, қайтгунимизча сизлар ўз аскарларингизни душманга қарши қўйиб туринглар. Ҳозир душман ҳужуми кўпроқ бўлиб турибди. Унга бас келолмасангиз, фақиру фуқаро ташвиши ортади. То мен қайтиб келгунимча фуқаро осудаҳол кун кўриб турса...

Амир Олимхон бу тўғрида фармон чиқариб, уни ўз тасарруфида бўлган муайян жойларга юборди. Иброҳимбек ва Давлатмандбек шу асосда душман йўлини тўсишга киришдилар. Бухоронинг сўнгги амири Афғонистон сари ҳижрат қилди. Бу ҳақда ўз хотираларида шундай ёзади:

«...Мен ўзим бўлсам, Кўлоб вилоятининг усти билан Амударёдан ўтадиган жойдан 1339 йил (1921 жумод ус-соний-

сининг йигирма иккисида, чаҳоршанба куни дарёдан кечиб ўтиб, Афғонистон тупроғида дохил бўлдим.

Афғонистон чегарасида тартиб-интизом сақловчи маъмур ўз аскарларини тизиб, бизни кутиб олишга пешвоз чиқди, салом берди. Абдуназарбеги деган жойга қарашли бир қишлоқда тайёрлаб қўйилган қўноқ жойига тушдим. Мен бу ерда истироҳат қилиб, ойнанинг йигирма учта панжшанба куни ўша рустоқ марказига етдим. Юқорида зикр этганим Муҳаммад Аъламхон тахминан уч юз аскарни саф торттириб, менинг истиқболим шарафига ўн бир бор тўп отиб қарши олди. Шу тариқа мен рустоқнинг ичига кирдим. Икки кунни ўша ерда ўтказдим. Менинг бу ердалигим хабарини Қатафан ҳокимига билдиртирдим, кейин мазкур ойнанинг шанба куни Қатафанга азм этдим. Ҳукумат ноибининг ўғли ўша вилоятнинг бир неча нафар мўътабар кишилари билан бирга менга пешвоз чиқдилар. Шу билан дор ул-ҳукуматга равона бўлдик. Мазкур ҳукумат раисининг ноиби – губернатори Муҳаммад Акбархон ва бош қўмондон Бинбинхонлар аскарини маросим билан бир фарсах йўлга пешвоз чиқишди, йигирма бир бор салом тўпи отишиб, мени мушиқа билан кутиб олишди. Шундай қилиб, жумод ус-сонийнинг йигирма тўққизидо чаҳоршанба куни Қатафан дор ул-ҳукуматида кириб борилди. У ердаги Ҳаёт ул-обод деган шоҳона боғда дам оладиган бўлдик. Шу билан ўттиз беш кун ўша ерда ором олдим.

Бу орада афғон амири олий ҳазрат Омонуллохон Муҳаммад Асламхонни мири шикор (ов амири) сифатида бу бандани ожиз ҳузурига юборди. Бинобарин, амир ҳазратлари менга тасалли бериш мақсадида хат йўллаб, ўзи билан учрашишга ва юз берган бесаранжом аҳволни бартараф қилиш учун дор ус-салтанат бўлмиш Кобулга, ўз олдига таклиф қилди.

Бу бандани ожиз Амударёдан Афғонистон тарафга кечиб ўтаётганимда Бухоронинг энг мўътабар навқарларидан тахминан уч юз нафари менга ҳамроҳ эдилар. Шу билан бирга, ўша эслатиб ўтилган дарё гузаргоҳида тахминан бир лак (юз минг нафар) одамлар ўтиб, ҳу-

зуримда тўпланишар эдилар. Бу жамоадан тахминан беш юз нафарини, Бухоро аҳолисидан энг кўзга кўринганларини ўзимга йўлдош қилиб, қолганларини Афғонистонга қарашли турли-туман ерларга тайинладим.

Шу билан бир неча кун йўл юриб, ниҳоят 1339 ҳижрий йили саккизинчи рамазонда чаҳоршанба куни дор ус-салтанат Кобулга етиб келдим. Бу бандаи ожизнинг ором олиши учун қароргоҳ қилиб тайёрланган Муродбеги қалъасига ўрнашдик. Сўнгра афғон амири Омонуллохон қанча-қанча мўътабар кишилари билан келиб, биз билан учрашдилар.

Шу тариқа Афғонистон давлатида бир ой давомида меҳмондорчиликда бўлдим. Бир ой ўтгандан сўнг менинг сарф-харажатимга ҳар ойига ўн икки минг Кобул рупиясида маош тайин қилишди.

Бу бандаи ожиз ўз ишимни саришта қилишга интидим. Бинобарин, Аллоҳнинг иродасига мувофиқ тараддуларим тақдир насибасига эришмади, мадад ва ёрдам етиши назардан узоқ эди. Шу сабабдан тақдири илоҳийга розилик бериб, дор ус-салтанат бўлмиш Кобудда туриб қолдим. Зоти шоҳона олий ҳазрат афғон амири Кобулнинг жанубидаги Фоту деган боғни менга инъом этиб, ойлик сарф-харажатим учун маошни ўн тўрт мингу беш юз рупияга етказдилар...»

* * *

Афғон амири Омонуллохоннинг Бухоро амири Саййид Олимхонга шоҳона тухфаси бўлмиш Фоту боғи Кобул яқинидаги энг сўлим, сокин ва обод гўшалардан бири эди. Ариқларда шарқираб сувлар оқар, анвойи гул-кўкатлар ҳиди кишини сархуш қилгудек, дарахтлар қуюқ соя ташлаган, тоғдан эсанг энгил шабада танга ҳузур бахш этарди. Олисида Ҳиндиқушнинг қорли чўққилари кўзга ташланар, баҳор қариб, ёш бошланаётганидан, само алақандай сеҳрли оҳангларга тўла эди.

Бомдод намозидан сўнг боғда сайр этиб юрган Саййид Олимхон паришон, дилтанг эди. Шарқий Бухорода ҳарбий-сиёсий воқеалар жуда тез ривожланмоқда. Муҳаммад Иброҳимбек қўшинлари сони ўн мингдан

ошиб кетди. Кўлоб, Балжувон душмандан тозаланди. Қоратегин ва Дарвоз ҳам эгалланди. Бу жуда яхши. Лекин Олимхон ҳар қанча жонбозлик қилмасин, афғон ҳукуматидан олинадиган ёрдам орзуси чиппакка чиқди. Шу боис Шарқий Бухорода Иброҳимбек қўшини муваффақиятлари амирни хурсанд қилса-да, тўла ғалаба учун бу камлик қилишини Олимхон яхши билар, Омонulloхоннинг ҳарбий ёрдами ҳал бўлмаганидан дилтанг бўларди. «Большевиклар вабосидан Бухорони халос қилиш учун жуда кўп лашкар, маблағ зарур. Қизилларнинг эса Москвадан олаётган ёрдами кун сайин ошиб бораётир. Қандайин тадбир қўлламоқ керак?» ўйларди ташвиш билан Олимхон.

У боғни ўраб турган баланд қалъа деворлари ортидан кўзга ташланиб турган Ҳиндиқуш чўққиаридан нигоҳларини узмай, ариқ ёқалаб юришда давом этди. «Дор ул-Фохира – Бухорои шариф Жайхун ортида, тоғлар ортида қолиб кетди. Мен азиз шаҳримга қайтиб бориш учун ҳамма чораларни кўролмадимми? Бандаи ожиз учун нажотнинг бирор йўли, бирор тадбири қолдими? Қолган бўлса, не экан ул тадбир?... – амирнинг ўз-ўзига берадиган саволлари жуда кўп, қўлдан кетган салтанатни қайтариш фикри унга тинчлик бермасди. Негадир кейинги кунларда «Амири беватан зору ҳақир аст...» калимаси тилига бот-бот келар, бундан кўнгли беҳад бузилар, «Наҳот, бир умр амири беватан бўлиб қолсам» деган ўй тинчлик бермасди. «Амири беватан... Нақадар машъум, хунук калима...» – айқаш-уйқаш хаёллар гирдобида одимлаётган Олимхон бирдан юришдан тўхтади. Қуюқ дарахтзор ортидан эшитилаётган аллақандай овозларга қулоқ тутди. Овозлар тобора кучайиб борар, кўзга кўринмас кимсалар баланд товушда баҳс этардилар.

Олимхон бутун борлиқни унутиб, қулоқ сола бошлади. Секин-аста овозлар тиниқлашиб, аниқ-равшан эшитила бошлади. Лекин амир ҳар қанча тикилмасин, одам зотини кўролмас, дарахтлар шовуллаши эшитилаётган товушларга қўшилиб кетарди.

Олимхоннинг ҳуши бошидан учгандай бўлди. Баҳс ҳамон давом этар, овозлар энди бутун боғни бошига

кўтарарди. Амир қўллари билан қулоқларини беркитди. Лекин овозлар бари бир гумбураб эшитиларди.

Охири Олимхон бу овозлар ўзига қаратилганини англади, ваҳимага тушди. У кўзлари йиртилгудек бўлиб, дарахтлар, буталар, гул-кўкатлар орасидан одам излар, лекин ҳеч кимни илғаёлмас, овозлар эса энди ўзига таъна бўлиб ёғилар, бу даҳшатли гулдиракдан омонлик йўқ эди.

Овозлар. Чўчиманг, кўзингизни очинг! Биз сизга ёмонликни раво кўрмагаймиз, кўзингиз виждонингиз кўзини очмоқ истайдурмиз, холос!

Олимхон. Кўзларим, виждоним кўзлари-да очиқ, тақсирлар!

Овозлар. Йўқ, кўзларингиз очиқ эса-да, виждонингиз кўзлари беркилган кўринадур! Йўқса, Қуббат ул-ислом бўлмиш Бухорои шариф ғайридинлар томонидан топталаётганда, аҳли муслим қон ютаётганда, муқаддас масжиту мадрасаларимиз отхонага айлантирилган бир маҳалда, Сиз, Бухоро тахти эгаси Фоту боғида айш-ишратда ётмас эдингиз!

Олимхон. Мен бир бандаи ожиз, Аллоҳ иродаси олдида ҳеч нима қилолмайдурман. Наилож, большевиклар қўли баланд келди. Алар мени ғафлатда қолдирганлари йўқ. Фақат кучлар тенг эмас эди, холос...

Овозлар. Аллоҳга тил теккизманг. Аллоҳ барҳақ ва у ҳамиша одил. Сиз гумроҳдик, жоҳиллик оқибатида падари бузрукворингиздан мерос Бухоро тахтини бой бердингиз! Бунни ҳамон тан олгингиз келмайдур!

Олимхон. Хўп, тан олдим! Ғофил бандадурман! Хўш, айтингиз, гуноҳимни қандай ювай! Айтингиз, не қилай?

Овозлар. Гуноҳингизни фақат қон билан, Қуббат ул-ислом озодлиги йўлида, Бухоро халқи, аҳли муслим озодлиги йўлида тўкилган иссиқ қонингиз билан ювгайсиз! Наҳот сизнинг жонингиз Бухоро Шарқида кун сайин, соат сайин шаҳид бўлатурғон лашкари ислом қонидан азизроқ бўлса?! Айтинг, жонингиз шунчалар азизми?!

Олимхон. Йўқ, йўқ, азиз эмас. Мен жонимни Бухоро учун қурбон қилишга тайёрдурман!

Овозлар. Йўқ, тайёр эмассиз. Сиз муқаддас жиҳоддан қочиб, бу ерга келдингиз! Сиз мужоҳидларнинг бир томчи қонига арзимайдурсиз!

Олимхон. О, о, нақадар шафқатсиз сўзлар! Мен ахир, хону монимни, бойликларимни халқимга, халқим озодлиги йўлига тикдим-ку!

Овозлар. Гапларингиз рост эса, сизнинг ўрнингиз мужоҳидларнинг олдинги сафида бўлмоғи лозим! Сиз мужоҳидларни олға бошланг. Бухорони озод этинг! Сиз учун покланишнинг ўзга йўли йўқ! Акс ҳолда, номингизга бир умр «Амири беватан» тамғаси босилгай!

Олимхон. Шафқат қилингиз! Мен амири беватан эмасдурман, Ватаним бор менинг! Ватаним Бухорои шариф!

Овозлар қандай пайдо бўлган бўлсалар, ўшандай – тўсатдан тиндилар, Фоту боғининг бу сердарахт, сўлим гўшасида яна қушлар сайроғию ариқдаги сувнинг оромбахш шарқираши эшитила бошлади.

Олимхоннинг аъзойи бадани худди қаттиқ безгак тутгандек қалтирар, у ҳамон карахт, ўша машъум овозлар таъсирида эди. «Бу не ҳол, бу не кўргилик? Наҳот илоҳий кучлар ҳам мен бандаи ожизнинг шу забун аҳволимдан воқиф бўлсалар?..»

Олимхон боғнинг ўша овозлар эшитилган гўшасини яна қадамба-қадам кезиб чиқди. Ҳар бир дарахт атрофида айланди, бутазорларни пайпасланиб излади, бирор бир тирик жонзот изини тополмади. «Арвоҳлар, ота-боболарим руҳи Бухорони тарк этганим учун чирқираб қолдилар. Улар мени шаҳримга қайтишга ундайдилар. Бунда бир сир ёширин... Бу бежиз эмасдур...» – изтироб ва таҳлика аралаш ўйларди у. Худди шу аснода унинг кўнглидан кечган фикрларни англагандек, улкан сарв дарахти ортидан гулдиракдек овоз эшитилди:

«Саҳв этасиз, аъло ҳазрат – амири беватан! Улар арвоҳлар эмас, Бухорои шариф овози эди. Арвоҳ дея адашмангиз, чунки фақат ўлганларнинг арвоҳлари ўладур! Сиз эшитган овозлар – Бухоронинг мангу тирик, барҳаёт овозидур! Уни бирор бир кофир, бирор

бир хоин ёки ватанфуруш маҳв этолмагай! Такрор айтадурмиз, сиз Бухоронинг мангу тирик, мангу барҳаёт овозини эшитдингиз! Шуни яхши билиб қўйинг, амири беватан!»

«Амири беватан...» – бу сўзлар заҳарли ёйдек бўлиб Олимхон кўксига санчилдилар ва беҳад азоб бера бошладилар. Овозлар эса яна тиниб қолди. Амир тез юриб, афгон гўзали янглиф алифқомат сарв дарахти ёнига борди, тўрт томонга олазарак бўлди, ҳеч ким йўқ!

Саййид Олимхон тонги боғ сайри билан зимистон кўнглини ёритмоқчи эди. Аксинча, у ўзини сирли бир қийноққа дучор қилди.

Амир ариқ ёқалаб қароргоҳи томон қайтар экан, лаблари ўз-ўзидан неча кунлардан бери тинчлик бермаётган байтни такрорларди:

*Амири беватан зору ҳақирдур,
Гадо ўз юртида ўлса амирдур...*

Нонушта маҳали ҳам амирнинг чиройи очилмади. Яқин дўстлари Абдусаттор ва Имомқулиларнинг битта-яримта саволларига ҳам истар-истамас жавоб қайтарди. Улар аъло ҳазрат хафалигининг сабабини яхши билишарди, шу боис ортиқча савол бермадилар. Нонушта кўнглисиз бир вазиятда ўтди.

Чошгоҳда Олимхон кўнгли чигалини ёзарми, деган умидда ҳарамга йўл олди. У Афғонистонга ҳижрат қилишидан бир оз олдин Ҳисор беги ўзига тортиқ қилган гўзал хилқат – Гулшодабону ҳузурига кирди.

Гулшодабону ўн етти-ўн саккиз ёшлар чамасидаги ёноқлари қирмизи, кўзлари Ҳирот олусидек, хипчабел, кўкраклари таранг, суҳбати жонон қиз эди.

Гулшодабону амирни таъзим билан қаршилади, қават-қават кўрпачалар ёзиб, аъло ҳазрат ёнбошига парқу болишлар қўйди. Сўнг истиғно билан ҳожасига юзланди:

– Қадамингизга ҳасанот, аъло ҳазрат! Мен, чўрингизни фаромуш этдингизми дея хаёлга борган эдим. Хайрият, янглишибман...

– Янглишадурсан, гўзалим! Сени фаромуш этмоқ мушкул. Сендан азиз Ватаним, тожу тахтим, салтанатим тафти келадур! Сен Ватаним сўнги сарҳадидан менга берилган ноёб ёдгор, бебаҳо гавҳардурсан, Гулшода!

Мақтовлардан эриб кетган Гулшодабону кўзларини сузиб эркаланди:

– Бир фақир жориянгиз, чўрингиз нархини бунчалар оширмасангиз, амирим. Аъло ҳазрат олтин узук бўлсалар, чўрингиз унга ярашмаган бир кўздурмиз, холос...

– Ундай дема, гўзалим, сен ҳар қандай олтиндан ҳам баланд тургувчи бебаҳо гавҳаримсан, гавҳарим!

Гулшодабону хизматкорни чақириб дастурхон ёзмоқчи бўлганди, амир қўймади, ёнидаги кўрпачага ўтиришга ундаб, унинг тим қора узун сочларини бармоғига ўради.

– Қулоқ сол, жоним, мен бир байт айтай...

– Қулоғим сизда, аъло ҳазрат!

Олимхон тонгда ўзи неча марталаб такрорлаган байтни ўқиди:

*Амири беватан зору ҳақирдур,
Гадо ўз юртида ўлса амирдур...*

Сўнгра Гулшодабонуга синчков назар ташлаб шундай деди:

– Агар куним битиб, бандаликни бажо айласам, ушбу байтни қабрим тошига ёздиргайсан...

Гулшодабону индамади, узун киприкларини ҳам қилди. Бир неча инжудек томчилар ёноқларидан сизиб тушдилар. Унинг кўз ёшларини кўрган амир кўнгли бузилиб, маъшуқасини бағрига босди, юз-кўзларидан беозор ўпди.

Гулшодабону ёш тўла кўзлари билан унга тик боқиб шундай деди:

– Асло бу байтни қайта ўқимангиз, ҳазратим. Сиздай алпқомат, кучга тўлган одамга бундайин мунглиф мисралар ярашмайдур. Сизда ҳали бир эмас, бир неча арслон кучи бор! Сизнинг оқ арғумоқда Бухорога кириб боришингизни кўриш менга насиб қилгай, ҳазратим!

Унинг бу сўзларидан Олимхоннинг кўнгли кўтарилган бўлса-да, ғамгин жавоб қайтарди:

– Эҳ, кошкийди, айтганларинг келса! Кошкийди, Аллоҳга қилган таваллоларим ижобат бўлса! Лекин оқ арғумоқда Бухорога қайтиб бориш орзуси мен учун армон бўлиб қолмасайди деб қўрқаман... Большевик аталмиш беасл ва бенасл жамоа мисли кўрилмаган қирғин, талов билан халқнинг юрагини бездириб қўйди. Фақат Муҳаммад Иброҳимбекнинг шарқий сарҳадларимиздаги ғалабалари кўнглимдаги умид чироғини сўндирмай турибди. Менга етиб келган муждаларга қараганда, Бухорои шарифда ҳам катта халқ лашкари – лашкари ислом ҳозирланмоқда эмиш.

Гулшодабону кўз ёшлари аро ҳазратига жилмайди:

– Ана, айтмадимми, шу лашкари исломга Сиз бош бўлгайсиз ва биз Бухорои шариф тупроғини яна кўзларимизга тўтиё айлаш бахтига муяссар бўлғаймиз!

– Иншоаллоҳ! Айтганинг келсин, гўзалим!

* * *

Тушлиқдан сўнг Олимхон энди истироҳатга чоғланаётган ҳам эдики, эшикда пайдо бўлган мулозим Шарқий Бухородан, Муҳаммад Иброҳимбек девонбеги-дан чопар келганини билдирди.

– Айт, кирсун! – деди амир ҳаяжондан юраги хап-риқиб.

Хонага ўрта бўй, чорпаҳил, соч-соқоли мумдай қора, ўттиз олти-ўттиз етти ёшлар чамасидаги, оқ салла ўраб, нафис матодан тўқилган яқтак кийган киши кириб келди-да, амирга таъзим бажо этиб, Иброҳимбекнинг мактубини топширди.

Олимхон ички бир муштоқлик, ҳаяжон-ла мактубни қўлига олган бўлса-да, буни сиртига чиқармай сиполик билан ўқишга тутинди.

Амир мактубни ўқир экан, чеҳрасида сиполикдан асар ҳам қолмади, кўзларида севинч учкунлари порлай бошлади. Иброҳимбек Қўлоб, Балжувон, Қоратепа ва Дарвоз ҳамон лашкари ислом қўлида эканини яна бир карра таъкидлаб, ҳозир Ҳисор вилояти аркини қуршовга

олгани, жуда кўп қурол-аслаҳа, хазиналарни қўлга киритганини билдирарди.

– Офарин, Иброҳимбек! Салламно! Сизнинг Бухорои шариф озодлиги йўлидаги бу жонфидалигингизни аҳди муслим асло унутмагай! – севинчини яширолмайд бараалла хитоб қилди Олимхон ва мулозимга юзланди, – мужда келтирувчи дўстимизга тўн кийгизинг!

Амирнинг барча дўсту биродарлари, мулозиму хизматкорлар жонланиб кетдилар. Хонада жуда шодон кайфият ҳукм сура бошлади.

Олимхон нигоҳлари билан яқин сафдош дўсти Имомқулини топди-да, унга буюрди:

– Бир Қуръони шариф, зарбоф расмий аскарый тўн ва маузер ҳозирланг. Маузер ўша, дастасига тилла суви югуртирилганидан бўлсин. Менинг бу туҳфаларимни Муҳаммад Иброҳимбек девонбеги жанобларига етказгайсиз ва ул зотга беҳад миннатдорчилигимни билдиргайсиз! Мен у кишига бир қитъа ризонома битгаймман. Ислом дини йўлида жон фидо қилмакда бўлган мужоҳидлар мансаб, даража ва шонларини кўтариш учун бандаи ожиз имзоим ва муҳрим билан фармони олий ҳозирлансун!

– Бош устига, аъло ҳазрат! – таъзим қилди Имомқули, – ҳаммаси айтганингиздай бажо келтирилгай!

Амир Иброҳимбекнинг чопарига мулозамат қилди:

– Сиз йўлда беҳад азият чеккандурсиз, мана, жаннатмонанд боғи Фотуйимизда бир-икки кун истироҳат қилинг. Сўнг Имомқули жаноблари икковингиз юртимизга омон-эсон етиб боргайсизлар. Аллоҳу акбар!

Шундан сўнг ҳамма бирин-кетин хонани тарк этди ва Олимхон яна ўз хаёллари билан ёлғиз қолди. Иброҳимбек мактубидан сўнг унинг кўнгли бир оз ёришган бўлса-да, тонги ғаройиб овозлар ҳақидаги ўй ҳамон миясида чарх урар, унга тинчлик бермасди. Ажойиб хушхабар олдидан нега бу машъум овозлар эшитилди унга? Улар нимагадир ундамоқчи, нимадан-дир огоҳ этмоқчи бўлдилар?

Сўнги мактуб. Ҳаётбахш ўлим

Иброҳимбек Ҳисор вилоятини тўла эгаллаш учун жангу жадаллар олиб борар экан, Бухоро тарафидан Анвар пошшо ўзининг 27 нафар ҳаммаслак сафдошлари билан Қўрғонтепа вилоятида мужоҳид аскарларига яқинлашди. Аскарлар бу ҳақда Иброҳимбекка билдирдилар. Худди шу пайтда Имомқули ва ҳамроҳлари Олимхоннинг совға-салом, фармонларини Иброҳимбекка топшириш учун етиб келган эдилар. Иброҳимбек Анвар пошшо хусусида қандай тадбир қўллашни сўраб, улар орқали Олимхонга мактуб йўллади.

Олимхон мактубни олгач, Иброҳимбекка шу хусусда махсус фармони олий юборди. Фармонда жумладан шундай сўзлар бор эди: *«Анвар пошшо жаноблари душман билан курашда ўта соҳиби тадбир эрурлар. Унга сиз олижаноблик кўрсатишингиз лозим. Ул зотни ёнингизга чорлаб сўранг, агар ислом миллатига хизмат қилишга истак билдирса, бизнинг зоти олийимиздан ваколатан улугвор ва олижаноб ишларига ёрдам кўрсатинг...»*

Ушбу фармонга асосан мулло Муҳаммад Иброҳимбек мужоҳид аскарларни тўплаб, Анвар пошшонини иззат-икром билан кутиб олиб, уни ҳузурига чорлади, мақсад-муродини суриштирди. Анвар пошшо ислом аҳдига хизмат қилишдан ўзга истаги йўқлигини билдиргач, улар баҳамжиҳат бўлишга келишдилар.

Бу ўринда бир оз орқага чекиниб, Анвар пошшо Иброҳимбек билан учрашувига қадар бошидан кечирганлари ҳақида ҳикоя қилишга тўғри келади.

1913–1914 италян-турк уруши йилларида Туркистон аҳолиси Анварнинг ҳаракатига қандай муносабат билдирганини эслаш лозим. Ҳатто мактабларда таҳсил олувчи ўқувчилар Анвар пошшо қўшинининг ҳар бир ҳаракатини синчковлик билан кузатиб, унинг жасоратига тасаннолар айтишарди. Халқ эса беш йил мобайнида янги туғилган ўғлонларига Анвар исмини қўяр эди. Бу ҳақда Туркистон Совет республикаси раҳбарларидан бири расмий ҳужжатларда эътироф этганди.

1914 йил 5 март куни Анварнинг ҳаётида унути-мас воқеа содир бўлди. У Туркия султонининг қизи Нажибага уйланиб, «бутун мусулмонлар халифасининг куёви» бўлди.

Туркия ва Германия биринчи жаҳон урушида мағлу-биятга учрагач, Анвар пошшо ўз содиқ сафдошлари Талъат ва Жамол пошшолар билан ватанидан 1918 йил 3 ноябрга ўтар кечаси жўнаб кетгач, 1919 йил бошла-рида Берлинга келади. Шу йилнинг июль ойида Истан-бул ҳарбий суди Анвар, Талъат, Жамол пошшо ва улар-нинг дўсти Нозимни ўлим жазосига ҳукм этади.

Мағлуб Германияда «Иттиҳод ва тараққий» партия-си раҳбарлари, жумладан, Анварнинг сиёсий фаолияти учун ҳатто нуфузли дўстлар ҳам шароит яратиб беролма-дилар. Шунда Анвар тобора куч-қудрати ўсиб бораётган совет Россияси билан яқинлашиш йўларини излади. У Карл Радек тавсиясига биноан Москвага жўнади. Анвар пошшонинг совет Россияси билан ҳамкорлик қилган дав-ри (1920 йил ёзи, 1921 йил сентябри) унинг таржимаи ҳолида энг қоронғи, чалкаш саҳифалардир. Ўша давр ҳужжатларининг бирида шундай сатрлар бор:

«Анвар пошшо Москвада хотиржам яшар ва ҳур-мат-эътиборга сазовор эди...»

Советлар билан ҳамкорликнинг дастлабки даврида Анвар пошшо большевиклар йўлбошчиси Лениннинг фикрларини тўғри деб ўйлади. У ҳатто Шарқ халқла-рини коммунизм байроғи остида Англия империализ-мига қарши курашга чақирди. Албатта, даъват Ленин ва унинг сафдошлари томонидан Анварнинг онгига сингдирилган эди.

Жангу жадаллар ва саргузаштларга ўч, маълум маънода таваккалчи бўлган Анвар пошшо хотиржам яшашни истамади. У 1921 йил июлида Ботумига кел-ди. Шу кунларда Мустафо Камол Отатурк инглизлар билан ҳаёт-мамот жангига киришган эди. Бу пайтга келиб Россия ва Туркия ўртасида ўзаро дўстлик ҳақида шартнома имзоланганди. Бунинг натижасида Россия ҳукумати Анқарада турган миллий турк ҳарбий кучла-рига қарши ҳеч қандай ҳаракат қилмасликни Анвар

пошшога айтди ва унга Анатолия Ботумиси ерларидан зудлик билан чиқиб кетишни буюрди. Анвар ушбу буйруқни олгач, Туркистонга жўнади ва Бухорога етиб келди. Руслар Анварни сиёсий воқеалардан четлаштириш учун шундай йўл тутганлари эҳтимолдан холи эмас.

Анвар пошшо 1921 йил октябрь ойида Бухорога келганида унинг олдида бир неча йўл турарди. Бири – Бухородаги мужоҳидлар қаторига ўтиб, бу ҳаракатни бошқариш, яъни советларга ошқора қарши чиқиш. Иккинчиси – Афғонистонга яширин тарзда ўтиб кетиш. Учинчи йўл Москвага қайтиш эди. Ана шу учинчи йўл Анвар учун энг хотиржам эди. Лекин табиатан мард ва чўрткесар Анвар бундай қилолмасди. Бухоро ҳукумати бошлиғи Файзулла Хўжаев, Туркистондаги сиёсий жараён фаол қатнашчиларидан бири Аҳмад Заки Валидийлар билан мулоқотдан сўнг у қатъий қарорга келиб, ўз дўстлари ва сафдошларига мужоҳидлар сафига қўшилиш учун Шарқий Бухорога боражагини маълум қилди.

Ҳақиқатан ҳам Анвар пошшо ўша даврдаги мураккаб бир тарихий шароитда Туркистон аскарӣй ишлари учун ниҳоятда зарур шахс эди. Аммо унинг Бухорога келиш сабаблари нафақат совет тарихчилари, балки бошқа ганимлар томонидан ҳам нотўғри талқин этилади.

Анвар пошшо Бухорога жуда улуғ ният, юксак орзу-умидлар билан кириб келганди. Қондош ва диндошларининг асрий орзуси бўлган эркинликни қайта тиклаш истаги уни Бухорога чорлаганди. У большевикларнинг озодлик ҳақидаги ёлғон сафсаталарига ишонганди ва уларни коммунизм байроғи остида эрк, озодлик курашига сафарбар этмоқчи эди.

Чалажон, маҳзун ва деярли вайронага айлантирилган Бухорони кўрган Анвар пошшо юрагида тўнтариш содир бўлди. Большевикларнинг ҳақиқӣй йиртқич, босқинчи сифатидаги асл қиёфаси унга намоён бўлди. Совет Россияси томонидан «озод этилган, ҳур ўлка» дея аталаётган бу шаҳар, бу юрт рамақижон, қон ютмоқда, муқаддас обидалар топталган, қадриятлар бир пул, жамики нарса манфур большевиклар ташвиқотига бўйсундирилган. Ислоний қадриятлар эса оёқ ости...

Ҳақиқий курашчи, жонфидо инсон Анвар буларни кўриб тоқат қилолмади ва большевиклардан юз ўгириб, мужоҳидлар тарафига ўтиш истагини билдирди.

1921 йил 8 ноябрь куни Анвар Бухоро билан абадий хайрлашди. Лекин у бу муқаддас шаҳарга қайтиб келолмаслигини ҳали билмасди. Кейинчалик Бухоро билан видалашган куни ҳақида Анвар шундай сатрлар ёзди:

«Авалло, амирнинг шаҳар ташқарисидаги саройи яқинидаги милиция биносига бордик. Бир рус милтиги ва юзта ўқ олдим. Йўлга чиқдик. Ниҳоят чўлга чиқиб, асл йўлга етишдик».

Анвар ўзи танлаган йўлни «асл йўл» деб атаса-да, бу йўл унинг учун бениҳоя азоб ва руҳий қийноқлар, тазарулар йўли эди. Тирамоҳнинг ушбу кунлари унинг учун зиддиятли, ўйловли, тушкун ва армонли кунлар эди.

Анвар пошшо большевиклар билан омонсиз курашга кирар экан, аксарият ватандошларимиз юрагида акс-садо берган оташин шиорлари ўртага ташлади. «Ёвларимиз Туркистондан даф бўлсун! Туркистон халқининг ғайрати ва бирлиги эгилмасун! Туркистондан – она юртдан босқинчиларни Туркистон миллати ҳайдаб кўрарлар, ҳайдаб сурарлар. Юрт учун ё шаҳид, ё розий!»

Хорижлик тадқиқотчи Гленда Фрезернинг ёзишича, Бухорода большевикларга қарши курашнинг ҳаракатлантирувчи кучи – либерал жадидалар, консерватив мусулмон етакчилари ва тоғлик қабилалар мустақил доҳийларининг машаққатли иттифоқи бўлиб, уларни Анвар пошшонинг фусункор исми бирлаштирганди.

Яна бир ғарблик тадқиқотчи Марта Олкоттнинг таъкидлашича, Анварнинг оҳанрабои эслатувчи шахси ва унинг жиҳодга даъвати Туркистон халқи ўртасида акс садо уйғотди. Улар томонидан қўллаб-қувватланди. Бутун Туркистон ҳудудида большевиклар ва Советларга қарши курашаётган ватанпарвар кучларнинг ҳаракатлари ягона марказга мувофиқлаштирилди.

Анвар пошшо кўрсатмаси билан Бухоро, Фарғона, Хоразм кўрбошилариининг учрашувлари мунтазам ўтказиб турилди ва уларга керакли йўл-йўриқлар берил-

ди. Анварнинг Туркистон тупроғига қадам қўйиши, бутун Ўрта Осиёда бўлгани каби Фарғона халқи ва қўрбошилари томонидан қизгин билан қаршиланди, истиқлол умидини буюк мақсад ҳаракатига айлантирди.

* * *

Ҳисор вилояти учун жанглар қизиб кетди. Иброҳимбек ғалабага эришиб, шу вилоятни ўзига марказ қилиб олди. Денов, Бойсун, Ғузор, Шеробод ва Қаршида лашкари ислом фаол ҳаракатлар қила бошлади. Иброҳимбек ўз қўли остидаги лашкар ҳаракатлари тўғрисида Олимхонга мунтазам хабар юбориб турар, бирор муҳим тадбирни амирнинг рухсатисиз амалга оширмасди. Ўз навбатида, Олимхон ҳам одам юбориб, Иброҳимбек аҳволдан хабар олиб турар, у қўлга киритган ҳар бир ғалаба учун рағбатлантирар, мансаб даражасини оширарди.

Иброҳимбекнинг Шарқий Бухородаги муваффақиятлари туфайли Бухоро шаҳри теварак-атрофи, Бухоро, Лағлақа, Ғиждувон, Пирмаст, Вобкент, Хўжаориф, Хутфар, Ванғози, Қорақўл туманлари аҳолисидан тахминан ўн беш минг киши бирлашиб, амир Олимхон раҳнамолиги остида қизиларга қарши курашиш истигини билдирдилар. Улар шу арз-ҳол билан Иброҳимбек ёнига одам юбордилар. Иброҳимбек бу тўғрида мактуб битиб, Олимхонга юборди ва Бухоро атрофи аҳолисига саркардалик қилишни илтимос қилди.

Муҳаммад Иброҳимбек мактубини олган Олимхон яна чуқур ўйга толди. Қарама-қарши фикрлар исканжасига тушди. «Бу мактуб наинки Бухоро халқи ва мулло Иброҳимбек иродаси, балки Аллоҳ иродаси бўлса не ажаб?.. Ахир бундан бир неча муддат бурун аллақандай сирли, таҳликали овозлар мени «Бухорога бор, қон ютмоқда бўлган ўз фуқароларинг билан бир сафда бўл!» – дея огоҳ этмабмиди?!»

Амир ана шундай оғир ва таҳликали хаёллар оғушида ўзи билан ўзи узоқ олишди. Яқин сафдошлари билан такрор-такрор маслаҳатлашди. Бировлар Бухорога боришни, бировлар эса бормасликни маслаҳат бердилар. Олимхон бир қарорга келолмай, узоқ вақт иккиланди.

Ва охир-оқибат, бормасликка қарор қилди. Ўзининг бу қарорини «Мен Бухорога бориб ўз ҳаётимни хавф остида қолдирсам, ҳозир Шарқий Бухорода ғалаба билан ривожланиб бораётган умум ишимизга путур етиши эҳтимолдан холи эмас», дея изоҳлади. Ниҳоят у ҳузурига ўзининг мўътабар ҳамсуҳбатларидан бири бўлмиш мулло Абдуқаҳҳорни чорлади. Қирқ-қирқ икки ёшлар чамасидаги бақувват, ҳаракатлари, гап-сўзларидан қатъият, ўзига ишонч уфуриб турадиган бу кишига амирнинг эътиқоди баланд, унга ўзига ишонгандек ишонарди.

Мулло Абдуқаҳҳор ҳузурига кириб, таъзим бажо келтиргач, Олимхон ўз одатича шошилмай салмоқлаб сўз бошлади:

– Мулло Муҳаммад Иброҳимбек девонбеги бандаи ожизга йўллаган мактуб, унинг мазмунидан хабарингиз бор. Бу хусусда кўп маслаҳат, машваратлар қилдик. Бандаи ожиз кўп фикр қилганимдан сўнг бир тўхтамга келдим. Большевик аталимиш малъунларга қарши курашиш иштиёқида бўлган фидокор жамоа сизни сардор этиб тайинлашга азм этдим. Бундан ташқари, ҳар бир фирқа ичида ўз-ўзларига саркардалар тайинладим. Шу тўғридаги фармони олийни олиб Бухорои шарифга жўнайсиз.

Мулло Абдуқаҳҳор амирнинг бу қарорини олдиндан билардими, йўқми, буниси қоронғи, лекин у Олимхоннинг сўзларини жуда хотиржамлик билан қабул қилди ва ўрнидан туриб, амирга яна бир карра таъзим қилгач, шундай деди:

– Қуллуқ, олампаноҳ! Марҳаматингиз – тожи сар! Сиз аъло ҳазратга, аҳли муслимга ва Бухорои шарифга хизмат этмоқлик – каминангиз учун олий шараф!

Олимхоннинг чехраси ёришиб кетди:

– Боракалло, мулло Абдуқаҳҳор! Сиз – ҳақиқий дўстсиз! Оқ йўл сизга! Аллоҳ қўлингизни ҳамиша баланд, ганимларимизни сарнигун этсун! Аллоҳу А!

Мулло Абдуқаҳҳор амир фармонини олиб, Иброҳимбек ҳузурига келди. Унга Олимхоннинг иродасини билдиргач, Бухоронинг фидокор фуқаролари жамоа-

си ҳузурига йўл олди. Мазкур жамоадан амир номи-дан ҳол-аҳвол сўраб, уларга дуою саломлар топширди. Амирнинг фармони олийси билан уларни таништирди. Жамоа уруш тадорикларини кўриб, хунхўр большевикларга қарши жангга киришдилар.

Шарқий Бухорода қатор вилоятларни ўз назоратига олганидан бениҳоят руҳланган Иброҳимбек бу ердаги фуқаролар билан келишиб, афғонистон амири Омонуллохон ҳузурига саккиз кишидан иборат вакилларини юбориб, амир Саййид Олимхон салтанатига раҳнамолик қилиш учун ватанига қайтишига қўмаклашишни илтимос қилди. Омонуллохон Иброҳимбек вакиллари-нинг бу хусусдаги арз-ҳолларини тинглади ва маъқул топди. Шунда Анвар пошшонинг фикрини эшитишга тўғри келди. Анвар пошшонинг фикри шундай эди: ҳозир душман истеҳком йўлининг асосий қисми Бухоро-нинг шарқдаги қўрғон деб билиш – тўғри эмас, зеро рўпарамизда турган душман ер юзидаги буюк давлатлар қабул қилган қонунларни инкор этади. Биз ҳаминша урушга боғланиб қолганмиз. Худо хоҳласа, қулай фурсат келиб Бойсун вилоятини эгаллаб, ўз тасарруфимизга киритсак, чегара жойларидаги қалъаларимизни ўзимизга истеҳком қилган бўлардик. Шундан кейингина ўз подшоҳимизни келтиришимиз мумкин.

Вақт Анвар пошшо ҳақ эканини кўрсатди. 1922 йил июль ойи охирларига келиб Бухоро frontiда кучлар нисбатан қизиллар фойдасига ҳал бўла бошлади. Иброҳимбек ва Анвар пошшо қўшинларини илгари эгаллаган вилоятларидан бирин-кетин сиқиб чиқара бошладилар. Китобхон бу ҳақда аниқроқ тасаввурга эга бўлиши учун айрим ҳужжатларга назар ташлаш керак бўлади.

Бухоро frontiдаги аҳвол тўғрисида 1922 йил 30 июлда «Туркестанская правда» газетасида эълон қилинган мақоладан:

«Отлиқ қизил аскарлар Балжувонни эгаллашди... Туркфронт штабининг қисқагина расмий маълумоти шу ҳақда хабар беради.

Бу Анвар пошшога қарши операциянинг иккинчи қисми тугади, деган гапдир. Босиб ўтилган йўлга на-

зар ташлаш, Бухоро гуруҳи қўмондонлиги ва қўшинлари хизматларига баҳо бериши вақти келди.

Анвар Бухорога қарши юришини ўзи учун жуда қулай вазиятда бошлаган эди. Оз сонли, жангларда толиққан армия қисмлари Бойсунга олиб борадиган қирғоқ йўлларини тўсиб, Термиз ва Шерободни сақлаб туришар, бу билан Шарқий ва Ғарбий Бухоро ўртасидаги табиий сарҳад бўлмиш Ҳисор тоғи довонига эгаллик қилардилар.

Энг яқиндаги мадад кучлари Қашқадарё воҳаси ва Самарқандда жойлашганди. Эски Бухоро ҳудудига темир йўл штаб ва фронт орқаси техник қисмлари жойлашганди. Бухоро Қизил Армияси эндигина ташкил этилаётган бўлиб, Муҳиддинхўжаев билан бўлган кураш тажрибаси кўрсатганидек, кенг миқёсда жангларга тайёр эмасди.

Анвар ўзининг бизникидан анча кўп бўлган кучларини икки йўналиш бўйича бирлаштирди. Бири Бойсунга қарши, бу йўналишда Анварнинг ўзи сардор, иккинчиси Термиз ва Шеробод оралигидаги умумий йўналиш. Бу ерда қўмондонлик турк офицери Усмон афандига ишониб топширилганди.

Ҳарбий ишлар нозири Орипов сиймосида ўз одамларига эга бўлган исёнчилар асосий зарбани пойтахт ҳудудига бериб, ҳокимиятни осонлик билан қўлга кiritишига умид боғлаган эдилар.

Лекин яхши йўланган режа Бойсун ва Шеробод ҳимоячилари матонати, эски Бухородаги бронемашиналар қатъияти ва ташаббускорлиги ҳамда синалган отлиқ аскарлар бригадаси мадад қисмларининг тезкорлик билан мулла Абдулқаҳҳор бошлиқ исёнчиларга қарши ташлангани натижасида барбод бўлди.

Бухоро фронтдан операциянинг биринчи қисми – куч ва воситалар тўплашдан иборат эди. Қўмондонлик олдинги марра тўсиқларимиз қаршилик кўрсатиши кучини чамалаб, биринчи зарбаларни фронт орқаси бўлмиш – Зарафшон водийси, Қарши райони, Амударё бўйи ҳудудларини таъминлашга қаратди. Эски Бухоро ҳудудидан қувиб чиқарилган Абдулқаҳҳор

қўшини Нурота тоғларида тор-мор этилди. Орипов ва Қоракўлбеклар Кармина ва Хатирчи вилоятларида катта талафот кўрдилар. Анвар пошшо томонидан Каркини қамал қилишга ташиланган кўп сонли туркманларни олдиндан кучайтириб қўйилган гарнизонимиз қириб ташлади.

Анварнинг Термиз ва Шеробод орасидан ёриб ўтиб, Калиф яқинидаги афгон қиргоғига ўтиладиган кечувни эгаллаш учун қилган барча ҳаракатлари чиптакка чиқди.

Зарбдор колонналар тўплаб, фронт орқасини гарнизонлар билан мустақамлаган қисмларимиз 15 июнда олға ташландилар.

Қўмондонлигимиз ўнг колоннани Амударё бўйлаб юқорига силжитиб, кечувлар ва Қабодиён, Қўрғонтепа, Кўлоб яқинидаги каттароқ марказларни эгаллаш билан Анвар пошшони Афғонистон чегарасидан узиб қўйди. Айни шу пайтда сўл колонна унинг қўшинини ҳосилдор Ҳисор водийсидан қувиб чиқарди...

Бойсун яқинидаги жангда мағлуб этилган Анвар пошшо ўзининг асосий сафдошларидан ажралди. Иброҳимбек лақай уруғлари ҳудудида, бизнинг гарнизонларимиз қуришотида қолган. Маълумотларга қараганда, Эшон султон Дарвознинг тоғ дараларига йўл солди. Пастки нуқтаси биз эгаллаган Кўлоб ва Балжувон, юқори нуқтаси Дарвоз маркази Қалайхумга олиб борувчи Телбор юсак довонидан иборат учбурчакка сиқиб қўйилган Анвар пошшо 500 сараланган жангчидан иборат шахсий қўриқчилари ҳамроҳлигида, Давлатмандбек эса балжувонлик қолган-қутган исёнчилар билан биргаликда секин-аста шимоли-шарққа, Яхсу дарёсининг юқори оқими томонга чекиняпти...»

* * *

Тонг қоронғисида уйғонган Анвар пошшо негадир тараддудланар, ўзини аллақандай сирли воқеалар кутаётгандай ҳаяжонланарди. 1345 ҳижрий, зулҳижжанинг ўнинчиси – Қурбон ҳайити куни эди. Анвар дўсти ва энг яқин ёрдамчиси Давлатмандбек ҳамда бошқа сафдошларини ийд билан муборакбод этди, улар бир-

галикда ҳайит намозини ўқидилар. Лашкари исломга бўлажак жангларда галаба тиладилар. Кейинги кунлардаги оғир йўқотишларга қарамай, мужоҳидлар ўзларини тетик тутишга ҳаракат қилар, бир-бировларининг кўнгилларини кўтарардилар. Кун сайин мадад кучлари ошиб бораётган Қизил армиянинг ўт-оловли ҳаққаси тобора қаттиқроқ сиқиб келар, олдинда жуда баланд Телбон девори, олисда салобат тўкиб турган мўйсафид тоғлардан ўзга нажот йўқ эди.

Анвар қуёшнинг илк нурлари аро ялтираётган қорли чўққилардан кўз узолмай хаёлга чўмди. «Инсон юрагидаги юксак орзулар ҳам, ҳув ана кўриниб турган, лекин жуда олисда бўлган нурли чўққиларга ўхшаса не ажаб? Чўққига етай-етай деганингда, у тагин олислаб кетаверади. Орзулар ҳам худди шундай. Эндигина орзуимга эршдим деганингда улар ҳам худди шундай. Уларнинг саробга айланиши ҳеч гап эмас экан. Афсус, минг афсус...»

Анвар Ёш турклар инқилобида иштирок этган йилларини, ўт-олов чоғларини бирма-бир хаёл кўзгусидан ўтказди. Бу курашдаги сафдошлари Талъат ва Жамол пошшоларни эслади. Ўрта Осиёда ўзи тузган «Миллий иттиҳод ташкилотининг Компартия ва Советларга қарши олиб борган фаолияти қирраларини ёдига келтирди. «Эҳ, биз бари бир, Ўрта Осиёда большевикларга қарши ягона фронтни кўнгилдагидек туза олмадик. Инглизлар қоп-қоп ваъдалар берган бўлсаларда, амалда иш улар ва биз кутганчалик бўлмади. Амир Олимхон ҳам афғон ҳукумати ваъда қилган ҳарбий ёрдамни уюштиролмади. Оқибатда, қўлимиз қисқа, ҳолимиз забун. Вақтнинг ўткинчилигини қаранг, куни кеча бутун Шарқий Бухорони эгалаб, ялангоёқ большевиклар раҳнамоси Ленинга қўшинларини Ўрта Осиёдан бутунлай олиб чиқиб кетиш тўғрисида ультиматум қўйган эдим. Шундай қилишга маънавий асосим бор эди, мен голиб эдим! Ҳозир эдим!»

Бугун эса мағлубман... Ўзимнинг учқур қанотларимдан буткул айрилдим. Иброҳимбек кимсасиз даштда большевиклар қуршовидан қандай чиқиш тўғрисида бош қотиради. Эшон Султон Дарвозда жон сақлаё-

тир. Бойсун ёнидаги жанг сўнгги умидларимни пучга чиқарди. Ҳаволанг ва Балжувон ўртасидаги асосий кучларим ҳам стратегик жиҳатдан жуда ноқулай аҳволда: ортда сон жиҳатдан жуда кўп душман, олдинда оёқ етмас баланд тоғлар. Осмон йироқ, ер қаттиқ... Ҳа, шунақа! Лекин бугун нега бунчалар ҳаяжондаман? Нега юрагим хапrikaди? Қалбим қандайдир мўъжиза кутади?.. Ҳаммаслақ дўстлардан бирор мужда келади-ми ё?.. Эҳ, дўст қолдим бу ёруғ дунёда гўзал Нажибамдан бўлак?..»

Гўзал Нажоба... Анвар ҳаётининг энг ёруғ, энг қувончли ва маъсуд кунлари шу ном билан боғлиқ. Нажобани эслаган Анварнинг юраги соғинчдан ўртаниб кетди. «Ийди Қурбон кунда не юмуш билан машғулсан, гўзалим, мен билолмам, сендан жуда олисда бўлган Анварингни ўйламиш бўлсанг, сендан жуда шод бўлар эдим. Начора, бугун сенинг ой юзинга тикилиш, сочларинг атрига маст бўлиш менга насиб ўлмаиш. Лекин сен менинг бу ерда улуғ мақсад, улуғ ният – турк халқлари озодлиги йўлида юрганганимни билурсан, билишинг керак! – рафикаси билан хаёлан ҳамсуҳбат бўлаётган Анвар пошшо дала сумкасидан қороз-қалам олиб, Нажобага мактуб ёзишга киришди. Тобора даҳшат ва ваҳшат касб этиб бораётган сўнгги кунлардаги жанглар охир-оқибат нима билан тугаганини ким билади дейсиз?»

Анвар пошшо узоқ ўйланб, шундай сатрларни битди:

«Гўзал Нажобам! Сен билурсанки, маним ҳақимда туҳмат ташвиқотлар тарқатиб юрган бадбахт кимсаларнинг иддао этганларидек, мен бу олис диёрлара мол-дунё ахтариб бой бўлмоқ, ўз ҳокимиятимни қурмоқ учун келганим йўқ. Мени сендан узоқлаштириб, бу жойларга келтирган Жаноби Ҳақнинг зиммамга юклагани муқаддас бир вазифадир. Бу жиҳод вазифаси эрур...»

Анвар мактубни тугаллаб, дала сумкасига солиб қўйди. У ҳамон паришон, қалби ҳаяжонда, нимагадир интиқ эди. Ниҳоят чошгоҳга яқин у кутган хабар келди. Лекин бу хушхабар эмасди. Давлатмандбек ҳар галгидек хотиржамлик билан унга мурожаат этди:

– Афандим, айғоқчилар (разведка) маълумот олиб келишди: қизилларнинг бир неча отлич аскарлар қисми ҳужумга шайланмоқда. Ҳужум дақиқа сайин бошланиб қолиши мумкин.

Анвар бирдан жонланиб кетди, кўзларида телбавор бир учқун «ялт» этди. Шошиб ўрнидан турди. Давлатмандбекнинг қўлидан маҳкам ушлади, секин елкасидан қучди.

– Сизни табрик этаюрман, Давлатмандбек афанди! Мен шундай бўлишини билардим. Эрта тонгдан кўнглим безовта эди, сезувдим. Муборак Қурбон ҳайити куни манфур большевиклар-ла сўқишамиз! Ўлсак – шаҳид, ўлдирсак – ғозий!

– Ҳа, – деди Давлатмандбек, – шу кун ҳал қилувчи жанг бўлишини мен ҳам сезган эдим, афандим! Муборак Қурбон ҳайити кунида кофирлар билан муҳораба – бу биз учун шараф, Аллоҳ иродаси шундай экан!

– Офарин, Давлатмандбек афанди! Лашкар бошлиқларига буюринг, жангга ҳозирланишсин! Мен пешқадам қисмимиз сафида бўламан! Уларни жангга ўзим бошлайман. Аллоҳ мададкор бўлсин!

– Аллоҳ мададкор бўлғай, иншоаллоҳ! – деди Давлатмандбек ва унинг кўрсатмаси билан жанг бурғуси чалинди.

Анвар пошшо тезда жанг яроқларини тақиб, кўксига дурбинни осди. Адъютантлар унга эгарланган отни олиб келдилар. Анвар чаққонлик билан отга минди. Бошидаги оқ салла, кўркам мўйлов, адд қомат қирқ икки яшар саркардага улғувор тус бериб турарди. У баланд пошна этиги шпорлари билан от биқинига ниқтаб, кўшин сафлари томон кетди. Адъютантлар, шахсий кўриқчилар ярим ҳалқа шаклида уни ўраб олиб ортидан эргашдилар.

Тез орада Анварнинг кўрсатмаси билан пешқадам қисмлар Обидара қишлоғи яқинидаги қирларда мудофаа маррасини эгаллади. Анвар пошшо қўлидан дурбинни қўймай, қирларга олиб келувчи барча йўлларни кузатиб турарди. Ҳамма ёқ сокин, дақиқалар ою йилдек туюлар, жимжитлик асабини қақшатарди.

Бирдан тоғ ўнгириларида акс садо бериб, тўплар тилга кирди, олдинда кучли аланга лопилади, гумбурлашлардан қулоқлар битди. Қизил отлиқ аскарлар қуюндек елиб келишар, улар Обидарага олиб келувчи ҳамма йўлу сўқмоқларни тўлдирган, сон-санови йўқ эди. Анварнинг эти жунжикиб кетди, лабларини қимтиб, дурбинни кўзларига янада маҳкамроқ қисди. У душманнинг ҳар дақиқада пайдо бўлиб қолишини кутган бўлса-да, бунчалар тез, қўққисдан ва сира қутилмаган томондан келишини ўйламаганди. «Бардам бўл, ўзингни қўлга о! Бу энг сўнги, ҳал қилувчи жанг эрур! Сен учун орқага йўл йўқ. Тепангда Жаноби Ҳақ, ортингда баланд тоғлар! – дея пичирларди Анварнинг лаблари.

Қизиллар тобора яқинлашиб келишар, пулемётлар тилга кирган, қий-чув, отлар кишнаши, «Ура!» садалари қулоқни қоматга келтирарди. Анвар пошшо қўшинлари орасида енгил саросима бошланган бўлса-да, улар ҳали ўқ узишмас, бунга буйруқ бўлмаганди.

Ниҳоят ислом аскарлари ҳам ўт оча бошладилар. Пулемётлар тариллади. Олдинда келаётган бир неча қизил аскар қулади, бирин-кетин аргумоқлар мункиб кетиб, аянчли кишнаб юборишди. Лекин елиб келаётган қизил қуюн тўхтамас, бу даҳшатли ажал оқимидан омонлик йўқ эди.

Анвар пошшо эса энди ниҳоятда хотиржам, эрта тонгдан ўзини қийнаган ҳаяжондан асар ҳам қолмаганди. У баланд товушда турли буйруқлар берар, чор атрофдан визиллаб учаётган ўқларга парво ҳам қилмас, ён-веригаги шахсий соқчилари ва адъютантларга бақариб чақирарди.

Қизиллар жуда яқинлашиб қолдилар. Яна бир неча сониядан сўнг сафлар қўшлиб кетади, даҳшатли қўл жанги, қилич солиш, бир-бирини нимталаш бошланди.

Анвар пошшо отини ниқтаб, сафларнинг олдинига ўтиб олмоқда эди, бирдан кўзи от бошини орқага буриб қочаётган аскарларга тушди. У қиличини яланғочлаб уларнинг ортидан ташланди.

– Ҳой, кўппак ўфиллари! Тўхтангиз, Қуръон ургурлар, даъюслар! Биз учун қир ортида ўрин йўқ! Тўхтанг!!!

Қир ортида ҳаммамизни шармандали ўлим кутади!
Тўхтангиз!!!

Анварнинг ҳайқириғи шунча шовқин-суронда ҳам баралла эшитилди ва пешқадам қисмининг юзга яқин отличлари унга эргашиб, қизилларга рўбару бўлишди. Қўл жанги бошланди. Анвар бошлиқ аскарлар қизилларнинг бир эскадронча аскарини чопиб ташлашди. Лекин душманнинг бошқа бир эскадрони уларни даҳшати қўл жанги билан қаршилади.

Анвар пошшо ўнгу сўлига қилич солиб борар экан, бирдан ўнг елкаси «жаз» этди, қилич ушлаган қўли осилиб қолди. Худди шу аснода яна бир неча ўқ кўксига, қорнига ёндирувчи оғриқ олиб кирди. Анвар пошшо бошини от ёлига босиб, оғриқ зўридан ингради. Даҳшатли бақириқ сўкинч, дашномлар аро бир оз гарангсиз тургач, дупур-дупур туёқлар остига қулади-ю, ҳушидан ажради... У ўнг томонида елиб келаётган байроқдори ҳам қулаганини кўришга улгурди, холос.

Лашкари ислом сафларида парокандалик бошланди. Улар тоққа қараб қоча бошладилар.

* * *

***Анвар пошшо ҳалокати ва қўшинларининг
тор-мор этилиши тўғрисида Туркфронт
штаби тезкор маълумотномаси***

1922 йил, 15 август

ШАРҚИЙ БУХОРО. Отлиқ қисмларимиз 4 августда Анвар пошшонинг Ҳаволанг ва Балжувон оралиғида жойлашган асосий кучларига қарши ҳужум уюштирдилар. Душманнинг Обидара қишлоғи яқинидаги қирларни эгаллаган 500 кишидан иборат пешқадам қисми саросимага тушиб қоча бошлади. Шу ерда бўлган Анвар пошшо юзга яқин аскарни тўплаб, эскадронлари-

мизнинг бирига ташланди ва уни қириб ташлади. Лекин бошқа эскадронимиз душманни қўл жанги билан қаршилади. Хужум қилувчиларнинг олдинги сафида келаётган Анвар пошшо беш жойидан яраланиб ҳалок бўлди. У ўлганидан сўнг, душман саросимага тушиб, шимол томондаги тоғларга қараб қочди. Анварнинг жанг майдонида қолдирилган мурдаси эгнида инглиз френчи, шим ва узун қўнжли этик бор эди.

Ўша жангда Анварнинг ёрдамчиси Давлатмандбек оғир яраланди. У икки соатдан сўнг вафот этди.

**«Туркестанская правда» (Тошкент шаҳри)
№22/178/, 16 август, 1922 йил сонидан.**

Бухоро шарқида халқимиз озодлиги учун эътиқод билан хизмат қилган Анвар пошшо шу тахлит сўнгги жангга кириб, ийди Қурбон куни шаҳид бўлиш даражасига етишди. Унинг жасади Чакан мавзеидаги Ҳазрати Султон зиёратгоҳига дафн этилди.

Анвар пошшо ҳалокати бутун мусулмон дунёси, аиниқса, Бухоро халқи учун оғир йўқотиш бўлди. Унинг вафоти билан Ўрта Осиёда большевикларга қарши миллий озодлик ҳаракати қуёши сўнди. Бухоро, Фарғона, Хоразм халқи турк халқининг муносиб фарзанди, озодлик учун толмас курашчини ёдлаб мотам тутди. Анвар пошшо ўлими Фарғона қўрбошиларининг бош қўмондони Шермуҳаммадбекнинг хотираларида шундай баён этилади: *«Шарқий Бухоро бизга саккиз кунлик масофа эди. Нурмуҳаммад Шарқий Бухоронинг Лаҳши қишлоғидан йўллаган хабардан Анвар пошшонинг шаҳид бўлганини билдик. Лекин мен ишонмасдим. Чунки бундан аввал ўн тўрт мартаба аини шундай гап тарқалган эди. Лекин бирмунча фурсат ўтгач, Нурмуҳаммад билан кўришгач, бу маишум хабар ҳақиқат эканлигига ишондим. Аччиқолма деган жойда хатми Қуръон этиб, фотиҳалар ўқиб, катта-кичик ўрта-сида пошшонинг хотирасига ҳурмат бажо айладик. Ғам-кулфат наинки бизни, тошу тупроқни ҳам қур-*

шаб олганди. Йигитларимизнинг фигони кўкларга юксалди».

Ушбу сатрлар Анвар пошшо миллий озодлик ҳаракатида нақадар катта нуфузга эга бўлганини кўрсатиб турибди. Унинг ўлими большевиклар зулмига қарши курашаётган ватанпарвар кучлар учун ниҳоятда кучли зарба бўлди.

Халоскорлар. Йилнинг энг узун кунни. Қумдаги қонли излар

Амир Олимхон фармони билан юртига етиб келган мулло Абдулқаҳҳор Бухоро ва унинг атрофдаги туманлардан тўпланган халқ лашкари орасида муайян тартиб-интизом ўрнатди. Бу вақтга келиб халқ орасида большевиклар қилаётган бедодликларга қарши норозиликлар кучайиб борарди. Тез орада мулло Абдулқаҳҳор бошлиқ мужоҳидлар сони 25 минг нафарга етди. Улар қизил қўшин билан қаттиқ жанглар қилиб голиб келдилар ва Ғиждувон туманини ўз тасарруфларига ўтказдилар. Большевиклардан бир ой ичида икки мингта бешотар милтиқ, юз мингта ўқ, пулемёт, учта броневик ўлжа олинди. Қисқа вақт ичида атрофдаги бошқа туманлар ҳам эгалланиб, лашкари ислом Нурота вилояти сари юрди. Вилоятнинг қўплаб улуғ одамлари мулло Абдулқаҳҳорга пешвоз чиқиб, уни иззат-икром билан кутиб олишди. Мужоҳидлар Нурота большевикларини банди қилдилар. Ғуқаролар хурсандчилик изҳор этиб, хутбани амир Саййид Олимхон номига ўқидилар.

Бу вилоятда ҳам кўплаб ҳарбий анжомлар ўлжа олинди. Мулло Абдулқаҳҳор Нуротани ўзига марказ қилиб олди. У ўз ишларини саранжом-саришта қилгач, Бухоронинг юқори томонига юриш бошлади.

Лашкар Меҳтар Қосим кўпригига яқинлашганида, Бухоро жаҳидларининг ҳарбий вазири Абдулҳамид афанди олтмиш нафар бухоролик, турк ва ҳиндлар ҳамроҳлигида уларга пешвоз чиқди.

Абдулҳамид афанди мулло Абдулқаҳҳорга олти минг инглиз фунти, икки пулемёт ва кўплаб яроқ-аслаҳалар ҳада этди. Абдулҳамид афанди лашкари исломга го-

зийлик тилаб, мулло Абдулқаҳҳордан Анвар пошшо ва Иброҳимбек девонбеги ёнига боришга рухсат олди.

Абдулқаҳҳор қўшини Меҳтар Қосим кўпригига етганидан хабар топган большевиклар шошилинич жангга киришдилар. Қонли жанг икки кечаю икки кундуз давом этди. Бу муҳорабада Абдулқаҳҳор қўшини қўли баланд келди. Мужоҳидлар Бухорони ўраб олиб, унинг олти дарвозасини эгалладилар. Секин-аста большевиклар Бухородан сиқиб чиқарилиб, шаҳар батамом озод қилинди. Бирин-кетин Когон, Баҳроуддин ҳам большевиклардан халос этилди. Бу ерда ҳам мужоҳидлар кўплаб ўлжага эга бўлишди.

Бу ғалабалар тўғрисида мулло Абдулқаҳҳор махсус нома билан амир Олимхонга маълум қилди. Ўз навбатида, Олимхон мулло Абдулқаҳҳорга аскарний зарбоф тўн, тўшонча ҳадя этиб, унга миннатдорчилик изҳор этди.

Мулло Абдулқаҳҳорнинг Бухорони эгаллаб олиши большевиклар жамоасида катта ваҳима, саросималик уйғотди. Улар Москва ва Тошкент кўмагида кўплаб аскар, қурол-аслаҳа, ўқ-дори йиғишга муваффақ бўлдилар. Большевиклар тўрт томондан тўхтовсиз ҳужум қилиб, Бухоро ва Баҳроуддин мулло Абдулқаҳҳор қўлидан қайтариб олдилар. Минг нафарга яқин мужоҳидларни асир қилдилар. Улар мулло Абдулқаҳҳорни қўлга олиш учун кўп уриндилар, лекин бунинг урдасидан чиқолмадилар.

Қизил қўшин ҳужуми кун сайин кучая борди. Большевик айғоқчилар мужоҳидлар орасида муттасил иш олиб бориб, уларни ичкаридан исён қилишга ундаб, бу йўлда жуда кўп олтин, пул сарфладлар. Мулло Абдулқаҳҳорнинг иродасини букиш, уни тиз чўктириш учун йигирма беш кун мобайнида унинг икки укасини шаҳид этдилар. Лекин ислом йўлида халис хизмат қилишга онт ичган Абдулқаҳҳор ифволарга учмади, қон ютса-да чидади.

Абдулқаҳҳор тўрт йил мобайнида большевиклар билан курашди. Ниҳоят большевиклар уни ушлайман деб кўп қишлоқларни ғорат қилавергач, от бошини чўлга буришга мажбур бўлди...

Бухоронинг энг муқаддас қадамжоларидан бири ҳисобланмиш Хўжауббон тўлқинсимон малла барханлар узра салобат-ла юксалиб турибди. Ҳар доим гавжум бўлгувчи хонақоҳдар сокин туюлса-да, чор атроф, еру само нотинч, қизилларнинг икки аэроплани кун бўйи Хўжауббон узра парвоз этди, неча марта жуда баланддан бомба ёғдирди ва кечга яқин кўздан ғойиб бўлди.

– Лаънати кофирлар! – деди гижиниб мулла Абдулқаҳҳор аэроплан овози тингач. – Агар бу ерни ҳам тез тарк этмасак, бу ваҳшийлар шундай даргоҳни вайрон этишдан ҳам тоймайдилар. Булар учун бирор муқаддас нарса йўқ...

Ниҳоят кун бўйи олов пуркаган қуёш нурлари кучсизланиб, атрофга оқшомнинг нафис сукунати чўка бошлади. Шимол томондан енгил шабада эсар, чигирткалар чириллашидан бўлак ҳеч бир сас йўқ эди. Лекин бу ёлгончи сукунат эканини, қизиллар шу тун албатта бир хунрезлик қилишларини Абдулқаҳҳор юрак-юракдан ҳис этиб турарди. Ҳеч қачон юзма-юз олишувдан чўчимаган Абдулқаҳҳор қийин аҳволда эди. Ёнида саноқли йигитлар қолди. Ўқ-дори ҳам ҳаминқадар. Қизилларнинг эса сон-саноғи йўқ, аэропланлар, зирҳли машиналар... Хуллас, ҳал қилувчи дамлар етиб келди. Энди бир қарорга келиш лозим. Йўқса, ёнида қолган содиқ йигитларнинг ҳам хунига зомин бўлиши мумкин.

Абдулқаҳҳор ёнига Абдуваҳобни чақиртирди. Бу – ўша Фозил эшоннинг кенжа ўғли, БухЧҚда ишлаган, тунги қийноқларни кўриб чидаёлмай, халқ лашкари сафига қўшилган Абдуваҳоб эди. Абдуваҳоб тўрт йил мобайнида кўп жангу жадалларда иштирок этиб эр етилган, барваста, овози дағал мужоҳидга айланганди. У мулло Абдулқаҳҳорнинг энг ишонган йигитларидан бўлиб, кўплаб қалтис топшириқларни бажарарди. Абдулқаҳҳор унга худди ўз укасидек ўрганиб қолган, шу боисдан уни аяр, ҳал қилувчи, эҳтимолки сўнгги жанг олдидан уни қутқармоқчи, асраб қолмоқчи эди.

Абдулқаҳҳор қаршисида тик турган Абдуваҳобни кўриб, хаёлларини бир ерга йиғди ва ўтиришга ишора қилди.

– Тўрт йил мобайнида худди туғишган инимдек бўлиб қолинг, укаларимдан айрилганимда, сен уларнинг ўрнини тўлдиринг, йўқликларини билдирмадинг. Бунинг учун сендан у дунё-бу дунё розиман. Сен наинки мен, балки азиз Бухоромизга, исломга, аҳли муслимга ҳалол хизмат қилдинг. Энди хайр-хўш вақти етди. Аҳволимиз ўзингга маълум: мана шу кун ҳам лаънатиларнинг икки темир қуши тепамизда ўлакка ахтарган қузғун янглиғ парвоз этди... – Абдулқаҳҳор бир оз жим қолб, суҳбатдошини зимдан кузатди.

Абдуваҳоб жимгина қулоқ солиб турар, лекин нигоҳлари ниҳоятда бесаранжом эди. Абдулқаҳҳор сўзида давом этди:

– Шу тун эҳтимолки, сўнги жангга киргаймиз. Ўлсак – шаҳид бўлгаймиз, ўлдирсак – ғозий. Хўш, сўнги жанг олдидан менга бирор гапинг, истагинг борми?

– Истагим, лашкари ислом бахтига Аллоҳ сизни ўз паноҳида асрасун, – деди Абдуваҳоб овозида андуҳ, надомат билан. У саркарда ўзини бекорга чақирмаганини биларди.

– Менинг эса сенга айтадиган гапларим кўп, иним, – деди Абдулқаҳҳор салмоқлаб. – Ишқилиб, дийдорлашув ба қиёматга қолиб кетмаса бўлгани.

Абдуваҳоб кўнгли ёмон бир нарсани туйиб сергакланди. У бу довурак саркардани ҳеч қачон бунчалик гамгин, тушкун алфозда кўрмаганди.

Ниҳоят анча давом этган сукунатдан сўнг Абдулқаҳҳор ёнидаги чорқирра чарм қопчиққа ишора этиб мақсадга кўчди:

– Сенинг хабаринг йўқ, мен жанглardan бўш пайтларимда Бухорода қизиллар билан олиб борган муҳобарамиз тарихини баҳоли қудрат қоғозга туширган эдим. Бу номукамал бир ёзувлар. Лекин бандаи ожиз юртимизни ғайридинлардан тозалаймиз деб тўккан қонларимиз изсиз кетмасин дедим. Йўқса, биздан кейинги авлод ота-боболаримиз еримизни кофирларга ҳеч қаршиликсиз топширган, дея фикр этиши мумкин...

Орага яна жимлик чўкди. Абдуваҳоб миясида ҳар хил хаёллар чарх уриб, ҳамон жимгина қулоқ солиб ўтирарди.

Жимликни яна Абдулқаҳҳор бузди. У чарм қопчиқни олиб, Абдуваҳобга тутқазди ва шундай деди:

– Буни сенга, сени эса худога топширдим!

Абдуваҳоб ҳали бирор сўз айтиб улгурмай, у қўйнидан тилла тангалар тўла, хийла оғир бир ҳамён чиқариб, уни ҳам гарангсиб турган йигитнинг қўлига берди.

– Бу – шахсан ўзимдан сенга, ака-укалимиз учун, Гулбодом икковингнинг тўйларинга буюрсин! Мен ўзим тўйда падарвакил бўлурман дея ният қилгандим... Лекин начора...

Абдуваҳоб эндигина унинг мақсадини тушуниб етди. «Ҳа, мени сўнгги жангга киритмаслик учун шундай қилаяпти», деди у ўзича ва шунча вақт мобайнида биринчи марта мулло Абдулқаҳҳорга эътироз билдирди:

– Сўнгги жанг олдидан мен бу ерни тарк этсам, номимга бир умрлик лаънат тамғаси босилмайдими? Сиз билан ака-ука эканмиз, мен елкама-елка туриб шаҳид бўлмоқни ўзим учун улуғ бир бахт ҳисоблайман... – йигитнинг овози титраб, гапиролмай қолди. Унинг бу ҳолати Абдулқаҳҳорга ҳам ўтди. Абдуваҳоб нимаси биландир унинг кичик инисига ўхшаб кетарди.

Икковлон бир муддат бир-бирларига тик қараёлмай турдилар, сўнг Абдулқаҳҳор ўзининг азалий қайсар, чўрт-кесар ҳолига қайтиб, секин, аммо қатъий товушда деди:

– Сен кетмасанг бўлмайди. Кетмаслигининг сира иложи йўқ! Ромитанга, ўша ўзинг билган хонадонга борасан. Ёзганларимни Муродбекка топширасан. Сўнг Гиждувонга ўтасан, худо ёринг бўлгай! Омон қолсак, бизни Қулжуктов этакларидан қидирасан...

Улар бошқа гаплашмадилар. Абдуваҳоб энг яхши отлардан бирини эгарлаб, оқшом ғира-ширасида Хўжаубонни тарк этди. Фарбий Бухорода большевикларга қарши сўнгги курашчиларнинг сўнгги сардори ўз йигитларини тўплади.

– Азиз биродарлар! Тўрт йил мобайнида ягона ислом байроғи остида кофирлар ила омонсиз жанг қилдик.

Шу йўлда қанчадан-қанча асл йигитларимиз шаҳид бўлдилар. Начора, Ватан озодлиги учун кураш шуни тақозо этди. Қуръони шариф олдида сўнгги томчи қонимиз қолгунча жанг қилишга онг ичган эдик. Аллоҳ бизни бу ниятимизга етказди. Шу тун жанг билан манфур душман ҳалқасини ёриб ўтишга ҳаракат қилгаймиз. Бухорои шариф озодлиги йўлида тўкилган ҳар томчи қонимиз ушбу азиз тупроқ учун муқаддас бўлиб қолгай, иншоаллоҳ!

– Иншоаллоҳ! – унга жўр бўлишди йигитлар ва бу улуғвор товуш чор атрофга ёйилиб, сукунат пардасини бир муддат кўтаргандек бўлди.

Тун ярмидан оққанда яроқ-аслаҳаларни жангга шайлаб, йўлга равона бўлдилар.

Осмонда юддузлар гужғон ўйнар, отличлар сояси ой ёруғида чўзилиб, ғалати манзара касб этган, енгил шабада эсиб, қуриган чўл ўт-ўланлари ҳиди димоққа уриларди.

Шу тахлит йўл босиб, улар аввал Муллахон яйловига, сўнгра Гужумлига, Қулжуктов этакларига етиб олмақчи эдилар. «Ҳарқалай, ҳозирча қизилларнинг қўли Қулжуктовгача етмаса керак. Ундан сўнг худо ҳофиз, куч тўплаб яна курашса бўлади. Энг муҳими, шу қолган йигитларимни бой бермасам бўлгани», ўйларди Абдулқаҳҳор. Йўлга чиқишларидан бир неча соат олдин қайтиб келган разведка қумликларнинг шу қисми нисбатан хавфсизлигинитаъкидлаган бўлса-да, лаънати қизиллар исталган барҳан ортидан чиқиб қолишлари мумкинлигини у яхши билар, бир неча йиллик жангу жадаллар тажрибаси уни ниҳоятда эҳтиёткорликка ўргатганди.

Тун ниҳоятда сокин, гўзал эди. Тобора баландлаётган ой нурлари ўркач-ўркач барҳанлар сийнасини мунаввар этган, саксовуллар бир маромда бош тебратиб, отличларни кузатиб қолишарди. Ана шундай ажойиб тун қўйнида қабоҳат, қон, ўлим яширин бўлишига ишониш қийин, лекин бепоён саҳронинг қизиллар қадами етган ҳар бир гўшасида туну кун ажал шарпаси кезиб юарди.

Қумликлар ичкарасига қараб чамаси ўн чақирим йўл босанларидан сўнг, Абдулқаҳҳор қизиллар таъқибидан қутулганига ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмай бир оз хотиржамликка берилиб, эгарда мудрай бошлади. Шу тахлит яна бир неча чақирим йўл босдилар.

Бирдан гўзал ойдин тун сукунاتини тилка-пора қилиб пулемёт тириллади ва балиқ сиртига монанд ясси қир ортидан кўринган сон-саноқсиз отлиқлар тоғ кўчкисидан бўлиб мужоҳидлар устига ташландилар.

Абдулқаҳҳор ғафлат босгани учун ўзини лаънатлаб бир ҳайқирди-ю, қиличини қинидан суғурди. Лекин кўз очиб-юмгунча қарс-қурс товушлари, отларнинг ваҳшатли кишнаши тобора авжига чиқиб, олдинги сафлар қўшилиб кетди. Орқадаги мужоҳидлар тартибсиз равишда чўлнинг тўрт томонига қоча бошладилар. Тўхтовсиз ўқ ёғдираётган пистирмадаги пулемётлар мужоҳидларни тутдай тўка бошлади.

Абдулқаҳҳор қўлида яланғоч қилич, чекинаётганларни тўхтатмоқчи бўлар, лекин бақир-чақир, ярадорларнинг оҳ-воҳлари, ўқ товушлари аро унга ҳеч ким қулоқ солмасди.

Абдулқаҳҳор ниҳоятда дарғазаб бўлиб, яна отлиқлар галаси томон ташланди. Ўн-ўн икки чоғли йигит унга эргашди. Абдулқаҳҳор шундоқ рўпарасидан чиқиб қолган қизил аскарнинг бўйни ва елкаси аралаш шахд билан қилич солди. Эгардаги ёшгина аскарнинг башараси даҳшатдан қийшайиб кетганини ҳам кўриб турди. Ва унинг ортидан келаётган отлиққа қилич сермаган эди, кимдир кўксидан қаттиқ итаргандек бўлди-ю, бутун вужудига оловли бир оғриқ кирди. Худди шу аснода ён томондан келган қизил аскар унинг чап елкасига зарб билан қилич солди.

Абдулқаҳҳорнинг кўзларидан сон-саноқсиз юлдузчалар сачраб кетди. У тишини тишига қўйиб, қаттиқ ингради, оти аянчли кишнаб юборди.

Сардорлари яраланганини кўрган бир неча мужоҳид уни ўраб олиб, жанг майдонидан олиб чиқишга ҳаракат қилардилар. Абдулқаҳҳор от туёқлари остига йиқилиб тушмаслик учун эгар қошини маҳкам ушлади...

Қулжуқтов чўққилари секин-аста нурланиб, Гужумлида янги кун туғилди. Бу – йилнинг энг узун кuni – 21 июнь тонги бўлса-да, ёзнинг бошқа тонгларида фарқ қилмас, одатдагидек ҳаво жуда тоза, тоғ томонидан енгил шабада эсар, олис-олисларда қўй-қўзилар маъраши қулоққа чалинарди.

Бухоро бахмал дўпписига монанд ўтов ёнидаги ўчоқ бошида ўн етти-ўн саккиз ёшлар чамасидаги ғоят кўҳлик бир қиз куйманарди. Унинг лўппи юзи олов таъсирида қизариб, ёноқлари қирмизи тус олган, чўл тунидай қора кокиллари қумга тегай-тегай дейди.

Қиз қора қумғондан катта гулдор чойнакка чой дамлаб, ўтов ичкарисига олиб кирди. Қуёшнинг илк нурлари остида мудраётган катта бўрибосар ит уни эринчоқ бир назар билан кузатиб қўйди-ю, яна кўзларини юмди.

Ярим соатлардан сўнг ҳалиги қиз ўтовдан етмиш-етмиш икки ёшлар чамасидаги, юзлари саҳро офтобида қорайган, барваста, чайир бир чол билан бошлашиб чиқди.

– Қизим, меҳмонимизни бир дақиқа ҳам назарингдан четда қолдирма. У жуда оғир яраланган. Туни билан иситмада ёниб, алаҳлаб чиқди. Қўлимдан келган ҳамма ишни қилдим. Ҳали замон ўзига келиб қолса, ажабмас. Мен Тўсбулоққа бориб дўстим кал Назардан мўмиёйи асл олиб келаман, – деди чол гулдор хуржунни олиб ўтовдан сал нарида турган эгарлоғлик оти томон йўналар экан.

– Хўп, – деди қиз катта-катта чиройли кўзларини жавдиратиб, – лекин меҳмон ўсал бўлиб қолса-чи?..

– Қўрқма, қизим, у ҳали замон ўзига келади. Қимиз ичирсанг, анча енгил тортади. У оғир аҳволда, шу боис юзингни беркитмасанг ҳам бўлади... Дарвоқе, меҳмонимиз жуда улуғ одам. Унинг кимлигини қайтиб келгач, сенга айтиб бераман.

Чол саман йўрғасини миниб, унинг сағрисида қамчи босди. От олисда салобат-ла ястаниб ётган Қулжуқтов томон йўртиб кетди.

Отамурод бобо кўп йиллардан бери Гужумли яйловларида ўғли билан қўй боқарди. Ёз ойларида уларнинг кирини ювиб, овқатини пишириш учун кенжа қизи Гулжамол ҳам яйловга келарди. Асли лағлақалик бўлган Отамурод бобо узоқ йил Чориқулбойнинг қўйларини боққан, атроф яйловларда бу оқкўнгил, одамшаванда чўпонни ҳамма танир, ҳурмат қиларди. У қийин аҳволда қолган бирор кимсадан ўзининг беминнат хизмати-ни аямасди.

Эгарда хаёл суриб бораётган Отамурод бобо кеча тунда рўй берган воқеаларни бирма-бир хаёлидан ўт-каза бошлади.

Вақт алламаҳал бўлган эди. Отамурод бобо қўйлардан хабар олиб келиб, энди ўринга чўзилган ҳам эдики, бўрибосар Кўктой жон ҳолатда акиллай бошлади. Хавотирланиб ташқарига чиққан чол ўтовдан ўн-ўн беш қадам нарида турган отликни кўрди. Ой фалакнинг энг баланд нуқтасида эди, атроф сутдек оппоқ, шу боис Отамурод бобо отлиқнинг ёнига тақилган қил-ични, елкасидаги милтиқни кўриб юраги «шув» этди.

«Ким бўлди экан, бу чақирилмаган меҳмон?»

Чол ҳамон зўр бериб акиллаётган Кўктойни койиб, отлиқ томон бир-икки қадам қўйган ҳам эдики, нотаниш киши илдам отдан тушиб салом берди. У хушмўйлов, ёшгина йигит эди. Унинг муомаласидан хотиржамланган чол алик олиб мулозамат қилди:

– Келинг, ўғлим, бахайр, биз томонларга қандай шамол учирди? Қани, ичкарига марҳамат!

Тунги меҳмон гапни чўзиб ўтирмади:

– Ёрдамингиздан умидворман. Шу яқин орада ярадор ўртоғим бор. Кўп қон йўқотди. Шуни ҳимоянгизга олсангиз. Ярадор аҳли муслим учун кўп хизмат қилганлардан. Қони ҳам шу йўлда тўкилди. Ахир сиз ҳам мусулмонсиз-ку!

– Алҳамдулиллоҳ, мусулмонмиз, ўғлим, – деди чол.

Улар бошлашиб ўтовдан юз қадамча узоқлашдилар ва қари саксовул тагида ётган, тирик-ўликлигидан ном-нишон бўлмаган ярадорни ўтовга олиб кирдилар. Чол ўғлини ҳам, қизини ҳам уйғотмай, ўзи қора чироқ-

ни ёқди, шундагина у кўркам соқол, хушбичим чеҳрали ярадорни бир муддат кузатди. Қирқ беш-қирқ олти ёшлар чамасида. Рангида-ранг қолмабди, кўзларининг ости кўкариб кетган. Ҳақиқатан ҳам кўп қон йўқотган кўринади. Зўр-базўр нафас оляпти. Кўкраги елкаси билан қўшиб боғланган, оқ матодан қоп-қора қон ҳамон силқиб турибди...

Чолнинг тараддудланганини кўриб йигит изоҳ берди:

– Пистирмага дуч келдик. Мулло кўкракларидан ўқ едилар, елкаларига қилич солишди, лаънати кофирлар!

Отамурод бобо индамай ярадорга тикилиб тураверди. У қизиллар таъқибидаги лашкари ислом йигитларини беркитиб сақлагани учун ўзини нималар кутаётганини, БухЧК бошига қандай кунлар солишини яхши биларди.

– Сахро ҳар қанча бепоён бўлмасун, қумликларда сир сақлаш мушкул. Дунёда чўпон халқи билмаган сир йўқ. Шу тунда Гужумлида бўлган гапни қуёш чиқмай, Гаждида, Сабатлида эшитаверасиз. Ваз устига, қумдаги қонли излар «мана-ман» деб турибди....

– Начора, бошқа борадиган еримиз йўқ. Пешонамизга нимаики битилган экан, кўраверамиз, – деди йигит.

Чол бошқа ҳеч бир сўз демай ишга киришди. У йигит кўмагида ярадорни ечинтирди. Қилич ярасига кигиз куйдириб босди. Ўқ теккан ўнг сийна яраси хавфли эди. Чол бошини сарак-сарак қилганича ҳамон қон силқиб турган ярага алланималар суркади. Сўнг яраларни қайтадан боғлаб йигитга юзланди:

– Ўқ сийнада турибди, уни чиқариб олиш қўлимдан келмайди, жарроҳидан хабарсизман. Яраларни билганимча боғладим. Энди бу ёғи Аллоҳ иродасига боғлиқ.

– Айтдим-ку, пешонамизга ёзилганини кўраверамиз, – хўрсинди йигит.

Тонг ёришиб келарди. Бешотарли йигит кетишга чоғланди.

– Мулло Абдулқаҳҳорни сизга, сизни Аллоҳга топширдим, – деди у чолга тик боқиб. У сўзлари қандай таъсир этганини билиш учун суҳбатдошини зимдан кузатарди.

– Нима, мулло Абдулқаҳҳор дедингизми? – сўради Отамурод бобо гарангсиб.

– Ҳа, лашкари ислом раҳнамоси мулло Абдулқаҳҳорни сизга, сизни Аллоҳга топширдим! – такрорлади йигит. У сўзлари чолга ўзи кутганидан ҳам зиёда таъсир этганидан мамнун эди.

– Мулло Абдулқаҳҳор... Бухорои шарифни кофирлардан қайтариб олган, қизиллар юрагига гулгула солган мулло Абдулқаҳҳор шул зотми? Ҳай, дариф, шундоқ табаррук одамни шу кўйга солдими лаънатилар?! Афсус, минг афсус! Ахир бул зотни тавоф этмоқ жоиз. Тавоф... – чолнинг йигиси бўғзига тиқилиб жимиб қолди. Йигитнинг ҳам кўнгли бузилади. Бир оз сукунатдан сўнг йигит чол билан хайрлашар экан, шундай деди:

– Ўксинманг, ота, биз сиздан хабар оламиз, раҳнамомизга дори-дармон олиб келамиз, қўли енгил табибларни бошлаб келамиз. Сиз бул зотни биз келгунча асраб турсангиз бўлгани.

– Бухорои шариф учун қон тўкканларни мен эмас, Аллоҳ таолло асрагусидир, ўғлим! – деди чол маъюс оҳангда ва кўшиб қўйди. – Агар Ромитанга бормоқчи бўлсангиз, Қорақир орқали юринг, шу йўл яқин ва хавфсизроқ. Яна билиб қўйинг, чўлда қизилларнинг айғоқчилари изғиб юришади...

Йигит индамай ўтовдан чиқди. Чол унга эргашди. Кўп ўтмай ёлғиз чавандоз тонг ғира-ширасида кўздан ғойиб бўлди.

Кўёш баландламоқда, Қулжуқтов энди кўкимтир ҳарир парда ортидагидек бўлиб кўринар, саман йўрға бир маромда йўрғалар, Отамурод бобо ҳамон тунги меҳмон тўғрисида ўйлар, безовта эди. У Тўсбулоққа мўмиё учунмас, мулло Абдулқаҳҳорни яхшироқ беркитиш учун бошпана излаб бормоқда, бу ердаги дўстлари кўмаклашишларига имони комил эди.

Мулло Абдулқаҳҳор... Бу номни эшитганларида Бухоро душманлари, Бухоро хоинларининг баданига титроқ кирар, тиллари калимага келмасди. Бухоро ватанпарварлари, миллат фидойилари эса уни ўз халоскорлари ҳисоблашар, унга сажда қилишга тайёр

эдилар. Отамурод бобо ҳам ўзининг чақирилмаган меҳмони ким эканини билгач, уни қутқариб қолиш учун кўлидан келган ҳамма ишни қилишга жазм этганди.

Отасини кузатиб ўтов ёнига қайтган Гулжамол эса ҳаёт билан ўлим ораллиғида ҳушсиз ётган одам кимлигини билмас, ҳеч ким йўқлиғида унга бирор кор-қол бўлмасайди, дея хавотирда эди.

Қиз хаёллари билан банд экан, ичкаридан инграган товуш эшитилди. Бемор бақира бошлади:

– Қайт орқангга, ифлос, сотқинлар! Қайт ахир, нобакорлар, Қуръон ургурлар!

Қизнинг юраги орқасига тортиб кетди. Қўрқа-писа ўтов ичига кириб, бемор тепасига борди. Унинг кўзлари юмуқ ранги оппоқ, гезарган лаблари тарам-тарам ёрилган, тинмай алаҳларди:

– Биз жанг билан ёриб ўтамыз! Жанг билан! Сўнги томчи қонимиз қолгунча курашамиз, дея онт ичганмиз! Онт ичганмиз!!!

Гулжамол ярадорнинг қийналаётганини кўриб, кўзлари намланди. Лекин у қандай ёрдам беришни билмай ҳайрон эди. Бирдан отасининг «Қимиз ичирсанг, енгил тортади», дегани эсига тушди. Косани қимизга тўлдириб бемор тепасига келди, бошини авайлаб кафтига олиб, лабига косани тутди. Ярадор тамшанди, лабларини ялади, лекин қимиз ичолмади, яна алаҳлай бошлади:

– Абдуваҳоб, иним, сен Ромитанга боришинг керак. Омонатимни шахсан Муродбекка ўз кўлинг билан топширасан. Шахсан Муродбекка! Уқдингми?! Авлодлар биз курашганимизни, қон ютганимизни билиши керак! Ҳа, биз курашдик! Қон тўқдик! Қон!

– Эй, худойим, – дерди йиғламсираб Гулжамол, – энди нима қиламан?

1924 йилнинг энг узун куни ана шундай таҳликали – ярадорнинг жон талвасаси, қизнинг минг хавотир, қўрқув ва қандайдир илинж билан унинг тепасида туриши билан кечди. Намозшомга яқин Отамурод бобо Тўсбулоқдан қайтди. Кела-сола ярадорнинг аҳволи билан қизиқди. Бир амаллаб ўзи топиб келган дори-дармонлардан ичирди.

Кеч тушиб ўтовда чироқ ёқилганда мулло Абдулқаҳҳор бирдан «ярқ» этиб кўзларини очди. Ўтов ичини кўздан кечирди, сўнгра тепасида турган Отамурод бобога савол назари блан тикилди, қуруқшаган лаблари зўр-базўр пичирлади:

– Мен... Мен қаердаман?

– Ўз биродарингиз Отамурод чўпоннинг фақир ўтовиди. Гужумли деган макондасиз, тақсир, – жавоб қилди чол.

– Отамурод чўпон... Гужумли... – яна ҳолсиз пичирлади лаблар. – Йигитлар ёриб ўтишдимми?.. Улар тирикми?!

– Йигитларингиз сизни менга, топшириб кетишди. Улар тезда қайтишади, тақсир, – деди Отамурод бобо.

– Эй, худо! Бу не кўргилик?! Бу не шармандалик?! – мулло Абдулқаҳҳорнинг кўксидан кучли бир нидо, хўрсиниқ отилиб чиқди.

– Бундай демангиз, тақсир, дини ислом йўлида қон тўкмоқлик шармандалик эмас, юксак шарафдур! – ислом лашкар ўз номини шону шарафга буркамишдур! – меҳмонга таскин берди мезбон.

– Лашкари ислом... Шўро муртадлари тилида босмачилар... Энди Бухорони бир муддат бўлса-да, озод қилган лашкари ислом йўқ, лашкари ислом мағлуб бўлди! Лашкари исломдан мен сингари бир тўда дарбадару хокбасарлар қолди! – мулло Абдулқаҳҳор энди пичирлашни бас қилган, бурро гапирарди. Бунинг вақтинчалик ҳолат эканини яхши билган Отамурод бобо уни тинчлантиришга ҳаракат қилди.

– Ҳаяжонланмангиз, тақсир, бу сиз учун хавфли. Мана, озгина қимиз ичинг, дармон бўлади – чол меҳмоннинг бошини авайлаб кафтига олиб, қимиз ичирди. Мулло Абдулқаҳҳор чуқур тин олди, сўнг оғир-оғир нафас олганича яна сўзлай бошлади:

– Улар (большевиклар) бизни ичимиздан бузиш учун жуда кўп пул, мол сарф этдилар ва чиркин мақсадларига эришдилар ҳам. Ўзимиздан чиққан хоинлар бунга сабабдурлар. Мана, оқибат, бой камбағалга қарши, камбағал – бойга. Бунга чидаш мумкиндур. Лекин ўғил отага, ука акага қўл кўтарганига нима дейсиз?! Бунга чидаб бўлмас, бу шармандалик... лаънати қизиллар

шу тахлит фуқаролар урушини келтириб чиқардилар. Энди ўзлари биз қандай ёқа бўғишамиз, томоша қиладурлар!.. – мулло Абдуқаҳҳор яна бирдан жимиб қолди. Чол унинг пешонасига кафтини босди. Ярадорнинг пешонаси оташга айланганди. «Ҳа, аҳволи бағоят оғир бечоранинг. Агар шу кеча ҳам жон таслим қилмаса, сўнг юз йил умр кўради...» – кўнглидан ўтказди Отамурод бобо. Кўп ўтмай ярадор яна алаҳдай бошлади. Чолнинг юраги сиқилди. «Уни бу аҳволда Тўсбулоққа етказиш мушкул, йўлда ўсал бўлиши ҳеч гап эмас. Эй худойим, унга ўзинг шифо бергайсан!»

* * *

**Бухоро Коммунистик партияси Марказий
қўмитасининг 1924 йил январь ойидан
август ойигача қилинган ишлар юзасидан
Советларнинг IV Умумбухоро қурултойига**

ҲИСОБОТИ

«...Тезкор отряд ва жазо отрядларимиз жанговар тайёргарлик ҳолатига келтирилди.

Тайёргарлик ишлари тугаллангач, деҳқон хўжаликларини хонавайрон этувчи босмачиларни узил-кесил йўқотишга киришилди.

Бухоро вилояти қўрбошиларининг қумликларга яшириниш учун қилган ҳаракатлари зое кетди. Абдулқаҳҳор тўдаси 21 июнга ўтар кечаси бизнинг қисмларимиз қиличлари дамига дуч келди. Натижада 18 йигит чопиб ташланди. Абдулқаҳҳорнинг ўзи эса оғир яраланди ва кейинчалик вафот этди. Бундай ўнглашилмас зарбадан сўнг, кўп қўрбоши ва оддий босмачилар биз томонга ўта бошлашди.

Зарбдор ойлик давомида Митан Полвон, Ортиқ Тўқсабо, Ортиқча, Мирзо Иброҳим, Рустам Косон ва бошқа қўрбошилар ўз йигитлари ҳамда қуроллари билан биз томонга ўтишди...» (Бухоро Халқ Совет Республикаси тарихи. Т.: «Фан» нашриёти, 1976 й.)

Большевикларнинг юқоридаги ҳисоботларига ишонадиган бўлсак, улар мулло Абдулқаҳҳор оғир яраланидан сўнг вафот этган дейишади. Амир Саййид Олимхон эса ўз эсдаликларида «Мулло Абдулқаҳҳор от жиловини чўлга, Қозоғистон ерлари томонга бурди. У ерларда яширинди. Шу йўл билан у фуқаролар бошига тушадиган нотинчлик ташвишларини енгиллаштирмоқчи бўлган эди», дейди.

Мулло Абдулқаҳҳор асли гиждувонлик эди. Ақли ва тадбиркорлиги сабаб миллий озодлик ҳаракати раҳбарларидан бирига айланди. Бухоро мағлуб этилгач, шўро гумашталари мулло Абдулқаҳҳор оиласи бошига кўп мусибатлар солдилар. Лекин унинг оқила ва тадбиркор хотини фарзандларини асраб қололди.

ХОТИМА

Қуёш осмон бўйлаб тобора юксалмоқда, чор атроф нурлар уйғунлигидан мавжланар, барханлар, ям-яшил ўт-ўланлардан баҳор ҳиди келар ва ана шу беқиёс гўзалликни янада тўлдиргандек бўлиб, ажиб бир мусиқа янграрди. Бутун мавжудот шу оҳанг сеҳридан маст эди.

Мусиқа баланд пардада янграй бошлади ва шунинг баробарида бўрондек гувиллаган товуш эшитилди:

«Кўзингизни очинг, бўтам! Сизнинг Ватанга қайтиш вақтингиз етди. Мен кўзларим тўрт бўлиб сизни кутмоқдадурман!»

Ошиқ Бухорий сесканиб кўзларини очди, ўзининг тириклигига ишониб-ишонмай секин қад ростлади. Истиқболига сочилган нурдан кўзлари қамашиб, боши гир-гир айланди. У атак-чечак қилаётган боладек бир неча қадам ташлаган эди, яна тўхтаб қолди. Кўзлари оёқлари остидаги ёй ўқиға тушди, сесканиб кетди. Ошиқ тиз чўкиб ўқни қўлиға олди, у ёқ бу ёғини айлантириб кўрди. Худди шу аснода чап курағи остида қаттиқ оғриқ уйғонгандек бўлиб, нафаси қисилди. У куч билан ўзини қўлга олиб, яна ёй ўқиға назар ташлади: машғум ўлим қуролидан ҳамон иссиқ қон «чак-чак» томиб турарди. Ошиқ ларзаға тушди. «Эй, Аллоҳ, бу ахир, ўша, мени маҳв этган ёй ўқи-ку! Наҳот шунча йиллардан бери ундан иссиқ қон томиб турган бўлса?!» – у қулочини кериб, ўқни улоқтириб юборди. Лекин ўқ унчалик узоққа учмади, бир неча қадам нарида қумға санчилди. Ва шундагина Ошиқ Бухорий ўзининг қанчалар қартайгани, соч-соқоли оқариб, кенг елкалари дол бўлганини англади. «Во дариф, умр ўтганини ҳам билмай қолибман. Ахир ҳали пирим васиятларини бажариш учун кўп яшашим, кўп иш қилмоғим керак-ку!»

Бухорий машриқ томон секин-аста одимлай бошлади. Ва шу аснода кўзи бархан ортидан чиқиб, тўппа-тўғри

ўзига қараб келаётган икки оҳуга тушди. «О, оҳулар, мўмин жонзотлар! Улар мени мунтазам таъқиб этадурлар... Бу яхшилик аломати эрурми?»

Оҳулар шундоқ Ошиқ қаршисига келиб тўхтадилар-да, унга тикилиб туравердилар. Ошиқ уларга яқинлашиб бирининг бошини силади. Шу заҳоти жониворнинг қоп-қора кўзларидан «дув» этиб ёш тўкилди. Ошиқ кўнгли чўкиб, иккинчи оҳуга тикилган эди, унинг ҳам кўзларида ёш кўрди. «Эй оҳулар, мен-ку йиғлаб чарчадим, йиғлаб бўлдим... Лекин нечун сиз бунчалар ёш тўкасиз? Ким сизни йиғлатди, нега йиғлатди?» – Ошиқ оҳуларнинг бошларини галма-гал силар, унинг ҳам кўзларидан ёш оқарди. Шу аснода мўъжиза рўй бериб, оҳулар бараварига тилга кирдилар: «Эй, дунёи дун гамини елкасида кўтарган ошиқ! Наҳот бизнинг дардимиздан огоҳ эмасдурсан? Наҳот бизни сен ҳам тушунмайдурсан? Ахир биз ўз ватанимизга – ана шу улкан саҳрога сизга қолдик. Ейишга емишимиз, қўнишга маконимиз йўқ. Қаерга бормайлик, нобакор душманлар ўқидан бағримиз қон, дилимиз вайрон... Биз йиғламай, ким йиғласун?»

Ошиқ гунгу лол бўлиб қолди. Сўнг тили калимага келиб, жавоб қайтарди: «Сиз ҳақсиз, жигаргўшаларим! Минг афсуслар бўлмайким, ҳозир дунёда тириклик кушандалари, эзгулик қаро кўзларим, дилбандларим. Биз қабоҳатни енгажакмиз! Биз қабоҳатга қарши уруш эълон қилдик!»

Оҳулар энди бир оз юпангандек кўринсалар-да, чиройли кўзларидан ҳамон милт-милт ёш оқарди.

Ошиқ йўлида давом этди. Оҳулар анчагина унга эрғашиб бордилар-да, сўнгра бирдан кўздан ғойиб бўлдилар. Буни Ошиқ пайқамай қолди.

Чор атроф баҳор оҳанглирида тўла, осмон шу қадар тиниқ, шу қадар беғубор эдики, тикилиб қараганда дафъатан кишининг боши айланарди. Саҳро ўт-ўланлари енгил шабадада сархуш бош тебратиб, Ошиқни ортдан кузатиб қолардилар. Ошиқ эса тушгача Бухорога етиб олишга азм этиб, қадамини тобора тезлатар, она шаҳрининг нафасини туйгани сайин ҳаяжон ортиб борарди.

Шу алфозда у анча йўл босди. Бирдан олдинда кўк гумбазли хонақоҳ ва унинг ёнида қарийб минг ёшли улкан тут дарахти намоён бўлди. Ошиқ энтиқди, бу сароб эмасмикан дея кўзларини юмиб-очди ва қарши-сида кафтида дуру жавоҳирдек тут мевалари ушлаган сариқ шоҳи кўйлакли қизни кўриб, сесканиб кетди, кўксидан бўғиқ, аламок бир «оҳ» отилиб чиқди. Қиз эса ўша ақл шоширувчи табассум билан кафтидаги меваларни узатар экан, сўз қотди:

– Наҳот мени фаромуш этдингиз, шоири жаҳон? Мен ахир, сизнинг Илк Севгингизман, Исмсиз Муҳаббатингизман!

Қизнинг тут узатган қўли ҳавода муаллақ, Ошиқ бу кўллардан бир марта мева еб, худди чўғ ютгандек бир умр қийналганини эслаб талмовсиради. Сариқ шоҳи кўйлакли қиз сўзида давом этди:

– Мендан араз этадурсиз... Айтинг, не гуноҳим бор?

– Ҳеч бир гуноҳингиз йўқдур, ҳамшира... Ва лекин мен ҳамон исмингизни билмайдурман. Мен сизни бир умр изладим, саргардон бўлдим.

– Айтадурман-ку, мен Исмсиз Муҳаббатингизман деб, исмсиз муҳаббатда исм не қилур? Манг, кўлимни қайтарманг! – шоҳипўш қиз ҳамон кафтида тут ушлаб турарди.

Ошиқ нима бўлса бўлар, охири излаганимни топдим, дея тутга кўл узатган эди, кўллари бўшлиқни пайпаслаётганини сезиб, даҳшатга тушди ва олдида сап-сариқ барханлардан бўлак ҳеч нима йўқдигини англади, баданидан совуқ тер чиқиб кетди. «Бу не кўргилик? Бир умр нимагадир етдим деганда ажраладурман. Ҳатто хаёлимда ҳам негадир етишмоғим мушкул... Пешонам шунчалар шўрми менинг?»

Баҳор қуёши аёвсиз қиздирмоқда, ташналиқдан тили танглайига ёпишаёзган Ошиқ чанқоғини энди сезганди. Унинг елкасида одатдаги хуржун йўқ, тезда манзилга етиб оламан деб йўлга чиққанди. Энди эса Бухорогача бўлган йўлнинг охири кўринмайди.

Ошиқ Бухорийнинг кўзлари чексиз қум уммони бағридан бирор бир қудуқ ёки сардоба изларди. Ниҳоят унинг зор-интизор нигоҳи уфқда қорайиб кўринган

яккаю ягона ўтовга тушди. Севиниб кетди. «Ҳеч бўлма-са, бир коса қимиз ё қимрон ичиб оламан», дея қадамини яна тезлатди.

Орадан бир чойнак чой қайнагулик вақт ўтгач, у ўтов ёнига етди. Йўталиб овоз берди, ўтов эгаларини чақирди. Ҳеч ким овоз бермас, атрофда бирор жонзот йўқ эди. «Бу ўтов агар чўпонларники бўлса, қўра-қўтони, итлари ҳам кўринмайдир-ку. Чексиз саҳрода ёлғиз ўтов ва бирор тирик жон йўқ. Бу не синоат?»

Ошиқ эҳтиёткорлик билан ўтов ичига мўраллади, ичкари кирди. Шоҳона безатилган ўтовда дастурхон ясатилган, атрофига атлас кўрпачалар тўшалган паркү болишлар бор эди.

Ошиқ ҳайронлиги ошиб ўтов ичини кўздан кечирар экан, остонада оқ шоҳи кўйлак, қора кимхоб нимча ва қарқарали қалпоқ кийган қиз пайдо бўлди. Унинг қўлида кичкинагина сопол кўза бор эди. Жуда қаттиқ ташна бўлган Ошиқ:

– Менга бир пиёла сув беринг, ҳамшира, – дея илтимос қилди.

– Сув – ташналикни синдиролмагай. Мана, муздай қимиз ичинг, Шоирим! – қиз жилмайиб сопол кўзачани узатди.

Ошиқ кўзачани қўлига олар экан, уни худди яшин ургандек бўлди, қалқиб тушди. «Шоирим дейдурми? Наҳот бу Гулнигор бўлса?..»

Ошиқнинг саросимасини кўриб қиз кулиб юборди.

– Мени танимаяпиз... Қартайибсиз, Шоирим!..

Қизнинг Гулнигор эканига энди шубҳа қолмаганди. Ошиқ ташналикни ҳам унутиб олдинга бир қадам ташлади. Гулнигор томон талпиниб хитоб қилди:

– Гулнигор?! Бу сизмисиз?! Қандайин бахт!

– Ҳа, менман... Мен-да сизни соғ-омон кўраётганимдан сарафроздурман!

– Гулнигор... Гулнигор! Сизни қанчалар соғинганимни билсангиз эди. Мен бир умр ўша тун – сизнинг ёдингиз билан яшадим ва кўриб турадурсиз, беҳад қартайдим. Сиз эса ҳамон ўша-ўша, ўн гулингиздан бир гулингиз очилмаган...

– Мен қаримайдурман, қаришга ҳақим йўқдур менинг, Шоирим! Ахир мен Сизнинг Муҳаббатингизман! Бир кечалик ва бир умрга татиган муҳаббатингиз, ҳол бўлган Ишқингиз! Севги эса, ўзингиз қўшиқларингизда куйлаганингиздай, асло қаримагай. Ўкинмангиз, Сиз ҳали ёшсиз, навқиронсиз. Сочингиздаги қиров – йиллар шамоли, оқидур. Ва соч-соқол бу тан белгисидур. Тан тупроқдандур ва у ҳеч қачон осмон бўлолмайду. Муҳаббат эса руҳ белгиси, руҳ абадийдур. Руҳ осмонларда яшайду. Муҳаббат ана шу исёнкор, озод руҳ мевасидур! Ва унга қариш ҳам, тўзиш ҳам ва ўлим ҳам йўқ!

Ошиқ қўлида қимиз тўла кўзача, Гулнигорнинг оташин сўзларини тинглар экан, юраги ларзага келар, лекин шу билан бирга энди ўзини мункиллаган чол эмас, ёш йигитдек ҳис этарди. Гулнигор эса ҳамон ёниб сўзларди:

– Мен Сизни қанчалар кутдим, қанчалар интизор бўлдим. Кўзларимдан қонли ёшлар оқди. Сизни кўксидан ваҳшийларнинг камон ўқи билан ҳалок бўлган, дедилар. Мен ишонмадим. Сизга бир тунгина бахш этган илк севгим ҳамма бало-қазолардан асрашига ишондим. Мен билардимки, Сизнинг кўнглингизда бир кунликкина бўлган покиза муҳаббатим яшамоқда. Ахир эндигина бир кун умр кўрган муҳаббатни маҳв этиш мумкинми? Йўқ, асло!

Ошиқ Гулнигорнинг эҳтиросли сўзларига жимгина қулоқ солиб ўтирар, оппоқ соқоли кўз ёшларидан ҳўл эди. У Гулнигор билан ҳам сариқ шоҳи кўйлакли қиз сингари ғойибона учрашяпман деб ўйлар, шу боис гапиришни ҳам, гапирмасликни ҳам билмасди.

Ниҳоят Гулнигор гапиришдан тўхтаб, унинг қаршига келиб ўтирди. Кўзларига тикилганича жим қолди. Бир оз жимликдан сўнг меҳмонни дастурхондаги ноз-неъматлардан олишга ундар экан, сўради:

– Ўзларини қаерлардан сўраймиз, Шоирим? Ва яна қай манзил-макон сари йўл тутмоқдасиз?

– Биз... Биз дунё кезиб келадурмиз. Ва энди Бухорои шариф сари йўл тутадурмиз...

– Бухорога боришдан не мурод? Шу ерда қолингиз, Шоирим. Қолган умримизни роҳат-фароғатда ўтказайлик. Етар шунча йиллар бир-биримизга зор яшаганимиз. Қаранг, бепоён яйлов, сон-саноқсиз қўй-йилқилар, есангиз – барра кабоб, ичсангиз – қимиз, қимрон, ҳаммаси муҳайё!

– Эҳ, бегойим, сиз мени билмайдурсиз, тушунмайдурсиз... Мен бу дунё ҳою ҳавасларидан, жамики лаззатларидан воз кечганман. Камина Озод Руҳ шайдосидурман, бу ёруғ дунёдаги якка-ю ягона илинжим азиз Бухоромни Озод, Шод, Масрур ва мағрур кўришдур!.. Устозим, пири комил Бобо Шайдо Сурудий шуни васият қилгон эдилар...

– Бобо Шайдо Сурудий? Не демоқдасиз, ахир ул зоти шарифнинг боқий дунёга рихлат қилгонларига минг йиллар бўлган-ку!

– Боракалло!.. Мен-да минг йиллардан бери Устоз васиятларини бажо келтириш учун дунё кезадурман. Ҳа, ҳа, минг йиллардан бери!

– Ундоқ эса, Шоирим, бугунги учрашувимиз ғалат бойибонадурми?

– Буни ёлғиз Аллоҳгина биладур, мен эсам, бир бандаи ожиздурман...

– Бўлмаса, мени-да ўзингиз билан Бухорои шарифга олиб кетинг? Ўтинаман, ёлғизлик, танҳолик балоси жонимга тегди!

Ошиқ Гулнигорнинг ёш йилтираган кўзларига тикилди. Уларда жуда улкан меҳрни, муҳаббатни, фидойиликни кўрди. Юраги ачишиб Гулнигорга раҳми келди. Лекин унинг илтимосига жавобан бошини сарак-сарак қилиб шундай деди:

– Сизни ўзимга ҳамроҳ этолмайдурман. Сабаби – зиммамдаги вазифа ниҳоятда офир ва бу кези келганда, ҳатто қурбон бўлмоқни талаб қилгай. Мен эса Сизнинг ёш жонингизга жабр қилишни истамайдурман. Сиз доим гул-гул очилиб юришингиз тарафдоридурман. Сиз Муҳаббатсиз, Муҳаббатнинг мангу тирик Тимсолисиз!

– Ташаккур, Шоирим! Агар сўзларингиз рост эса, мен Муҳаббатнинг Мангу тирик Тимсоли эсам, Сиз-

нинг зиммангиздаги вазифани бажаришда энг даркордурман-ку! Ахир дунёдаги жамики эзгу ниятлар, эзгу ишлар Муҳаббатдан бошланган, Муҳаббатдан яралган-ку!

– Боракалло, бегойим! Шу боис мен Сизнинг мангу яшашингизни, келажак авлод қалбига ҳам ишқ, инсоний муҳаббатнинг мангу баҳор уруғларини сочишингизни иштайман ва ўзимнинг хатарнок сафаримда Сизни ҳамроҳ этолмагайман.

Мен устозим васиятига қўра, юракларда сўнаётган хокисор, инсоний муҳаббатни алангалантириш учун Олов олиб кетмоқдадурман ва бу йўлда ўзим ҳам Оловга айлансам не ажаб! Мен Муҳаббат Олови билан Лоқайдлик ва Қабоҳат салтанатига ўт қўядурман! Ўт! Алвидо, Гулнигор! – Ошиқ Бухорий шу сўзларни айтар экан, ўтовни тарк этиш учун шиддат билан ўрнидан турди. Лекин у иссиқ қум устида қаққайиб турар, шинам ўтов ҳам, Гулнигор ҳам ва сопол кўзачадаги муздек қимиз ҳам йўқ эди. У ташналикдан тарам-тарам ёрилган лабларини ялади. «Бу не сир-синоат? Наҳот Гулнигор ҳам сароб бўлса?! Эрта тонгдан аллақандай сирли, ақл бовар қилмас учрашувлар... Бухорога яқинлашганим сайин сирли воқеалар кўпаймоқдадур...»

Бўрондек бостириб келган ҳис-туйғулар уни ларзага солган, кўкси ачишар, чап курагидаги ўқ-ёй яраси оғриб, азоб бермоқда эди. Шунга қарамай Ошиқ қадамини тезлаштирди. «Мен тезда она шахримга етмоғим лозим. Устоз «Мен сизни кўзларим тўрт бўлиб кутмоқдаман!» дея неча марталаб айтдилар-ку! Ул зоти шарифни интизор этмак – мен учун шаккоклик билан баробардур...»

Ошиқ Бухорий бархан тепасига кўтарилиб, қўлини пешонасига соябон қилди-да, уфққа тикилди. Кўм-кўк сомон ҳошияси сарғиш-қизил ранг билан кесишган нуқтага узоқ, кўзлари жимирлагунча тикилди. Бирдан қалқиб кетди, кўксининг туб-тубидан «Аллоҳга шукур! Хазорон шукур!» деган нидо отилиб чиқди ва шунинг баробарида кўз ёшлари сел бўлиб қуйилдилар... Уфқда Минораи Калон элас-элас кўзга ташланиб турарди.

Саҳрода узоқ вақт йўл босиб, сароблардан, айниқса, бугун кўз ўнгида содир бўлган сирли воқеалардан юрак олдирган Ошиқ бу ҳам кўзимга ғалат кўринмаяптими-кан дея уфқдан кўз узолмасди. Йўқ, энди уфқда кўри-наётган Бухоро сароб эмас, ҳақиқат эди!

– Эй, она шаҳрим! Сендан олисда шунча йиллар дарбадар кездим, шунча йиллар сенинг озод, исёнкор руҳинг мадади-ла умр-басар қилдим. Мана, Аллоҳга шукроналарки, яна сенинг дийдорингга етдим! – хитоб қилди Ошиқ Бухорий ва бардоши тугаганидан, она шаҳрига тезроқ етиш учун югура бошлади. Ҳа, йиллар юки қаддини дол қилган қария югурмоқда эди!

У қоқилиб, туртиниб, йиқилиб туриб узоқ югурди. Сўнг чарчаб йиқилди ва иссиқ қумга кўкрак берганча юзтубан ётаверди.

У қанча ётганини билмайди, бир маҳал алақандай товушдан ҳушёр тортиб, кўзларини очган эди, тепаси-да ўн етти-ўн саккиз ёшлар чамасидаги йигит ва қизни кўрди. Икки ёш бараварига «Ассалому алайкум, ота-хон!» дейишди қўлларни кўкракларига қўйиб.

Ошиқ Бухорий ўзининг афтода аҳволдан мулзам бўлиб, ўрнидан турди, саломга алик олди-ю, ёшлар-га савол назари билан боқди. Йигитчанинг мўйлаб-лари сабза урган, қомати дуркун, самбитдек, кўзлари чақнарди. Қизнинг сочлари қирқта ўрилган, бошида ироқи дўппи, янги очилган атиргул мисол гўзал, қучоғи қизил, сариқ чўл лолаларига тўла эди.

Йигитча тараддудланиб сўз қотди:

– Бобожон, сизга нима бўлди? Мабодо ёрдамимиз керак эмасми? Биз ҳам Бухоро томонга бормоқдамиз...

Чолнинг чеҳраси ёришиб кетди. «Эҳ, яратганга шук-кур! Юрагига ишқ меҳмон бўлган ёшларки ўзларини унутиб, етти ёт бегона, афтодаҳол чолга салом бериб, унга ёрдам таклиф этдиларми, демак, ҳали одамгарчи-лик ўлмаган, ўлмайду ҳам!» – Ошиқ Бухорий хурсанд бўлиб, ёшлар билан ёнма-ён одимлай бошлади. У икки ошиққа бирор сўз айтишга чўчир ва тезроқ Бухоро дийдорига етиш ҳақида ўйларди...

Қумликлар тугаб, йўлда чексиз пахта далалари, боғроғлар, оппоқ, қандайдир япасқи уйлар қўзга ташлана бошлади. Йўлда учраётган одамлар унга унчалик ташна бўлмаган тилда сўзлашишар, Ошиқ Бухорий «Ассалому алайкум!» деган ширин каломдан яйраб борарди.

Олдинда Ошиқ Бухорийга яхши таниш бўлган Қорақўл дарвозаси қаққайиб турар, ажабланарлиси шунда эдики, дарвоза якка-ёлғиз, уни ўраган баланд деворлар кўринмасди.

Дарвоза ёнига етиб келишгач, қўл ушлашиб олган икки ёш, икки ошиқ у билан хайрлашдилар:

– Хайр, бобожон! Соғ бўлгайсиз! Қачон бизнинг ёрдамимиз керак бўлса, марҳамат, хизматингизга ҳаммиса тайёрмиз. Биз сизни яхши биламиз, сизни ҳамма яхши танийди ва пойиқадамингизга мунтазирдур! – деди қиз ширин тил билан.

Бухорийнинг дол қадди ростланиб, кўнгли кўтарилди. «Эй, Аллоҳ! Бунчалар тили ширин бу тўғизабоннинг!»

Ошиқ Бухорий фотиҳага қўл очиб, ёшларга оқ йўл тилади. Улар одамлар оқимига қўшилиб, қўздан ғойиб бўлишди. Бухорий уларни сўзсиз кузатиб турар экан, ўзига ажабланиш билан қараётган турли либос, турли турқу тароватли одамларга эътибор қилмас, лаблари эса сассиз пичирларди: «Эҳ, қарилик қурсин, қарилик! Бу икки ошиқ ким экан, десам, улар менга бегона эмас, қадрдонларим, жигарбандларим-ку! Нечун мен уларни таниёлмадим? Эвоҳ! Ҳа, ҳа, бул икки ошиқ, Инсониятнинг Ишончи ва Муҳаббатидурлар! Муҳаббати ва Ишончи!»

***Ромитан – Дўрмон – Тошкент
1995 йил август – 1997 йил июнь***

БОЙҚҰНҒИР ЛОЛАЛАРИ

ҚИССА

**Ухла аскар, ухла бепарво,
Тушларингга кирсин Бухоро...**

Бойқўнғирда хизмат қилган
бухоролик аскарлар оғзаки ижодидан

**I
ПОЛВОН**

1968 йил кеч куз тунларининг бирида Бухородан жўнаб кетган поезд икки кеча-кундуз йўл босиб, қош қорайганда яйдоқ, чўл бағридаги Тўра Том бекати-га етиб келди ва биз, бўлғуси аскарлар сафар халталаримизни орқалаб, тезроқ тоза ҳавога чиқиб олишга ошиқдик. Бизни кузатиб келган сержантнинг айтишича, бекат аскарлар тилида Тўра Том эмас, турма том деб аталармиш. Бу сўзлар ҳарбий хизмат иштиёқи билан лиммо-лим юракларимизга қаттиқ ботган бўлса-да, кейинчалик сержантнинг эътирофи қарийб доҳиёна эканлигига бир неча марта имон келтирдик. Лекин ҳозирча, 15–20 чоғли пахса уй ва бекат биносидан иборат бу гадойтопмас гўша номи тилларда дoston бўлган Бойқўнғир космодромининг дарвозаси эканини битта-миз ҳам билмасдик. Ва бу ўринда воқеалар ривожидан бир оз ўзиб ҳикоя қилишимга тўғри келади. Бу ерлар фақат марказий матбуотда Бойқўнғир деб аталар, тўрт томон, минглаб чақирим масофада ракеталар-у ҳарбийлардан бўлак ҳеч зоғ йўқ, фазогирларнинг мўъжазгина шаҳарчаси Тўра Томдан 2–3 чақирим нарида, Сирдарё соҳилида жойлашган, аскарлар уни соддагина қилиб «10-майдонча» дейишарди. Лекин майдончаларни том маънода тушуниш керак эмас. Бу манзилларда қитъалараро ядро ракеталари учуриладиган ер ости шахталари, космик кемалар парвоз этадиган ер усти майдончалари яқинида аскарлар яшаши, хизмат қилиши ва дам олиши учун озми-кўпми шароитлар бор эди.

Бу ҳақда батафсил ҳикоя қилишимнинг боиси шундаки, Бойқўнғир номи яқин-яқинларгача сир-асрор, улуғворлик билан йўғрилганди.

10-майдонча Бойқўнғирнинг юраги эмас, бу ерда космодром оқсуяклари яшашар, асосий қора меҳнат аскарлар гарданида, улар эса юзлаб чақирим қум ичкарисида хизмат қилишга маҳқум эдилар.

10-майдончада анча-мунча аскарлар ҳам бўлиб, улар раҳбарият, айрим ўта махфий бўлимлар, алоқа хизматида эдилар. Яна бу ерда кичик командирлар тайёрлаш мактаби, бир неча қурилиш ва автомобиль батальонлари бор эди. Эҳтимол, яна аллакимлар, алланарсалар бўлгандир. Уларни айтмаганим учун шаҳар солномачилари мени кечиришар. Ўшанда мен, 19 яшар аскарнинг билганим шу эди. Бундан кўпроқ билган, билмоқчи бўлган аскарлар билан махсус бўлим шуғулланар ва бу ҳақда 12253-қисм ҳарбий трибунал буйруқларини бизга тез-тез ўқиб бериб туришарди.

Хуллас, умумий ҳарбий мажбурият ҳамда тақдир тақозоси билан ўша тунда мен ва бир гуруҳ ҳамшаҳарларим усти ёпиқ машиналарда қарийб юз чақирим йўл босиб, 95-майдончага етиб келдик. Биз учун тайёрлаб қўйилган аскарый таомларни нари-бери тановул қилиб, казармага жойлашгач, донг қотиб қолдик.

Эрталабки нонуштадан сўнг қисмимиз қип-қизил чўлда жойлашгани маълум бўлди ва бу руҳимизни беҳад тушириб юборди. Улкан шаҳарлар, ям-яшил ўрмонлар, мовий кўз маҳбубалар тўғрисидаги орзулар бир зумда чиппакда чиқди. Биз, урушдан кейин туғилган авлод қишлоқларда «уруш-уруш» ўйнаб катта бўлгандик, ҳарбий хизматга жон-жаҳдимиз билан ошиқардик. Бу – хаёлимизда аллақандай улугвор ғоялар, улкан ишлар билан йўғрилганди. Бу ерда аскарлар жанговар навбатчиликда турган, қачон, қаерда портлаши номаълум бўлган қитъалараро ядро ракеталарига хизмат қилишар, уларни қўриқлашар, янги-янги шахталар барпо этишаркан. Бу ҳеч қандай жасорат талаб қилмайдиган, зерикарли ишдай туюлди бизга ва қалбларимизни беадад бир дард, ўз-ўзимиздан қоникмаслик ҳисси чулғаб олди. Бахтимизга командирларимиз, сиёсий ходимларнинг аксарияти ўз ишини пухта билган, зукко одамлар экан. Улар тез

орада, бутун инсоният тақдири шу яйдоқ чўлнинг ҳар ер-ҳар ерида, барханлар сийнасига яширинган ракеталарга тўғридан-тўғри боғлиқ эканига бизни ишонтирдилар.

Чўлнинг ҳудудсиз кенгликларида изғирин шамоллар эсар, кўк юзини қоп-қора булутлар қоплаган, қовжирок янтоқ ва явшонлар беҳол тебранишар, бу манзара юракка ҳазин туйғулар олиб кирар, ер-у кўкдан соғинч, андуҳ ҳислари ёғиларди гўё. Уйни тарк этганимиздан буён эндигина бир ҳафта ўтган бўлса-да, биз қаттиқ зерикардик, қадрдон юртни қўмсардик.

...Кечга томон бошланган совуқ ёмғир борган сари кучаяр, дераза ойнасига шитирлаб урилаётган томчилар товушига қулоқ тутганча ухлаб қолган эканман, бир маҳал гулдиракдек товушдан уйғониб кетдим.

– Р-р-о-о-т-т-а-а, подъём!

– Тревога!

Бир зумда рота оёққа қалқди. Олатасир бошланди, тез кийиниб, сафга турдим. Бир ҳафта мобайнида тез ечиниб-кийинишнинг машқини олганимиз кўл келди. Соат миллари тунги учни кўрсатиб турар, кун бўйи ер тепиб, чарчаган оёқларим ловулар, уйқуга тўймаган кўзларимни зўрға очардим.

– Ҳе, отасининг гўрига! – норози тўнғиллади ҳамюртим Самад бир пой этигини ушлаганча сафга келиб қўшилар экан, – шундай ажойиб тушнинг белига тепди-да, кошки эди, давомини кўришнинг иложи бўлса... У ҳамон этигидан қўлини олмас, афтидан пайтавасини яхши ўрай олмаганди. Рота командирининг жарангдор товуши янгради:

– Р-р-о-о-т-т-а-а, смирно! Командамни эшит!

– Бугун тунда қаттиқ ёмғир 90-учиш майдончасига ракета олиб борадиган темир изнинг анчагина қисмини ювиб кетибди. Қисм командирининг буйруғи шундай: темир йўлнинг бузилган қисмини тонггача тиклашимиз шарт. Бу – жанговар топшириқ. Эрталаб шу издан ракета учиш майдончасига ўтказилиши керак. Взвод-взвод бўлиб машиналарга чиқилсин!

Борган сари кучаётган ёмғир остида югуриб, бир маромда гуриллаб турган усти ёпиқ баҳайбат машиналарга чиқдик ва зим-зиё, кимсасиз чўлда чамаси ярим соатча йўл босганимиздан сўнг кучли прожекторлар билан ёритилган ялангликка етиб келдик.

Қисм командири, штаб бошлиғи ва яна шунга ўхшаш катта-кичик бошлиқлар гуриллаб ёнаётган гулханлар ёнида шалаббо кийимларини бир оз қуритган бўлиб, алланималар тўғрисида баҳслашишар, юзлари серташвиш, тунд эди.

Ёмғир пўлат излар остидаги кўтармани ювиб кетган, биздан олдинроқ етиб келган аскарлар машиналар тўхтовсиз ташиб турган майда тошлар, шағал билан шу ерни мустаҳкамлашарди. Биз ҳам тайёрлаб қўйилган белкурак, мисранг чўкичларни олиб ишга киришиб кетдик. Кўп ўтмай, совуқ ёмғир суяк-суягимизгача ўтиб, ҳатто пайтаваларимиз ҳам шалаббо бўлди.

Навбатма-навбат кийимларимизни қуритиб, яна қўлга белкурак олардик. Шу тахлит тонггача ишладик. Ёмғир ҳам сира тинай демасди. Болалар ҳолдан тойиб фингший бошлади. Умрида бунақа оғир ишни кўрмаган менга ўхшаганларнинг бўладигани бўлди, қўлларимиз шишиб, қонга беланди.

– Биз мардикорликка эмас, аскарликка келганмиз-ку, ахир, – йиғламсираб қўлларига «куҳ-куҳ»ларди нимжон ҳамюртимиз Усмон.

– Ҳе, содда, аскар мардикор эмас деб сенга ким айтди? – деди кийимларини қуритаётган Ризо.

У биздан 1–2 ёш катта, унча-мунча ҳаётий тажрибаси бор эди чамаси.

Суҳбатни жимгина эшитиб турган штаб бошлиғи гапга аралашди:

– Лочинлар, кўникаверасизлар энди. Буниси ҳолва ҳали. Яна шуни қулоқларингга қуйиб олингки, билмасангиз – ўргатамиз, истамасангиз – мажбур қиламиз.

Биз жимиб қолдик. Кўзлари ўйнаб турувчи, ўрта бўй қаримсиқ штаб бошлиғини бир ҳафтадаёқ ёмон кўриб улгургандик, устига-устак, шалаббо кийим-бош, оч қорин-у аччиқ изғиринда унинг сўзлари оғир ботарди.

Кимдир сўкинди. Штаб бошлиғи турган ерида бир сапчиди, кўзларини ола-кула қилиб ўшқирди:

– Но, но, полегче! Сўкинишни кўрсатиб қўяман сен босмачиларга, – у ўзбекчани сал-пал тушунарни афтидан. Яхшиям ким сўкинганини билолмай қолди. Акс ҳолда, жазолаши турган гап эди.

Бу орада катта-катта идишларда биз учун нонушта олиб келишди ва иссиққина бўтқани совуқ ёмғирга қўшиб паққос туширгач, бир оз жонимиз кириб қолди. Энди штаб бошлиғи ҳам кўзимизга унчалик ёмон кўринмасди. У ҳам шаштидан тушиб нари кетди.

Эрталаб соат тўққизларда ишни тугаллаб, сафга тизилдик. Лаънати ёмғир ҳам тинди. Қисм командири саф олдига келиб, қўлини чаккасига қўйди-да, «Жанговар топшириқни бажарганингиз учун ташаккур эълон қиламан!» – деди.

* * *

Штаб бошлиғи ҳақ бўлиб чиқди. Ташвиш-азобларимиз кун сайин ошаверди, уйни соғинишга, ғусса чекишга ҳам вақт тополмай қолдик. Вздвдимиз командирининг ўринбосари, Фарбий украиналик сержант Харитонов бизга шунча кўп машқ бажартирар эдики, кечки овқатга ҳам ҳолимиз бўлмай сулайиб қолардик. У золим эса, тунги йўқламадан сўнг ҳам бизни ухлагани қўймай, кийиниш-ечинишга, Ленин хонасининг полини тиш чўткаси билан совунлаб ювишга мажбур этар ва бундан лаззатланарди.

Пичоқ суякка бориб тақалгач, ундан қасд олиш режасини туздик. Аввалига, ўзимизнинг йигитлар навбатчи бўлган тунда сержант Харитоновнинг яп-янги этиги ҳожатхонага элтиб ташланди. Золим сержант эрталаб сафга кечикиб шарманда бўлди, взвод командирларидан танбеҳ эшитди. Лекин унинг зулми баттар кучайди. Шунда биз бир кучоқ шишапахта топиб, кечалари ухламай чиқсин деб, сержантнинг кўрпа-тўшагига жойлаб ташладик. У эса қутуриб кетиб, бизни қайта-қайта навбатдан ташқари хизматларга жўнатаверди.

Ҳа, дарвоқе, бу орада қиш келиб, шундай қаттиқ совуқ бўлдики, кўчага чиққанимизда пахтали шим, пийма кийиб, юз-кўзимизни Москва остонасида асир тушган немисларга ўхшаб сочиқ билан танғиб боғлардик. Ётоғимиздаги иситиш қувурлари ёрилиб кетди. Шу совуқдаям Харитонов бизни аямас, картошка тозалаш, ўтин арралашга навбатдан ташқари пайдар-пай юбораверарди. Картошка тозалаётганда бармоқларимиз, ўтин арралаганда киприкларимиз қисир-қисир музга айланарди.

Агар бахтли бир тасодиф бўлмаганда, мутгаҳам Харитонов бизни қачонгача қийнарди, буни ҳеч ким билмасди.

Янги йил арафасида қисмда эркин кураш бўйича мусобақа ўтказиладиган бўлди. Ҳаммага рақиб топилди-ю, «Мен эркин кураш бўйича Фарбий Украина чемпиономан» дея керилиб юрган Харитонов билан майдонга тушадиган одам йўқ эди. Харитоновнинг гавдаси ҳўкиздай, вазниям ҳаминқадар, шу боисдан унинг оғирлигига тенг рақиб топилмаётганди. Маслаҳатлаша бошладик. Лекин орамизда Харитоновни енга оладиган киши борлигига кўзимиз етмасди. Жуда қийналиб кетдик. Ризо чидаб туролмади:

– Майли, мен чиқаман. Лекин ўзимниям, сизларниям шарманда қилмасам гўрга эди.

Ризо рост гапирарди. У Харитоновни енгиши даргумон. Рози бўлмадик. Финал олишуви бошланишига эса салмоқли дақиқалар қолганди.

– Йигитлар, – деди бир чеккада жимгина ўтирган Тоҳир. – Харитонов билан мана мен чиқаман!

Ҳаммамиз анграйиб қолдик. Чунки армияга бутун умри чўлда кечган бу чўпон йигит Харитоновнинг тенг ярмидан келарди.

– Девона бўлдингми? – қичқирдик бараваракайига, – у сени бир силтаса, суякларингни йиғиб ололмай қоласан-ку! Қўй, чемпион бўлавермайдимми?!

– Йўқ, жўралар, – мийиғида кулди Тоҳир, – йигит кишига ўлиш бор, қайтиш йўқ! У ахир, қачонгача бизни қийнайди?!

Тоҳир бир сўзли экан, уни ниятидан қайтариб бўлмади ва ҳар икки рақиб майдонга тушдилар. Юрагимиз увишиб Тоҳирдан кўз узмасдик.

Харитонов мийиғида кулганича, нописандлик билан даврани бир-икки айланди ва зил-замбил қўлини Тоҳирнинг елкасига ташлади. Ташлагани ҳамона, «Ё, Али!» деган кучли бир ҳайқириқ зални ларзага солди, Тоҳир рақибининг қўлини харпанжа қилиб, сўнг елкасидан ошириб, ерга чунонам кўтариб урдики, Харитонов бир неча сония қимирламай ётди.

Қарсак, хуштакбозлик бўлиб кетди. Командирлар жазавага тушиб бақиришарди:

– Браво, Юсупов! Молодец, джигит! Настоящий чемпион!

Шармандаи шармисор бўлиб гиламда ётган Харитонов билан ҳеч кимнинг иши йўқ, Тоҳир қисмининг, биз учун эса Ўзбекистоннинг мутлақ чемпиони бўлган эди.

Ташқарида майин қор учқунлаган шу қаҳратон тунда биз Тоҳирни қайта-қайта қучиб, қайта-қайта ўпдик ва бахтдан сархуш бўлиб, донг қотиб ухладик. Энди сержант Харитонов бизни камситолмаслигига ишончимиз комил эди.

II ҚАҲРАТОН

Бойқўнғир Иттифоқда, эҳтимол дунёда ягона нодир маскан бўлгандир. Бу ернинг ўзига хос шеваси, луғати бор эди. «Стакан» – қитъалараро ядро ракетаси турадиган ерости шахтаси, «Старт» – космик ракеталари учириладиган майдонча, «режим хизмати» – ракета учирилиши арафасида, 45 даражали совуққа қарамай хизматдан бўш аскарларни, бутун гарнизонни 10–15 чақирим чўл ичкарисига ҳайдаб кетишга бош-қош бўладиган, бадқовоқ полковник Лаухин тасарруфидаги махсус бўлинма, таъбир жоиз бўлса, «жазо отряди», «Вася» – уч ойлик улоқчадек мушук.

Дарвоқе, Васянинг тўлиқ исми Василий Михайлович бўлиб, штаб бошлиғини ёмон кўрганимиздан унинг номи билан мушукни атаган бўлсакда, жониворни ҳаммамиз беҳад суярдик. Ошхонадан қайтган бирор киши Василий Михайловични қуруқ қўймас,

бирова қанд, бирова мой, яна бирова гўшт билан сийлар, эркатойимиз кун сайин эмас, соат сайин семириб борар ва у миннатдорчилик сифатида, ётоғимиз навбатчилари олдидан бир қадам нари кетмай, тунни тонгга уларди. Туни билан миужжа қоқмай бир ерда ўтиришга мажбур аскарлар учун Василий Михайлович жуда ажойиб эрмак эди. Лекин бу командирларимизга унчалик ёқинқирамасди, ҳарбий низомга хилоф, дея хархаша қилишар, биз, бутун рота Васянинг ёнини олгач, ноилож қолишарди. Менимча, сотқинлик, чақимчилик бўлмаган гўша дунёда мавжуд эмас. Одамлар яшаган ҳар бир маскан инсониятнинг бу қабиҳ иллатидан холи бўлмайди. 95-майдонча ҳам бундан мустасно эмасди ва кимдир штаб бошлиғи Василий Михайловичга 1-ропта ғоятда семириб, гердаиб юрган мушук унинг «шарафига» номлангани шипшитган.

Бу хабарни эшитганимиздан сўнг Васянинг тақдирдан хавотирланиб қолдик. Чунки штаб бошлиғи ёвуз одам эканига бизда шубҳа қолмаганди.

Василий Михайлович адашига очиқ ҳужумга ўтмади. Шундай қилса, обрўйи тўкилишини у яхши биларди. У ротамизда ўтказилган сиёсий машғулотларда бир-икки маротаба иштирок этиб, «Сизларда сиёсий тайёргарлик жуда бўшашиб кетибди» деб шаъма қилди. Бу шаъма нимага қаратилгани бизга аён, штаб бошлиғи мушукка шу номни ким қўйганини аниқлай олса, «совет офицерини ҳақоратлади» дея ҳарбий трибунал судига топширишдан ҳам тоймаслигини яхши билардик. Хайриятки, бу номни ким қўйганини аниқлашнинг имкони йўқ эди. Лекин штаб бошлиғи кечиримли одамлар тоифасидан эмасди, у биз ва Васядан қандай қасд олишини ўйлаб, ўйимизга етолмасдик.

* * *

Қозоғистоннинг қаттиқ совуқ аралаш машҳур шамоли кучайгандан-кучаяр, қулоқ, бурун, қўл, оёғини совуққа олдирган аскарлар сони ошиб борар, пахталик пўстинга ҳар қанча ўралмайлик, бу даҳшатли қаҳратондан омонлик йўқ эди. Совуқнинг кучини тасаввур

этишингиз учун бир мисол айтаман: ошхонада кружкага қуйилган иссиқ чой орадан бир неча дақиқа ўтмай, юпқа муз парчаси билан қопланиб қоларди.

Ана шундай оғир шароитда ҳам Бойқўнғир юраги уриб турар, машаққатли навбатчилиг-у соқчиликлар гарданида, улкан аслаҳахонага айлантирилган чўлнинг кўз илғамас кенгликларида янгидан-янги ядро ракета комплекслари барпо этиш учун кеча-кундуз кураш кетарди.

Марказий-газета журналларда эса қуролланиш пойгасини тўхтатиш, Совет Иттифоқининг ғоят тинчликсевар сиёсати ҳақида қоп-қоп сафсаталар босилар, сиёсий ходимлар биз билан машғулот ўтказаетганда қуроулсизланиш ҳақида гапирар эканлар, кўзимизга тик қараёлмас эдилар. Сабаби қуролланиш пойгасининг энг олдинги марраси ракета беркитилмаган бирор гўшаси қолмаган ана шу чексиз саҳрода эди, буни ҳаммамиз тушунардик. Ҳафта сайин жанговар ва космик ракеталар фазога парвоз этар, уларнинг ҳар бири учишидан олдин хавсизликни таъминлаш учун аскарларни аксарият ҳолларда тунги ширин уйқудан уйғотиб, чўлга олиб чиқишар, шу қаҳратонда 10–15 километр йўл босиб, режим вақти тугагунча қумликларда дийдираб санқишга мажбур эдик. Ракеталар қулаб тушиши хавфи бўлганидан, режим хизмати қисмларда саноқли соқчилардан бўлак ҳеч кимнинг қолишига рухсат бермас, биз қисмда қолаётган дўстларимиз билан хайрлашаётиб, «қўрқма, агар ўлиб-нетиб қолсанг, оркестр билан кўмамиз», дердик. Чунки чўлга бутун гарнизон билан кўчиб чиқишлар мутлақо кераксиз, режим хизматидагилар давлатнинг пулини бекорга олиб юришибди деб ҳисоблардик. Лекин тез орада юз берган воқеалар биз янглишганимизни кўрсатди.

...»Геркулес» типигадаги ракетани учуришга қизғин тайёргарлик кетар, айтишларича, бу парвоз космосни ўзлаштиришда инқилоб бўлиши керак эди. Шу боисдан тараддуд ўта махфий тарзда олиб бориларди. Одатда, навбатдаги ракета қачон парвоз қилишини штабдаги дўстларимиз орқали соат-у дақиқаларигача билар-

дик. «Геркулес» парвози ҳақида эса ҳеч ким, ҳатто командирларимиз ҳам билишмасди. Биз узоқ кутдик, парвоздан эса ҳадеганда дарак бўлавермади. Охири, жонимизга тегиб, эсламай қўйдик. Сирасини айтганда, парвоз бизни қизиқтирмас, балки шу қаҳратонда яна қачон чўлга ҳайдаб чиқаришларини аниқ билиб, шу сарсон-саргардонликка озми-қўпми тайёргарлик кўриб қўймоқчи бўлардик, холос. Тайёргарлик деганим, газниқоб халтасига бир бурда қора нон, икки-уч музлаган пиёз солишдан иборат эди.

* * *

Тун. Зим-зиё тун... Зулмат қаъридан Муаттар чиқиб келаяпти.

– Муаттар, Муаттар... нега хат ёзмайсан, кутавериб юракларим қон бўлди-ку...

– Қандай ёзаман, қаёққа ёзаман? Манзилингиз аниқ эмас-ку?!

– Нега аниқ эмас, Бойқўнғирга деб ёзавер. Бойқўнғирда деб ёзавер, Жамол биттаман. Ўзбекистонда сен ҳам биттасан.

– Йўқ, хат ёзмайман, ўзим ёнингизга учиб бораман!

– Уч-и-и-и-б келолмайсан, келма. Қанотларингни совуқ олади. Бу ер жуда совуқ. Ҳамма жой, чўл ҳам, уйлар ҳам, юраклар ҳам совуқ, қаҳратон, муз...

– Мен совуқдан қўрқмайман, Жамол ака. Қиз боланинг қайноқ юраги олдида совуқ нима деган гап? Наҳот шуни билмайсиз, ахир, шоирсиз-ку – шоир-а!

– Йўқ, мен шоир эмасман, шоирликни вақтинча қўйиб турамиз, ҳозир оддий аскарман.

– Нима бўлсаям, мен юракларингиздаги музни эритишим керак, музни! Ахир юракда муз билан, муз юрак билан қандай яшайсиз?!

– Фақат юрак эмас, қўллар, оёқлар, киприклар ҳам муз ва лекин мана, бинойидек яшяпмиз. Яшайверамиз...

– Йўқ, йўқ, бундай яшаб бўлмайди. Бундай яшаш мумкин эмас!..

Шундай деганича Муаттар аллақандай нурдан барқ уриб турган чиройли юзини қўллари билан беркитди,

нозик бармоқлари орасидан биллури ёш томчилари сизиб тушди.

– Йиғлама, Муаттар, ахир кўз ёшларингга арзигулик гап бўлгани йўқ-ку! Йиғлама!

– Йиғлайман, сизнинг юрагингиз шунчалар муз бўлар экан, мен қон йиғлайман...

Мен Муаттар томонга талпиндим, унинг кўз ёшларини артмоқчи, юпатмоқчи бўлдим. Лекин жойимдан қимир этолмасдим, оёқларим ерга михпарчин этилганди гўё. Бор товушим билан бақирдим, лекин Муаттар товушимни эшитмас, кўзларидан дув-дув ёш оқарди. Иложсизликдан нима қилишимни билмай, яна унга талпиндим. Муаттар эса шахт билан ўтирилди-ю, тез югурганича мендан узоқлаша бошлади. Телба шамол унинг майда гулли чит кўйлагини тортиб ўйнар, қирқта ўрилган тим қора сочлари белида тўлғонарди. У тобора узоқлашиб, кўм-кўк туман бағрига сингиб кетмоқда эди.

«Кетма, Муаттар!» Овозим бўғилгудай қичқирдим ва худди шу аснода аллақандай кўзга кўринмас бир куч мени қаттиқ силкита бошлади. Чўчиб кўзларимни очганимда тепамда Усмон турар, рота сафга тизилган, қисқа-қисқа буйруқлар янграрди.

– Тур-е, кунда! Одам ҳам шунчалар қаттиқ ухлайди-ми?! Муаттар, Муаттар, деб бўкиришини қаранг. Ҳозир командир Муаттарни кўзингга кўрсатади. Бўл тезроқ! Тревога ! Режим!

– Апил-тапил кийиниб, сафга югурдим. Командир бир ўқрайди-ю, ҳар қалай, жазоламади. Йўлга тушдик.

Чўл осмони мусаффо, юлдузлар ғужғон ўйнаб, ёрқин нур сочишар, ана шундай ҳаво очиқ тунларда совуқ янада авжига минарди.

Тунги соат 2, уйқунинг айнаи ширин пайти бўлганидан, кўпчилик аскарлар кўзлари юмуқ ҳолда қадам ташлашар, мен эсам ҳамон Муаттар билан бўлган суҳбат таъсирида эдим. Бу учрашув ғойибона эканлигига ишонгим келмас, кўзларим йиртилгудай бўлиб поёнсиз зулмат қаъридан Муаттарнинг гўзал сиймосини излардим. Унинг кўзлари ҳам, қирқта ўрилган сочлари ҳам тун рангида, уларни қоронғи тундан ажратолмасам не

ажаб? Муаттарнинг юзларини яна кўраман, дея астойдил ишондим. Ана шу ишонч туфайли шамолнинг дилгир увиллашини, киприкларимга инган музни унутдим. Икки соатлардан сўнг режим хизмати белгилаб берган жойга етиб бордик. Ҳар ер-ҳар ерда гулханлар ёқилди, чўлни чумолидек босган гарнизон аскарлари олов атрофига тўпландилар. Суҳбат авжига чиқди Ҳамманинг оғзида «Геркулес», «Инқилоб» сўзлари эди. Командирлар ҳар замонда соатларига бетоқат назар ташлаб қўйишарди.

Ниҳоят юлдузлар бирин-кетин хиралашиб, уфқ қирмизи тус олди. Олисда оппоқ шамдек бўлиб турган ракета – «Геркулес» кўзга ташланди. Ҳамманинг нигоҳи уфққа қадаалди.

Бойқўнғирнинг телба шамоллари онда-сонда ёғадиган қор чўлни бир текис оқартиришига йўл қўймас, ястаниб ётган қумликлар қуруқ дастурхондек оқ, сариқ, кулранг товланиб ётар, бу олачалпоқ хилма-хиллик аро «Геркулес» ғоят улуғвор кўринарди. «Геркулес»га маҳлиё бўлиб, ордан қанча вақт ўтганини билмай қолдим.

Бирдан уфққа ғоят кучли қизил аланга «лоп» этди. Гумбурлаш ер-у кўкни ларзага солди. Чўл жуда ёришиб кетди ва қуюқ тутун, олов селига чулганган ракета баландга кўтарилди бошлади. У баландлаган сайин гумбурлаш кучайиб борар, назаримда ер ёрилиб кетгудек эди. Бепоен қумликлар, уларга қўшилиб бутун вужудимиз титрар, айниқса, тиззалар қалтироғини босиш қийин эди.

«Геркулес» бир неча сония тикка парвоз этди, сўнгра кутилмаганда қиялай бошлади ва кўп ўтмай, кўз зўрға илғайдиган тўлқинсимон барханлар ортига қулаб тушди. Аввалгисидан ҳам даҳшатлироқ гумбурлаш қулоқни қоматга келтирди. Ҳамма ёқ остин-устин бўлиб кетди. Бир оз фурсатдан сўнг «Ана сенга, Геркулес», ана сенга инқилоб хитоблари янгради. Командирлардан бири ўзи ҳам ишониб-ишонмай изоҳ берди

Белгиланган траекториядан чиқиб кетгани учун радио орқали команда билан ўзлари порглатиб юборишди. Уни энди бошқариб бўлмасди.

Аскарлар орасида ғала-ғовур бошланди. Портлаш сабабларини ҳар ким ўз билганича изоҳларди. Командирлар бақириб-чақириб, ғовурни босмоқчи бўлишар, лекин уларга ҳеч ким қулоқ солмасди. Атроф ёришиб, ракета қулаб тушган ерга ҳосил бўлган тўқ жигарранг тусдаги улкан қўзиқорин кўзга яққол ташланганида, ғала-ғовур янада кучайди. Чунки ядро бомбаси портлаганида айнан шундай қўзиқорин пайдо бўлади, деб бизга кўп марталаб уқтиришган эди.

Аскарлар орасида ваҳима бошланди. Битта-яримта асаби бўшлар йиғлаб юборишди. Шунда ердан чиқдимиди, осмондан тушдимиди, билмадим, қаршимизда юзлари қип-қизариб кетган режим хизмати бошлиғи, полковник Лаухин пайдо бўлди. Жуда хунук башараси учун биз ўзбеклар тилида унинг махфий лақаби «иблис» эди.

– Молчать!!! Не пониковать!!! Ньюни распустили! Солдаты, защитники называются вашу мать! – чўлни бошига кўтариб бўкирди полковник кўзларини ола-кула қилиб, унинг ракета гумбирлашидан паст бўлмаган овози ҳаммани ўзига келтирди. Жимиб қолдик.

Лаухин ҳам ўзини сал босиб олиб, тушунтира бошлади:

– Бу – «Геркулес» типидagi ракета, унинг ҳеч қанақа ядро заряди йўқ. Фақат, ана шу қўзиқорин шаклини олган ёқилғиси заҳарли. Уни тўйиб ҳидлаган одам зурриёдсиз қолиши мумкин. Бахтга қарши, Шимолдан эсаётган шамол ана шу ёқилғи портлашидан ҳосил бўлган газларни биз томонга ҳайдаяпти. Шу боис жанубга қараб 2–3 соат югуришимизга тўғри келади.

Командирларимиз яна тилга кирдилар. Қисқа-қисқа командалар янграй бошлади. Чўлни мўр-малахдек босган аскарлар жунбишга келди, нари-бери сафланди. Ҳаммамиз оёқни қўлга олиб, йиқилиб-туриб югура бошладик. Буни агар биров четдан кузатса, фаройиб манзаранинг гувоҳи бўларди, эҳтимол. Лекин ўшанда ҳамманинг фикри-зикри лаънати қўзиқориндан мумкин қадар узоқроқ қочишда эди. Биз орқа-ўнгимизга қарамай жон-жаҳдимиз билан югурардик.

Кўп ўтмай қора терга ботдик. Чўлни ҳарсиллаш, асабий сўкинишлар босиб кетди. Пахтали шим, пиймаларда югуриш гўрнинг азоби эди. Сафларнинг энг охирида қўйларни ҳайдаётган чўпондек бўлиб секин юраётган «УАЗ» машинасида полковник Лаухин келар, ундан бўлак неча минглаб кишининг ҳаммаси пою пиёда эди.

Биз 2–3 соат эмас, қарийб тушгача, ўша лаънати кўзиқорин борган сари катталашиб, бўшлиққа сингиб кетгунга қадар оёқни қўлдан қўймадик. Неча марталаб йиқилиб-турганимиз ёлғиз худога маълум. Охири ҳамма ўзини қор босган явшонлар, янтоқлар устига таппа-таппа ташлади. Шу қадар ҳолдан тойган эдикки, ҳеч кимнинг қимирлашга мадори йўқ эди. Тўда-тўда ётган аскарлар узра тамакиннинг енгил хушбўй тугуни суза бошлади. Сал ўзларига келиб улгурган йигитлар ҳазил-мутўйибани бошладилар. Ҳазил-ҳузулнинг ўткир тиглари йиғлаб юборган аскарларга қаратишган, улар ҳам ўз-ўзларидан кулишарди. Усмонни эсладик. Ротада соқчиликда қолиш унинг чекига тушганди. Бутун чўл даҳшатидан остин-устин бўлганда, учиш майдончасидан шундоқ, 5–6 чақирим берироқда казармада бечора Усмоннинг ҳоли нима кечди экан?

Кечга томон оёқларимизни зўрға судраб қисмга кириб келдик. Казарма эшиги ёнида бизни қаршилаган Усмоннинг чехраси аянчли эди.

– Нима, жудаям қўрқиб кетдингми, Усмон? – сўрадим мен.

– Қўрқиш ҳам гапми, ўлиб қолай дедим. Шошганимдан аввалига газниқоб кийишни ҳам унутибман.

Зарари йўқ, – гапга аралашди Самад, «жуда нари борса, зурриёдсиз қолишинг мумкин экан, «иблис» шунақа, – деди.

Усмоннинг ҳазиллашадиган ҳоли йўқ эди. Самадни жеркиб берди:

– Ҳе, оғзингдан ел олсин! Ўзинг шу ерда бўлганингда кўрардим аҳволингни. Зурриёдсиз қоласан эмиш, ундан кўра ўлганим яхши эмасми?

– Бўлди, узр, жўражон, – муроса қилди Самад, – ҳалиям юрагинг отнинг калласидай экан. Бизнинг ёни-

миздаги айрим хезалаклар қўрқувдан бўкириб юборишди-ю...

Биз Усмонни юпатиш билан овора эканмиз, ротада гала-говур бошланди. Ҳамма бир бўлиб, эркатойимиз Василий Михайловични изларди. Вася эса ҳеч қаерда кўринмасди.

Мушук топилавермагач, йигитлар Усмонни айблаи кетишди.

– Ерга кириб кетмагандир-ку, наҳот кўрмаган бўлсанг?!

– Ўлай агар, – қасам ичарди Усмон, – ўша, сизларни кузатиб чиққани, казармага қайтиб келгани йўқ. Ўзим ҳам уни узоқ изладим.

Бутун рота гуруҳ-гуруҳ бўлиб Васяни излай бошладик. Қисмнинг биз бормаган бурчаги қолмади. Ҳамма ёқни ағдар-тўнтар қилдик. Василий Михайловичдан дарак йўқ эди.

Ҳаммамиз бу штаб бошлиғи Василий Михайловичнинг ўчи эканини юрак-юракдан ҳис этсак-да, севимли мушугимиз қурбон бўлганига ишонгимиз келмасди.

Орадан уч кун ўтди. Қисм чўчқахонасига гўнг тозалагани борган аскарлар Васянинг тарашадай қотиб қолган мурдасини топиб келдилар. Жонивор икки ўқ билан отиб ўлдирилганди.

III ЛОЖУВАРД ОСМОН

Тинкамизни қуритган қаҳратоннинг куни битиб, баҳор келди. Ўркач-ўркач барханлар сийнаси илиб, ҳаво келинчак бўсасидай ҳарорат олди ва биз, иссиқ ўлка фарзандларининг анча жонимиз кириб қолди. Қизил, ним пушти, оч-сарик чўл лолалари тупроқдан бош кўтардилар. Қиш бўйи ўзининг ғариб манзараси билан юракларимизни эзган ҳудудсиз кенгликлар ям-яшил тус олди.

Чошгоҳ. Осмон шу қадар беғубор, кўм-кўк эдики, тикилиб қараганда кўз тинарди. Тобора баландлаётган куёш нурларига тўла чўл мавжланарди. Мен ва Самад

10-майдончада топшириқни бажариб, ўз қисмимизга, 95-майдончага қайтиш учун назорат-текширув пости ёнида машина кутардик. Постдаги сержант ва аскарлар ҳужжатларимизни текшириб, уларнинг тўғрилиги-га ишонч ҳосил қилишгач, машина тўхтатиб беришга ваъда қилдилар.

Сабр-тоқат билан кута бошладик. Машинадан эса ҳадеганда дарак бўлавермади.

Осмон ҳам, қуёш ҳам тобора юксалиб борар, барқутдек ял-ял ёнаётган чор-атроф кўзни қамаштирар, баҳор ҳидига тўла эпкин димоқни қитиқларди. Бир маҳал қарасам, Самад елкасидан сафар халтасини ҳам олмай, ўтирган жойида пинакка кетибди. Уни уйғотиб юбормаслик учун секин ўрнимдан турдим-да, шлагбаум ёнида турган сержант билан чақчақлаша бошладим..

Худди шу пайт оппоқ «Волга» шлагбаум теккудек бўлиб қаттиқ тормоз берди. Сержант ҳайдовчининг ҳужжатларини текшираётганда машинанинг орқа эшиги очилиб, ундан оппоқ кийинган бир қиз тушди.

Ҳужжат текшираётган сержантнинг ҳам, менинг ҳам оғзим очилиб қолди. Қизнинг қошлари қайрилма, қўнғир-қора сочлари ёрқин юзларига ярашиб тушганди. Эгнида оқ харир кўйлак, билагига қора сумкача осиб олганди.

Сержант ҳайдовчининг ҳужжатларини қайтариб бериб, тўлин ойдек нурланиб, бизга нимтабассум билан боқиб турган қизга мурожаат этди:

– Марҳамат қилиб ҳужжатларингизни кўрсатсангиз.

Қиз янада бегубор жилмайди.

– Ҳужжатларимми, жоним билан!.. Мана!

Қиз сумкачасидан қизил рангли гувоҳнома олиб, сержантга узатди. Унинг овози ўзидан-да чиройли, ёқимли эди. Сержант сурати девор бўлиб, гувоҳномани қўлига олди, бир унга, бир қизга қаради-да, қайтариб берди. Сўнг секингина сўради:

– Сиз полковник Дубининнинг кимлари бўласиз?

Қиз қувлик билан чиройли кўзларини сузди.

– Бу ҳарбий сир, лекин майли, сизга айтганим бўлсин. Полковник Дубининнинг қизиман.

Қиз шундай деди-да, лабларида ўша ақл шоширувчи табассум билан машинага ўтирди. Сержант шлагбаумни кўтарди. Машина ўрнидан қўзғолди. Қиз ойнадан қўлини чиқариб биз билан хайрлашган бўлди.

Анчагача ҳар иккимиздан ҳам садо чиқмади. Қиз бизни сеҳрлаб, ерпарчин қилиб кетганди. Охири сержант тилга кирди:

– Полковник Дубининни танисанг керак?

– Таниганда қандоқ, сиёсий бўлим бошлиғини танимай бўларканми?

– Эй, худойим, – деди сержант чуқур «уф» тортиб, – одам боласи ҳам шунчалик чиройли бўладими? Бунақа гўзал қизни умрим бино бўлиб биринчи кўришим.

Қиз таърифи билан банд эканмиз, ёнимизга улкан «Урал» машинаси келиб тўхтади. Сержант ҳайдовчининг ҳужжатларини текширгач, менга «мана шу машинада кетасизлар», деди. Дарҳол бориб Самадни уйротдим.

...Машина бир маромда гувиллаш билан олис йўл танобини тортар, асфальтдан кўтарилаётган иссиқ ҳовур кўнгилини беҳузур қиларди. Самад кўзларини бир нуқтага тикиб, жим ўтирар, мен эсам бундан бир неча дақиқа олдинги учрашув хаёли билан банд эдим. Олдимиздан оққушдай учиб ўтган қиз ва Муаттар ўртасида ўхшашлик излардим.

Шу тахлит қанча йўл босдик, билмайман, бир вақт Самад ҳузур қилиб эснади-да, менга қараб жилмайди.

– Ҳа, нега бунча пишган каладек тиржаяпсан?

– Эҳ, – ширин тамшанди Самад, – биласанми, тушимда оппоқ ҳарир кўйлак кийган бир паризодани кўрдим, сочлари узун, қар-қарали қалпоқ кийган эмиш-у, негадир русча гапирармиш. Ҳайрон бўлдим, бизнинг паризодлар русча гапирмасди шекилли?

Мен кулиб юбордим:

– Ўргилдим, урусабон паризодингдан! Сен уни тушингда эмас, ўнгингда кўрдинг-ку! Машина кутаётганимизда, пост ёнидан паризоддан ҳам чиройли бир қиз ўтиб кетди, ўшани айтаяпсанми?

Самаднинг аччиғи чиқди.

– Нима, мени жиннига чиқармоқчимисан? Мен ўнгимда қиз-пиз кўрганим йўқ. Тушимни айтаяпман сенга!

– Самад, тушунсанг-чи, ҳеч қанақа русча гапирадиган паризод йўқ, фақат ўша қизнинг ҳужжатларини текширишаётганда у сержант билан бир муддат гаплашди. Мудраб ўтирганингда шу гаплар қулоғингга чалинган бўлса керак.

Самад ҳайрон бўлиб елка қисди. У паризоднинг ўнг эканига, мен эсам туш эканига ишонмасдик. Ҳар иккимиз ўз сўзимизда туриб олгандик.

Шу аснода машина қаттиқ бир силкиниб тўхтади. Қисмимизга етиб келгандик.

– Сен нима десанг дегин-у, лекин мен у паризодни тушимда кўрдим, – деди Самад машинадан тушганимиздан сўнг.

У маънос тортган, овози ҳам ғамгин эди. Мен индамадим. Самаднинг юрагида қаттиқ соғинч, андуҳ уйғонганини сезиб турардим, ўзим ҳам шу учрашув туфайли Муаттар тўғрисида зўр бериб ўйлаётгандим. Ундан ҳамон хат олганим йўқ эди.

Казармади «базми жамшид»нинг устидан чиқдик: йигитлар таътилдан қайтиб келган Шерназарни қуршаб олиб, у келтирган олма, анор, майиз, туршак ва яна алланималарни ҳафсала билан, пок-покиза туширмақда эдилар. Шерназар оғзи қулоқ-чаккасида, уларни мамнун кузатиб турарди. У биз билан қучоқлашиб кўришди ва даврага таклиф қилди. Самад иккимиз ҳам энг шимариб, «ишга киришдик».

Жомадоннинг таги кўриниб қолгач, йигитлар Шерназарга янги куч билан савол ёғдира бошладилар. Ризо эса бизнинг даврага кечикканимизни назарда тутиб изоҳ берди:

– Жамол, Самад! Шерназарни табриклар қўйинглар, бу хумпар, ўн кун таътилга бориб, уйланиб қайтибди.

– Э, қойил, шу гап ростми, Шерназар?

– Ҳа, энди, шунақа бўлиб қолди, – деди Шерназар оғзининг таноби қочиб. – Отам ҳамма тайёргарликни кўриб қўйган эканлар, борганимдан сўнг уч кун ўтгач, тўй бўлди. Келин ўз қариндошим.

Шерназар кўкрак чўнтагидан авайлаб бир сурат олиб, бизга узатди. Суратда 17–18 ёшлар чамасидаги, атлас кўйлак, ироқи дўппи кийган дўндиққина бир қиз нимтабассум билан қараб турарди.

«О-о-о, зўр-ку, дидингга қойил, Шерназар!» хитоблари янгради.

Аскарлар уйланиш, чимилдиқ ва ҳоказоларни ипидан-игнасигача суриштира бошладилар. Бахтдан сархуш Шерназар ҳаммасига эринмай, соддалик билан жавоб берар, илмоқди саволлардан хафа бўлмай жилмайиб қўярди.

– Хў-ў-ўш, уйланиш яхши эканми? – сўрайди бир неча овоз бирваракайига.

– Яхши экан, жўралар, жуда маза! – дейди Шерназар ширин энтикиб.

– Нимаси яхши, нимаси маз-за? – гувиллайди овозлар.

– Шу, ҳаммасиям яхши-да, чимилдиқ, юмшоққина ўрин... Чимилдиқни овқатга тўлдириб қўйишади, писта-бодом дейсанми, майиз-у новвот дейсанми... – Шерназар эринмай чимилдиқда еган овқатларини санади.

– Сен чимилдиқда фақат овқат едингми ёки бошқа бирор иш ҳам қилдингми? – унинг жиғига тегмоқчи бўлишади йигитлар. Шерназар хафа бўлмайди, суҳбатни давом эттиради.

– Янгаларчи, янгалар пойлоқчилик қилишмадимми? – яна саволга тутамиз бир ҳафталик куёвни.

– Пойламоқчи бўлишганди, мен уларга дангалини айтиб қўя қолдим. «Ҳой, янгалар, мен аскарман, Қозонистоннинг чўлида ракеталарга пойлоқчилик қилавериб, жуда уста бўлиб кетганман. Уларнинг инжиқлиги бир қизникидан қолишмайди», дедим. Кейин бизни тинч қўйишди. Энди, янгалар менга бегона эмас-ку, ҳазилни тушунишади-да, – деди Шерназар.

Шерназарнинг хатти-ҳаракатлари бир оз ўзгарган, у бизга «сенлар ҳаётда ҳали нимани кўрибсанлар» қабилада сал баланддан назар ташлаб қўярди.

Шу оқшом биз, бўйдоқлар куёвлик бахтига муяссар бўлган бу содда, тўпори йигит билан жуда узоқ суҳбатлашдик.

Орадан кўп ўтмай, бўлинмамиз мусаффо, салқин тонгларнинг бирида чексиз қум уммонининг 191-май-донча аталмиш гўшасига етиб келди. Биз деворларидан ҳур-ҳур шамол ўтиб, тунда тоmidан юлдуз кўринадиган бир чордеворга жойлашдик. Чордевор бу ердан юз қадам нарида жойлашган 191-жанговар қитъалараро ядро ракетаси комплексини барпо этиб, яқинда жўнаб кетган ҳарбий қурувчилар ротасининг вақтинчалик манзили экан. Кулол мундида сув ичади деганларидек, sanoқли дақиқалар мобайнида Америка қитъасига ета оладиган замонавий жанговар ракета комплекси барпо этган ҳарбий қурувчилар яшаган, энди биз истиқомат қилишимиз лозим бўлган маскан чўчқахонадан кам фарқ қиларди.

Бу ўринда жанговар ракета комплекси ҳақида сизда тасаввур ҳосил бўлиши учун, қисқача маълумот беришимга тўғри келади.

Жанговар ракета комплекси ер қаърига 40–45 метр кириб кетган «стакан», унга туташ неча ўнлаб ер ости хоналари, электр станцияси ва бошқа ёрдамчи хизматлар учун керакли ускуна, анжомлардан иборат. Хоналарнинг бир қисми ракетани учуришга, бир қисми ер ости навбатчилигидаги аскарларга хизмат қиларди. Хоналарнинг бирида ракетани учурувчи кнопка жойлашар, унинг ёнида офицерлар туришар ва бу ердан Москва, Бош штаб билан тўғридан-тўғри алоқа мавжуд эди. «Стаканда» эса, бизга душман мамлакатнинг қайсидир шаҳрини бир неча дақиқада кунпаякун қилишга қодир ракета сақланарди.

Ҳикоя қилаётганларим оддий аскарнинг ақли етиб, кўзи иллаган нарсалар. Совет фани, ҳарбий техникасининг энг сўнгги ютуқларига асосланган бу даҳшатли қирғин қуроли ҳақида батафсил маълумот бериш ўша соҳа мутахассисларининггина қўлидан келади, холос. Менинг вазифам ва илнжим эса, қуролланиш пойга-сининг азобларини елкаларида кўтарган оддий ўзбек аскарларининг кечинмаларини кўрсатишдан иборат.

Хуллас, Бойқўнғирнинг энг олис гўшасидаги 191-майдонча қуриб бўлинган, лекин ҳали унга жан-

говар ракета ва каллак қўйилмаган, ана шу вазифани амалга ошириши лозим бўлган ҳарбий ва фуқаро мутахассисларга бўлинмамиз кўмаклашиши керак эди. Биз асосан қора ишларни бажарардик.

191-аталимиш бу лаънати майдонча қисмимиздан неча юз чақирим олисда бўлиб, хат-хабар 20 – 25 кунда бир маротаба олиб келинар, боз устига, қорин тўйдириш аҳволи ҳам ҳаминқадар эди.

Тўрт томон яйдоқ чўл. На кино, на хат-хабар, на газета-журнал бор. Кучимиз фақат тўртта-бешта бўлиб, чақчақлашишга етар, суҳбатларнинг асосий мавзуи уй, бош қаҳрамонлари юрагимизга яқин кишилар эди.

Ундан хат-хабар жуда кечикиб келиши бизни зериктирар, айниқса, хотинидан анчадан бери мактуб ололмаётган Шерназар жуда сиқиларди.

Аввалига йигитлар унинг қийналаётганига унчалик эътибор қилишмади. Лекин орадан икки ой ўтиб, ҳам Шерназар хотинидан хат олмагач, уни очикдан-очик мазах қилишга ўтдик.

Хотин зоти нима эканини ва бу мавжудот вақти келиб, айрим шўрлик эркакларни не кўйларга солиши мумкинлигини ўшанда билмаган биз, бўйдоқлар бечора Шерназарни йиғлатардик.

– Нима, у сенинг юзингдан ой кўрибдими, бирортасининг этагини тутиб кетгандир-да... – дердик биз.

– Уйга борсам уни нима қилишни, ўзим биламан, – дерди Шерназар бўғилиб.

– Хў-ў-ўш-ш? Нима қиласан?

– Ўзим биламан, ўзим, аҳмоқлар, эш-шаклар, ваҳшийлар! – Шерназар ҳўнграб йиғланча даврадан қочиб кетар, кеч тушганча чўлда тентираб юрар, ҳатто, айрим пайтларда кечки овқатга ҳам келмасди. Биз уни қийнаб ҳузур қилардик. Лекин ўз навбатида, таниш қизлардан хат ололмаётган бошқа йигитлар, жумладан, ўзим ҳам ғамгин тортардим ва мен Шерназарни юпатишга ҳаракат қилардим. Шерназар юпанмас, тонггача «уф» тортиб, ўринда ағанаб чиқарди.

Ниҳоят, 191-майдончадаги ҳаётимизнинг учинчи охирида Шерназар хотинидан бирданига бир

даста хат олди. Биз Шерназар қувончдан эсини йўқотиб қўяди ёки яна йиғлаб юборади деб ўйлагандик. Йўқ, Шерназар синиққина жилмайиб, мактубларни олди-ю, чўнтагига солиб, биздан нари кетди. «Қани, ўқи-чи, хотининг нима ёзибди?» деган саволларга парво қилмади. Шундан сўнг хизмат тугагунча, у бировга кўнгил очмади. Оломон унинг қалбидаги энг соф, энг бокира туйғуларни ҳақоратлаган, топтаган эди...

IV ЖИЙДА ГУЛЛАГАНДА

Бу қайсидир генералнинг маст-аласт буйруғи эдими ёки мақтанчоқлигимиз, билмайман. Май ойининг ўрталарида биринчи рота аскарлари кўч-кўронни кўтариб, машиналарда бир кеча-кундуз тўхтовсиз йўл босиб, Сирдарёнинг овлоқ соҳилига етиб келдик. Соҳилдаги жийдазорлар чунонам қийғос гуллаган эдики, дарёдан эсаётган эпкинга қўшилган муаттар ҳид кишини маст этарди. Мен ҳозир ҳам ўша кунларни эсласам, димоғимда жийда гули ҳидини туйгандек бўламан.

Биз, қўлига ҳатто болта ушламаган аскарлар катталар ва уларнинг болалари учун ёзги қўналға барпо этишимиз керак экан. Бизни шу ишга йўллаган бошлиқ ҳар қанча арақзада бўлмасин, аскарларнинг эмас, балки ўз фойдасига «адашар», янада аниқроқ айтадиган бўлсак, «билмасанг – ўргатамиз, истамасанг – мажбур қиламиз» шиорининг ғоят ширин ижроси эди бу. На чора, армияда буйруқлар муҳокама этилмайди. Ҳатто улар аҳмоқона бўлса-да. Бизга берилган буйруқнинг ҳам аҳмоқона эканлиги тезда билиниб қолди.

Соҳилда 8–10 кишилиқ чодирлар тиклаб, жойлашиб олдик-да, ишга киришмоқчи бўлдик. Лекин иш қаерда дейсиз? Болта топилса, мих топилмас мих топилса ёғоч йўқ эди. Устига-устак, орадан уч кун ўтиб, ўзимиз билан олиб келган қоқ нон ва консервалар тугагач, оч қола бошладик. Қисмимиз неча юз чақирим олисда, алоқа қилишнинг иложи йўқ, бизни олиб келган машиналар ўша куниеқ ортига қайтганди.

Офицерлар алоҳида чодирга ўрнашиб олиб, дарёдан лаққа балиқ овлаб, арақхўрлик қилишарди. Бу шўрликлар қисмининг инжиқ командирлари ва улардан ҳам инжиқроқ хотинларидан вақтинча қутулганларига шукур қилар эдилар. Биз ҳам Бойқўнғир ҳудудини вақтинча бўлса-да, тарк этганимиздан шод эдик.

Улар пиширган балиқ шўрванинг хушбўй ҳиди соҳилни тўлдирар, очлик азоб бераётган аскарлар дарёнинг лойқа тўқинларига тикилиб, паловхонтўра, тухумбарак, нўхат шўрва ва яна аллақандай тансиқ таомлар тўғрисида хаёл сурардилар. Командирларимизни хасисликда айблаб бўлмас, 5–6 кишига мўлжаллаб пиширилган шўрвани юз кишига етказишнинг сира иложи йўқ эди.

Чўнтагида озроқ пули, ҳаётий тажрибаси бўлган аскарлар темир йўл бекатига қатнаб, амаллаб қорин тўйдирар эдилар. Лекин аксарият аскарларда пул ҳам, тажриба ҳам йўқ эди. Уруш тугаганидан сўнг 4–5 йил ўтиб туғилган бизнинг авлод очликнинг ҳақиқий башарасини билмасди. Бу ерда унинг машғум кўланкаси бус-бутун намоён бўлди. Ҳамма жой тўкин-сочин паллада оч қолиш жуда ёмон бўларкан. Орамизда бўйи ики метрга яқин, бир ўтиришда 4–5 кишининг овқатини туширадиган россиялик азамат йигитлар кўп эди. Уларнинг очликка чидаши айниқса қийин бўлди. Бечоралар жийдазорларни ағдар-тўнтар қилиб, юмронқозиқ тутиб олардилар-да, янтоқ оловида «кабоб» пишириб пок-покиза туширардилар.

Хайриятки, ҳар қандай тубан одамлар орасида ҳам бир-ярим инсофлиси учраб туради. Рота командирининг сиёсий ишлар бўйича ўринбосари лейтенант Ежов шундай одам экан. У бир неча-кундуз темир йўл бекатида қолиб кетиб, озроқ макарон топиб келди ва дарёнинг лойқа сувида қайнатиб, бизни сийлади. Лекин лейтенантнинг яхши ният билан қилган иши бизни баттар азобга қўйди. Йигитлар ёппасига қоринларини чангаллаб қолдилар. Жуда аҳволи ёмонлашганларни лейтенант арақ билан даволашга мажбур бўлди.

Охир-оқибат, очликдан силласи қуриб, серрайиб қолган болалар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, темир йўл бекатига

туташ, Хархут номи билан аталадиган қозоқ овулига қатнай бошладилар. 10–12 пахса уйдан иборат ночор, қашшоққина овул юздан ошиқ аскарни баҳоли қудрат боқа бошлади.

Соҳилдаги ҳаётимизнинг учинчи ҳафтасида бизни эслаб қолишди чамаси, кунларнинг бирида, офтоб бо-тар маҳал қисмдан озиқ-овқат ортилган машина келди. Кабинада қип-қизил юзлари арақ зарбидан бужмайган, чўмичдек бурни кўкрагига тегай-тегай деб турган маст-аласт интендент хизмати капитани армани Бабаян ўтирарди. Уни кўриб, кўнгилларимизга ёқилган чироқ сўнгандек бўлди. Чунки аскарлар нонини туя қилувчи энг катта каламуш шу муттаҳам эканини ҳаммамиз яхши билардик. Лекин туя қилинган бўлса-да, ўз нонинга нима етсин? Капитаннинг буйруғи билан машинадан нон, мой, бошқа озиқ-овқатларни бир зумда туширдик. Энг охирида бир қути арақни офицерлар чодирига элтиб қўйдик. Кейинчалик етиб келган миш-мишларга қараганда, лаънати Бабаян бизга тегишли озиқ-овқатларнинг ярмидан кўпини йўл-йўлакай сотиб, пулини чўнтакка урган, командирларимиз оғзини мойлаш учун бир қути арақ олиб келган экан.

Шундан сўнг, аскарнинг нони кўр қилгур Бабаян ва командирларимиз яна икки кеча-кундуз кўз очмай, арақхўрлик қилдилар. Биз ҳам қорнимиз овқатга тўйганига хурсанд эдик.

Мен жийда гуллари ҳидига фарқ бўлган соҳилда со-атлаб ўтириб, бўтана тўлқинлардан кўз узмасдим. Баъзан дарё ёқалаб узоқ-узоқларга кетардим. Сир соҳилининг бетакрор гўзаллигига энди ошно бўлаётган эдим.

Саҳармардонда ҳаммадан олдин уйғониб, оқимга қарши бир чақиримча йўл босиб, дарёнинг бурилиш ерига етиб олардим-да, тик қирғоқда тарвақайлаб ўсган қари жийда остидаги тошга ўтириб, қуёш чиқишини томоша қилардим.

Бу пайтда ҳаво жуда мусаффо, ҳамма ёқ сокин, сатҳида майда тўлқинлар югургилаётган дарё жи-мир-жимир оқиб ётарди. Уфқ аввал ложувард, сўнг қонталаш тус олиб, тўлқинлар ол рангга бўялар, катта-

кон қизил олмадек қуёш сув узра секин-аста кўтарила бошларди. Бу манзарага маҳлиё бўлиб, соҳилда чош-гоҳгача қолиб кетардим.

Менинг тонгда ғойиб бўлишларимни ротада ҳар ким, ҳар хил баҳолар, кўпчилик қорин тўйдиргани Хархутга кетган, деб ўйларди.

Кунларнинг бирида, қари жийда тагига энди ўрнашиб олган ҳам эдимки, лейтенант Ежов келиб қолди. У, афтидан, мен билан изма-из келганди. Истар-истамас ўрнимдан турдим.

– Салом бердик, ўртоқ оддий аскар! – деди у қўлини чаккасига олиб бориб.

Индамадим.

– Хўш, – деди Ежов, – бу ерда нима қилаётганингни билсам бўладими?

– Бўлади, – дедим мен. – Қуёш чиқишини томоша қиялман.

– Қуёш чиқишини чодир ёнида томоша қилсанг ҳам бўлади-ку. Бунинг устига, лагерни бизнинг рухсатимизсиз тарк этишинг ҳарбий интизомни бузиш ҳисобланади, – деди сиёсий ишлар бўйича ўринбосар.

– Майли, интизомни бузган бўлсам, жазоланг, – дедим жойимга қайтиб ўтирар эканман.

– Қўйсангчи, гап сени жазолашда эмас, фақат ҳар тонг йўқолиб қолишинг мени ажаблантирди. Энди билсам, табиат ошиғи экансан. Тўғрисини айт, шоир-поир эмасмисан ишқилиб, – деди лейтенант жилмайиб, ёнимга келиб ўтирар экн.

– Ҳозирча шоир эмасман, лекин шоир бўлиш ниятим бор.

Ежов «уф» тортди. Иккимиз ҳам бир муддат жим қолдик. Дарёдан енгил шабада эсар, нариги соҳилдан кўй-қўзилар маъраши эшитиларди.

– Эҳ, агар билсанг, мен ҳам бир вақтлар бинойидек шеърлар ёзар эдим. Айримлари газетада ҳам босилган. Турмуш ташвишлари билан бўлиб, ҳаммасини йиғиштирдим. Шеър ёзиш билан тирикчилик ўтказиб бўлмас экан. Уйландим, хотин, бола-чақа, рўзгорнинг қора қозони аста-секин юрагимдан шеърятни сиқиб чиқарди. Агар

билсанг, рус аёли дунёда энг бардошли, энг жафокаш аёллардан. Лекин шундай нусхалари ҳам учраб турадики, нақ аждаҳонинг ўзи. Ана ўшандайи пешонангга битса, шўринг қуригани, қасдингни арақдан олаверасан ва қарабсанки, қирққа кирмай, адои тамом бўласан, – деди лейтенант овозида чексиз армон билан.

У 30–32 ёшлар чамасидаги, оқ-сарикдан келган чайир йигит эди. Фақат ич-ичига ботган кўзлари ниҳоятда ғамгин, кенг пешонасига эрта ажин тушганди.

Шу тонг иккимиз узоқ суҳбат қурдик. Лейтенант Сергей Есенин, Александр Блок ва Анна Ахматоваларнинг шеърларини ёддан айтиб берди. Айниқса, Ахматованинг «Мен сева оламан» шеърини айтаётганида мовий кўзлари ёлқинланиб, овози титраб кетди.

– Сен бахтлисан, – деди у елкамга қўл ташлаб, – Шарқ шоирлар юрти. Шарқ шеърляти – буюк шеърлят. Сирасини айтганда, Бухоро ва Тошкентда яшаб, шоир бўлмаслик мумкин эмас. Эртаксимон юртингда мен бир неча бор бўлганман.

Қуёш дарё юзини мунаввар этган, биз соҳил ёқалаб секин-аста одимлардик.

– Тонгги сайрларингга расман рухсат берилди деб ҳисоблайвер, – деди Ежов қўналгага етиб келганимиздан сўнг ва бир оз тарадудлангач, чодирга кириб кетди.

Ежовнинг рухсатидан руҳланиб, сайру саёҳатларни тагин ҳам авж олдирдим. Соҳилнинг яқин беш-ўн чақирим атрофдаги мен бормаган бурчаги қолмади.

Кунларнинг бири эски қабристонга бордим. Янтоқ босган паст-баланд қабрлар оралаб узоқ тентирадим. Гувиллаб шамол эсар, қабрлардан аллақандай сас келарди: «Ҳой, ўғлон, сен бу ердан нима излаяпсан? Қўй, бусиз чирқираётган руҳимизни безовта этма!».

«Йўқ, йўқ, – фикран жавоб қайтардим мен. – Руҳингизга ҳурмат бажо келтиргани келдим-ку!»

Мени ваҳима босди, бу ердан тезроқ кетгим келди. Дарё анча олисда, ярқираб кўзни қамаштириб турарди. Қадамни тезлатдим. «Ҳой, ўғлон!», «Ҳой, ўғлон!» дея гувиллаган овоз ҳамон таъқиб этар, аллаким қуваётгандек эди.

Дарё томонга янада тезроқ югура бошладим. Бирдан гувиллаш ҳам, мени чорлаётган овоз ҳам тинди олисда чанг-тўзон қўтарилиб, мен томонга қуюндай ела бошлади. Даҳшатли ҳайқириқ, дупур-дупурлар еру кўкни остин-устин қилиб юборди. Оёқни қўлга олиб, дарё томонга югура бошладим. Негадир, дарё мени бу балодан халос қилади, деб ўйлардим.

Қанча югурдим, билмайман, бир маҳал дупур-дупур жуда кучайиб, от кишнагани эшитилди. Ўгирилиб қарасам, мени таъқиб этаётган қора қуюн йилқи уюри экан. Сал ўзимга келдим, «ҳар қалай, ажина, арвоҳ эмас, отлар экан-ку!»

Уюр тиккага дарё томон елмоқда эди. Энди мен дарё томон югуришдан тўхтаб, Шимолга қараб чопа бошладим. Бир неча дақиқадан сўнг оппоқ чангга бурканган уюр мендан элик қадамча наридан елдек ўтиб кетди-ю, қумлоқ соҳилга ёйилиб, сув ича бошлади..

Чанг-тўзон тарқаб, уюр ортидан келаётган, қош-киприкларигача оппоқ гард қўнган отлиқ кўринди. Менинг сувотдан тез узоқлашаётганимни кўриб, узун қамчиси билан «Тўхта!» ишорасини қилди. Тўхтадим, отлиқ менга яқинлашгач, эгардан тушди. Салом бердим. Отлиқ, 65–70 ёшлар чамасидаги қозоқ чол, алиқ олди-ю, жилмайди.

– Ҳа, ширағим, қўрқиб кетдингми? Қўрқма, йилқи одамни босмайди.

Чол хуржундан кичкина сопол кўзача, пиёла олди-да, унга оппоқ сутдай суюқлик қуйиб менга узатди:

– Иш, ширағим, шубат. Туя сутидан.

Муздай ичимликни ҳузур қилиб симирдим. Ўзимизнинг айронга ўхшаб кетаркан. Пиёлани қайтариб чолга миннатдорчилик билдирдим. У шубатдан ўзиям бир пиёла симирди-да, мени саволга тутди:

– Ўзбекмисан?

– Ҳа.

– Ўзбекистоннинг қаеридансан?

– Бухороданман.

– Ҳа, Пухорданмисан, Пухор яхши шаҳар дейишадди. Ҳеч бормаганман. Ўзи мен Хархутдан бошқа жойни

кўрмаганман, ширағим, – деди чол овозида аллақандай надомат билан. У билан хайрлашиб, изимга қайтдим.

* * *

Ниҳоят, 10-майдончадаги амалдорлар бизни бу ерга юбориб, хато қилганларини узил-кесил тушуниб етдилар шекилли, қисмдан чопар келди ва йўл тарадудини кўра бошладик.

Жўнаб кетиладиган кун арафасида, тушдан кейин соҳилнинг ўзимга қадрдон бўлиб қолган гўшаларини кезиб чиқиб, тик қирғоқдаги ўша қари жийда остидан туриб, дарёни сўнгги марта томоша қилмоқчи бўлдим.

...Қуёш аёвсиз қиздирар, иссиқ гармселдан кўнгила беҳузур бўларди. Жийда остига етиб келиб, бир оз дам олдим, дарёдан эсаётган шамолга кўксимни тутдим. Гимнастёрка жиққа ҳўл, баданимга ёпишиб турарди.

Дарё сатҳи мени шубат билан сийлаган чолнинг се-ражин юзига ўхшар, қуёш нури сон-саноксиз олтин тангачаларга бўлиниб, майда тўлқинлар елкасида оқиб кетарди.

Мен бу манзарага маҳлиё бўлиб узоқ ўтирдим. Сўнг-ра бирдан аллақандай ваҳима чулғаб олди-ю, қулоғимга яна ўша қабристондаги сингари ғалати товушлар эшитила бошлади. «Ҳой, ўғлон, биз сенга руҳимизни безовта қилма, деган эдик-ку!»

Кўнглим ғашланиб, атрофга алангладим. Ҳеч ким кўринмайди. Бирдан, тўрт-беш қадам нарида тартиб билан тахлаб қўйилган кийим-бошга кўзим тушди. Сесканиб кетдим. Дарёда чўмилаётган одам кўринмасди. Беихтиёр, кийимлар томонга қадам ташладим. Униққан фуражка, калта энгли лейтенант погонли гимнастёрка, камар, шим, бошмоқлар... Кийимлар лейтенант Ежовники эди. Кўнглим ёмон бир нарсани туйиб, баданим увишди. Тўрт томонга югуриб Ежовни излай бошладим. «Ўртоқ лейтенант! Валентин Александрович! Қаердасиз, Валентин Александрович? – бор овозда бақирардим мен.

Тезда бутун рота оёққа қалқди. Бир неча соат мобайнида чор атрофдаги тўқайзор-у чакалакзорларни

қадам-бақадам кезиб чиқдик. Ежовнинг ўзи тутул, изи ҳам йўқ эди. Йигитлар соҳил ёқалаб, сувга тикилган-ларича, узоқ-узоқларга бориб келдилар. Хархутдан моторли қайиқда етиб келган қозоқ йигитлари дарё камарларини, нариги соҳил ёқаларини кезиб чиқдилар. Бефойда.

Қоронғи тушди. Кўзларим жиққа ёш, ўз чодиримга қайтар эканман, қулогимга ўша машъум товуш эшитилди:

«Йиғлама, бекорга бўзлама, ўғлон! Сен излаган йигит аллақачон чўкиб кетди. Унинг руҳи поки биз томонга парвоз этаётир. Ҳа, биз томонга парвоз этаётир!..»

V

БАРХАНЛАР ИЧКАРИСИДА

Узун бўйли, елкалари букчайган, доимо дала ҳарбий кийимида юрадиган, қисм командирининг хўжалик ишлари бўйича ўринбосари майор Кузнецовни аскарлар «Кузя» дейишар, биз, ўзбеклар тилида эса унинг лақаби «пишган калла» эди. У доимо тиржайгандек, тишининг оқини кўрсатиб юрганидан, шу лақабга сазовор бўлганди. Йўқ, у қувноқ ёки нимтабассумга мойил одам эмас, юз тузилиши шунақа эди, холос. Дарвоқе, у тишининг оқини кўрсатиб юрарди дедим. Бу унчалик тўғри эмас, чунки майор астойдил истаганида ҳам, тишининг оқини кўрсатолмасди. Кўп тамаки чекканидан тишлари, сигарет ушлайдиган бармоқларигача сарғайиб кетган, юзлари, кўзлари ҳам заъфарон тортганди.

Кузя – Пишган калла жуда кам гапирар, «қўйсангчи, ҳе, онангни сени!»дан бўлак бирор калима сўз билмасди.

Тақдир ўйинини қарангки, сиёсий тайёргарликдан «аъло» баҳо олиб, уйга бориб-келиш учун ўн кеча-кундузлик таътил билан тақдирланганимда, Пишган калла менга жуда меҳрибон бўлиб қолди ва бу дилсўзлик, ҳадя этилган бир сидра оҳори тўкилмаган аскарний сарупо билан ифодаланди. Умрида одам аҳлига бир оғиз яхши сўз айтмаган бу кимсанинг менга кўрсатаётган эътиборидан ҳайрон эдим. Тўғрида, қисм командири

ўринбосари қаерда-ю, эндигина бир йил хизмат қилган оддий аскар қаерда? У мени Тўра Том бекатигача кузатиб қўймоқчи бўлганда, ҳайратим янада ошди. Бу ҳайратга фақатгина поездга ўтириш олдидан чек қўйилди.

– Жорик, – деди Пишган калла ялинчоқ товуш билан елкамга дўстона қўл ташлаб. – Бухоро томонларда топилади, деб эшитаман, менга бир оз наша олиб келсанг... – Майор галифе шими чўнтагига қўл суқиб, бир даста ўн сўмлик чиқарди.

Шу топда унинг башараси ҳақиқатан ҳам куйдирилган каллага жуда ўхшаб кетарди ва унга бу номни қўйган сўзамол йигитларимизга яна бир карра қойил бўлдим.

– Пулнинг кераги йўқ, шундоқ олиб келаман, – дедим талмовсираб.

Қўрқиб кетгандим, ҳар қанча ёш, тажрибасиз бўлсамда, шундай махфий манзилга наша олиб келиш Турма Том эмас, ҳақиқий турма билан тугабини билардим.

Шу ернинг ўзида бундай номаълум ишни қилмасликка онт ичдим-да, майорга «Ташвишланманг, албатта, олиб келаман», дедим.

– Олиб келмасанг, ўзингга қийин бўлади, бола, – деди у энди сўз оҳангини ўзгартириб.

Лекин мен Москва–Ашхобод тезюарар поезди бўлмасига киришим биланоқ Турма Томни, лаънати Бойқўнғирни, Пишган калла ва ҳамма-ҳаммасини унутдим. Бутун ўй-хаёлим қари отам ва Муаттарда эди.

Қадрдон Бухоро мени биринчи қор билан қарши олди. Деразадан қор ёғишини томоша қилиб, отам билан узоқ суҳбатлар қурдим. Оппоқ сеҳр-жодуга бурканган тоқ-у гумбазлар аро Муаттар иккимиз менинг қора погонларим, унинг қизил рўмоли қордан оқариб қолганча кездик. Аскар топшириқларини бажардим. Ўн кунлик таътил ўн дақиқадек ўтди кетди. Озодликдан Бойқўнғирдек улкан аскарний турмага сира қайтгим келмас, лекин бунинг ҳеч иложи йўқ эди. Қисмга қайтиб келганимдан сўнг Пишган калла билан бўлиб ўтган ёқимсиз суҳбат тафсилотини айтиб ўтирмайман. Фақат суҳбат охирида Пишган калла илондай вишиллаб айтган сўзларини эслашга тўғри келади.

– Яхши, яхши, – деди у мен ҳеч нима олиб келмаганимни билгач, – сен тўнкага командирни алдаш қанақа бўлишини кўрсатиб қўяман. Лаънати осиелик!

Командирнинг гаплари суяк-суягимдан ўтган бўлса-да, индамадим. Чунки сиртдан қараганда вақтинчалик ҳақиқат у томонда, мен ваъдамнинг устидан чиқмаган эдим. Аслини олганда эса, у мени жинойтга ундаганини ҳисобга олмаётганди.

* * *

Қиш, баҳор, ўтиб, хизматимизнинг сўнгги ёзи келди. Баҳорда ям-яшил ўт-ўланлар, лолаларга бурканган чўл бир ҳафтага қолмай жизғанақ бўлди ва чор-атроф яна кўзни толиқтирувчи сариқ, тўқ жигаррангга бурканди. Бойқўнғирнинг қиши қанчалик қаҳрли, қаҳратон бўлса, ёзи шунчалар жазирама, казармалар яқинида етимлардек мунғайган яккам-дуккам гужум, терак дарахтлари соясида ҳарорат 50 даражага етарди. Хизмат қишдагидан ҳам баттар оғирлашди. 95-майдончага сув ташиб келтирилар, шу боис айрим пайтлар ювиниш ёинки ичиш учун бир қултум сувга зор бўлардик ва бизни шу чўлга келтириб ташлагани учун тақдирни лаънатлардик.

Орадан шунча вақт ўтган бўлса-да, Пишган калла мен билан қайта юзма-юз бўлмаган, бирор азият етказмаган, демак, орамиздаги жанжални унутиб юборган, деб ўйлардим. Лекин кўп ўтмай янглишганимни англадим.

...Иссиқ тонглarning бирида бадантарбия пайтида уч чақирим масофага югурмоқда эдик. Кимдир оёғимдан чалиб юборди. Қаттиқ мункиб кетдим, юзтубан йиқилишимга оз қолди. Бу бедодликка жавобан, шахт билан ўгирирдим-у, ортимдан келаётган қозоқ йигити Муҳаммеджоновнинг юз-кўзига аралаш қаттиқ мушт туширдим. Муҳаммеджонов додлаб юборди-ю, сафдан чиқди.

– Ҳой, танинг соғми сенинг, мен чалганим йўқ-ку! – деди у вой-войлаганча кўзини ушлаб.

Саф бузилди, аскарлар тўзғиб кетдилар. Югуришни ис-тамаётган йигитларимиз учун яхши баҳона топилган эди.

Бадантарбия машғулоти барбод бўлди. Бунинг сабабчиси мен эдим. Муҳаммеджонов мени чалиб юборганини тан олмас, йигитлар ҳақиқий айбдор ким эканини айтишмас, чунки чақимчилик армияда жуда ёмон қусур саналарди.

Муҳаммеджоновнинг кўзи кўкариб, шишиб кетди, воқеадан хабар топган рота командири мени уч кеча-кундуз авахтага ҳукм этди.

Иш пачава бўлганди. Чунки 95-майдончанинг авахтаси, унинг жуда қаттиққўл комендант Пчелкин ҳақида даҳшатли ҳикоялар қилишар, устига-устак, қуёш тифидаги товуқ катагидек камераларни кана босган дейишарди. Авахтада ўтирган йигитларни беҳад қийнагани учун комендатура старшинаси Темуршоевни аскарлар уйига қайтишаётганда поезддан улоқтириб юборишган эмиш. Комендант Пчелкин авахтадаги аскарларни йиқилиб қолгунча югуртирармиш ва ким йиқилиб қолса, қамоқ муддатини яна узайтирармиш... Авахта соқчилари овқатнинг сарасини ўзлари еб, сарқитни қамалганларга берармиш ва ҳоказо...

Ҳамюрт йигитлар кўнглимни кўтаришар, ҳақиқий айбдорни албатта аниқлаб, бошлаб таъзирини берамиз дейишар, Самад ва Усмон мени овқат билан таъминлаб туришни зиммаларига олишганди.

Бу орада сержант Харитоновни болохонадор қилиб сўккани учун Ҳасан исмли озарбайжон йигити ҳам уч кеча-кундузлик авахтага ҳукм этилди. Кўнглим бир оз ёришгандек бўлди, чунки Ҳасан жуда шўх, қизиқчи йигит бўлиб, у билан қаерга бўлса ҳам боришга ҳам рози эдим.

Нонуштадан сўнг бизнинг камар ва ҳужжатларимизни олиб қўйиб, энди авахтага жўнатамиз, деб туришганида, саф олдида кутилмаганда Пишган калла пайдо бўлди.

– Командир, – деди у рота командирига юзланиб, – мана шу икки лочинни менинг ихтиёримга берсанг. Булар учун махсус топшириқ бор.

Майор тиржайганича мен ва Ҳасанга ишора этиб турарди.

Улар олдиндан келишиб олган экан шекилли, рота командири ҳам дарҳол рози бўлақолди ва Пишган калла бизни эргаштириб штабга жўнади. Кўнглим ёмон бир нарсани сезиб, таъбим хиралашди.

– Ҳасан, дўстим, ҳушёр бўл, Кузя бизни ёмон бир ба-
лога гирифтор қилмоқчига ўхшайди, – дедим.

– Қўйсанг-чи, гардаш, у махсус топшириқ бор деяпти-ку,
– деди Ҳасан соддалик билан қирғий бурнини қашиб.

– Эҳ, тентак, қамалган аскарга қанақа махсус топ-
шириқ бўлсин?

Ҳасан «билмасам» дегандай елка қисди. Мен эсам Пишган калла туядек кекчи эканини энди англаб ет-
гандим ва ҳар қандай кутилмаган ҳолатларга ўзимни
тайёрлар эдим.

Орадан сал фурсат ўтиб, Пишган калла юк машина-
си кабинасига ўтирди-да, бизни теппага чиқишга ундаб,
шофёрга «ҳайда» ишорасини қилди.

Олов селига фарқ чексиз қум уммонида кетиб борар-
дик. Иссиқ кўнгилини беҳузур этар, қулоғим остида су-
внинг шарқираган овози эшитилар, кўзим олдини кўм-
кўк парда қоплаганди. Бу ўринда шуни эътироф эти-
шим керакки, чўлда хизмат қилган пайтимда, ёзда ма-
шинада қаёққа қараб йўлга чиқмайлик, мен қирғоғида
улкан толлар ўсиб, кўм-кўк сув шарқираб оқиб ётган
сой бўйига етиб келамиз, деб астойдил ишонардим.
Манзилга етиб боргач, қумга «тап-»-«тап» сакраб туш-
ганимиздан сўнг, кўнглим беҳад бузиларди. Қулоғим
остида сувнинг шарқираши тинмасди.

– Гардаш, ҳой гардаш, – мени туртди Ҳасан жим ке-
тавериш жонига теккач, – кўп гам чекаверма, бизни
ўлдиришмас ахир, ҳар қалай икковимиз бир-биримиз-
дан бохабар бўламиз.

Ярим соатлардан сўнг қисм чўчқахонасига етиб кел-
дик. Бу ердаги қўланса ҳид иссиқ ҳаво билан қўшилиб,
димоқни ёргудек эди. Чўчқахона ҳам номигагина бў-
либ, бир неча бостирма ва икки ертўладан бўлак, ҳеч
вақо йўқ эди.

Ертўлада уч чўчқабоқар яшар, уларнинг бири
дум-думалоқ, сарғиш сочлари пешонасига тушиб тура-

диган рязанлик йигит Миша Мижувев ротамиз рўйхатида турар, биз билан бир кунда ҳарбий хизматга чақирилганди.

– Лочинлар, – деди Пишган калла Ҳасан иккимизни энг чеккадаги бостирма ёнига бошлаб бориб, – мана шу ерда етмиш қадамлик ёғоч девор барпо этасизлар. Ропша-роса уч кунлик иш. Хоҳланг – кундузи ишланг, хоҳланг – кечаси. Агар айтган муддатда ишни тугатмасангиз, ўзингиздан кўрасиз.

Майор бир ёғоч қути мих, бир болта ва аррани қўлимизга тутқазиб, атрофда уюм-уюм бўлиб ётган, кучукнинг оёғидек эгри-бугри ёғочларга ишора қилди-да, жўнаб кетди. У биз уч кун нима еб, нима ичамиз, қаерда ухлаймиз, бу ҳақда гапирмади.

Биз аввалига майордан тез ва осон қутулганимизга хурсанд бўлдик. Лекин қўлга болтани олиб, қуёш тиғида ярим соатча ишлаганимиздан сўнг дурадгорликдан мутлақо хабари бўлмаган бу одамлар бу ишни бир ойда ҳам тугатолмаслигига амин бўлдик. Боз устига, офтоб уриб, жон таслим этиш ҳам ҳеч гап эмасди.

Уст бошимиз тердан шалаббо, дақиқа сайин сув ичгимиз келарди... Шу тариқа тишни-тишга қўйиб, тушгача ўн қадамча жойга нари-бери девор тикладик. Эгнимизда труси, этик ва панама (Туркистон ҳарбий округи аскарлари ёзда киядиган бош кийими)дан бўлак нарса қолмади. Ҳолдан тойиб, бостирма соясига ўтирдик.

– Эҳ, қанийди, бир косагина муздек айрон бўлса! – дедим ташналикдан тилим танглайимга ёпишиб.

– Қўй, гардаш, юрагимни тирнама, ҳозир сен-у мендан ана у, балчиққа беланиб ётган чўчқанинг қадри баланд. Ейдигани ҳам, ичадигани ҳам ёнида...– деди Ҳасан авзойи бузилиб. – Агар Ҳаритонов панароқда қўлимга тушиб қолса борми, бўғиб ташлайман. Бу Кузя деганинг ҳам, нақ ҳайвоннинг ўзи экан. Ҳе, махсус топшириғинг бошингни есин!

– Қўй. Ҳасан, хафа бўлма, авахта коменданти Пчелкиннинг қўлига тушсак, аҳволимиз бундан баттар бўларди-ку!

– Баттар бўлиб кетмайдими, ҳар ҳолда у ерда еган-ичганинг тайин эди-да! – жиғибийрон бўлди Ҳасан.

У бечора ҳаддан ташқари ориқ, узун бўлганидан, очликка тоби йўқ эди.

– Шу ердаям одамлар бор-ку, очдан ўлмасмиз, – дедим уни юпатиб. Сўзимни тугатмай, қаршимизда Миша Мижув пайдо бўлди.

– Юринглар, йигитлар, худо берган ризқ-насибани баҳам кўрайлик. Кузя сизларга овқат юборадиган анойилардан эмас, – деди у беғубор жилмайиб.

Чўчқабоқарларнинг ертўласи салқингина экан, анча жонимиз кириб қолди. Кўп ўтмай, столда бир буханка қора нон, товада жизилаб турган картошка ва беш кружка сут пайдо бўлди. Сутни кўриб, Ҳасан бир сапчиб тушди, кўзлари ола-кула бўлиб, бақирди:

– Ҳой, Мишка! Тўғрисини айт, чўчқанинг сутими бу?! – у ўз кружкасини олиб иргитмоқчи бўлганди, Миша унинг кўлини ушлаб тушунтирди.

– Тентаклик қилма, иккита сигиримиз ҳам бор. Ишонмасанг, юр, кўрсатаман.

Лекин Ҳасан сутни ичишдан қатъий бош тортди.

– Бўпти, – муроса қилди Мижув, – сут ичмасанг, спирт ичарсан?

У каравот остига кўл узатиб, филофи ҳўл сувдонни илиб олди.

Ҳасаннинг кўзлари шўх чақнаб кетди.

– О-о, спирт? Спирт ичарам! Заҳар бўлса-да, ичарам!

Бешовлон бир сувдон спиртга, шунча миқдорда сув кўшиб, томчисини ҳам қолдирмай ичиб юбордик. Ҳаммадан олдин Ҳасан маст бўлиб қолди ва савағичдай узун бармоқлари билан кўзларини ишқаб, ҳўнг-ҳўнг йиғлай бошлади.

– Қишлоқда ёлғиз онам қолган. Онамни соғиндим. Жуда соғиндим. Булар эса онамни сўкишади. Харитоновни қайтариб сўккандим, қамоққа ҳукм этишди. Қамаш керак бўлса, аввал Харитоновни қамаш керак-ку, у биринчи бўлиб онамни сўкди-ку! Вай-вай, бу қандай бедодлик, – зорланарди у.

Ҳасан йиғлай-йиғлай ухлаб қолди. Биз ҳам пинакка кетдик.

Уйғонганимизда қош қорая бошлаган, ҳаво ҳарорати анча пасайган эди. Ҳасан иккимиз яна қўлга болта-аррани олиб, ишимизни давом эттира бошладик. Миша ва унинг шериклари бизга ёрдамга келишди. Ойдин тунлар ва салқин тонглардан фойдаланиб, чўчқабоқарлар ризқига шерикчилик қилиб, икки кеча-кундуз ишладик. Лекин бешовлон тер тўксак-да, топширилган ишнинг ярмини ҳам уддалаёлмадик. Хафа бўлиб кетдик. Қўлимизда болта-ю, хаёлимиз «Энди Пишган калла бизга яна қанақа қийноқ ўйлаб топар экан?» деган ўй билан банд, ишимизда эса унум йўқ эди.

Учинчи кун чошгоҳда Пишган калла келди. У биз бажарган иш кўлами билан танишгач, бошини сарак-сарак қилганча ёнига имлади.

У бақириб-чақирмади, сўкмади, кўзимизга тик боқиб, лабида заҳарханда билан шундай деди:

– Командир буйруғини бажармабсизлар. Бунинг учун ҳар икковингни ҳам ҳарбий трибунал судига топширим, қаматиб юборишим мумкин. Лекин мен олижаноб одамман, сенларга яна енгил жазо бераман. Қисм ошхонаси учун иккита чўчқа сўйиб берасизлар. Шу билан авахта муддатингиз ҳам тугайди.

Ҳасан ҳам, мен ҳам қотиб қолдик. Биз ҳар қандай офир жазога ўзимизни тайёрлаган бўлсак-да, бунчалик зарбани кутмагандик. Ич-ичимдан кўтарилиб келаётган қаттиқ ғазаб ва титроқни зўрға босиб. Ҳасанга тикилдим. Унинг юзи янада қорайиб кетган, тишларини қисганча, ниманидир зўр бериб ўйларди. «Оббо, хаёл суришга топган вақтингни қара-ю!» дедим ўзимча ва Пишган каллага юзландим.

– Ўртоқ майор, мен бу буйруқни бажармайман!

Пिशган калла пинагини ҳам бузмади.

– Бажармай қаёққа ҳам борардинг? Сен, маҳмадона, низомни ўқигансан, командир билан баҳслашиш нималарга олиб келишини биласан-ку!

– Биламан. Отиб ташласангиз ҳам майли. Лекин мен чўчқа сўймайман. Буни ўзимга ҳақорат деб ҳисоблайман.

– Яхши, яхши, гапиравер. Ҳақиқатан ҳам тилинг жуда бурро экан. Хўш, сен Муҳаммеджоновга туширган мушт ҳақорат бўлмай, мукофот эдими?! – вишиллади Пишган калла.

– У ўз номаъқулчилиги учун калтак еди, – дедим мен.

– Ҳа, баракалла, мана энди ўзингга келдинг! Сен ҳам номаъқулчилигинг учун азият чекаясан. Қайтар дунё дейдилар буни, азизим...

Мен куни-кеча сигир сутини чўчқа сути деб ўйлаб, жазаваси қўзиган Ҳасандан нажот кутардим. Лекин Ҳасан негадир фавқулодда хотиржам эди. Баҳсимизни узоқдан кузатиб турган Миша ёнимизга келди.

– Ўртоқ майор, қўйинг, уларни бу ишга мажбур этманг. Мусулмонларда чўчқа ҳаром ҳисобланади. Боз устига, бу жониворларни дуч келган одам сўёлмайди-ку. Биз ўзимиз ҳар кунгидек сўяверамиз. Ҳеч кимнинг ёрдами керак эмас, – деди у.

Пिशган калла башарасида чексиз нафрат барқ уриб, Мишага ўқрайди.

– Оддий аскар Мижуев! Ким эканингизни унутяпсиз! Менга ақл ўргатишни бас қилинг! Бировларнинг ёнини олгунча, ўз гуноҳларингиз тўғрисида ўйлаб кўрсангиз, яхши бўларди! – деди у таҳдидли овозда Мишани сизлашга ўтиб.

Миша жимиб қолди. Унинг ранги оқарган, мовий кўзларида қўрқув ва айни вақтда нафрат ифодаси намоён эди.

«Эй, худо, бу не қўргилик?! Умрида ҳатто чумчуқ бошини кесмаган одамни чўчқа сўйишга мажбур этсалар» дея фикран фарёд этаётган эдим, шу чоққача мум тишлаб ўтирган Ҳасан тилга кирди:

– Товариш майор! Қани, беринг пичофингизни, нечта чўчқа бўлса, сўйиб ташлайман!

– Ҳой, Ҳасан, жинни бўлдингми? Чўчқа бир пишқирса, эсинг оғиб қолмасин яна!

Ҳасан менга ўқрайди ва ўт чақнаётган кўзлари билан «жим тур» маъносида им қоқди.

Пिशган калла мамнун иршайди. Мижуевга пичоқ олиб келишни буюрди-да, худди меҳрибон устоздек,

Ҳасанга чўчқа сўйишнинг «нозик» томонларини тушунтира кетди:

– Бунинг ҳеч қўрқадиган ери йўқ, сендан талаб қилинадигани, қўлинг қалтирамай пичоқни мўлжалга – қоқ юрагига урсанг бўлгани. Бир неча зарбадан сўнг тил тортмай ўлади, марра сеники... – Майор оғиз кўпиртириб сўзлар, бизни таҳқирлаётганидан ҳузурланарди.

Банг ва арақ эс-ҳушини ўғирлаган майор Ҳасаннинг юзлари ҳаддан ташқари қорайиб кетганига, кўзларида телбавор, ёввойи бир ўт чақнаётганига эътибор қилмас, мен эсам дўстимнинг важоҳатидан хавотирда эдим. Бу орада Мижуев келиб қолди ва қўлидаги ярим қулочча келадиган пичоқни Ҳасанга узатди. Қолган воқеалар бир неча сонияда содир бўлди. Мишадан пичоқни олган Ҳасан мушукдек сапчиб, Пишган каланинг бўғзига чанг солди, ўзига қараб қаттиқ тортди ва оёғидан чалиб юборди. Қўллари чўнтагида, бемалол валақлаётган, бундай ҳужумни сира кутмаган жабрловчимиз ўроқ тортилган жўхоридек қулади. Ҳасан чаққон ҳаракат билан унинг устига миниб, тиззасини кўкрагига босди ва пичоқни майорнинг лиқилаб турган кекирдагига тиради. Мен ва Миша беихтиёр улар томонга ташланган эдик, Ҳасан пичоқни майорнинг кекирдагидан олиб бизга ўқталди:

– Яқинлашсаларинг, икковингниям, сўйиб ташлайман! – унинг бир неча сония олдин ўт сачраган кўзлари қонга тўлган, овози хириллаб чиқарди.

Миша иккимиз турган еримизда қотиб қолдик. Биз жуда аянчли манзара гувоҳи эдик. Ҳасаннинг тиззаси остида ётган майор қаршилиқ кўрсатмас, фураж-каси бир чеккага думалаб кетган, оқара бошлаган, сийрак сочлари пешонасига ёпишган, кулранг кўзлари нурсиз, шуурсиз боқарди. Ҳасан уни бўралаб сўқар, дағдаға қиларди.

– Ё ҳозир бизни хўрлаганинг учун кечирим сўрайсан ёки чўчқаларингдан олдинроқ нариги дунёга жўнайсан! Ҳе, онангни сенинг! Кўппак!

Гапиришга имкон яратиш учун Ҳасан майорнинг гирибонини бир оз бўшатди. У чуқур тин олиб, эшитилар-эшитилмас хириллади:

– Кечиринглаар мени, йигитлар... Бу кунимдан ўлганим яхши...

– Агар бизни сотсанг, бари бир пайт пойлаб, сўйиб ташлайман, билиб қўй, – деди Ҳасан.

У майорнинг шалвираб ётганини кўриб, бир оз шаштидан тушган эди. Рақибининг гирибонини қўйиб юбориб, ўрнидан турди ва пичоқни бостирма ортига отиб юборди.

Миша майорнинг ўрнидан туришига кўмаклашди, фуражкасини ердан олиб, чангини қоқиб узатди. Пишган калла аянчли, афтодаҳол қиёфада бостирма соясига ўтди. Чўнтагидан эзғиланиб кетган сигарет олиб тутатди, чуқур «уф» тортди. Ҳасан ўн қадамча наридан бизни сўзсиз кузатиб турарди.

– Бира тўла ўлдириб қўя қолсаларинг бўларди. Ҳамма гавғолардан қутулардим. Хизмат вазифасини бажариш пайтида ҳалок бўлди, дея мукофотга тақдим этишарди... – Пишган калланинг овози титраб чиқсада, нурсиз кўзлари, заҳил башарасидан кўрқув излари йўқолган, унинг ўрнини ўша иржайганнамо заҳарханда эгалламоқда эди.

– Сиз хафа бўлманг-у, ўзингиздан ўтди, – деди Миша юрак ютиб.

– Ҳамма гапирса ҳам, сен гапирма. Булар билан энди ора очиқ, сўз бердим. Лекин сен билан ҳисоб-китоб ўзгача бўлади, – деди Пишган калла ва секин юриб Ҳасаннинг ёнига борди. Ҳасан ҳушёр тортиб ҳурпайди. У афтидан, ўз қизиққонлиги оқибатларини ўйламоқда, чунки агар иш чаппасидан кетса, ҳар иккимиз интизомий жазо батальонига равона бўлишимиз тайин эди.

– Қани, қўлни ташла, осиелик ёввойи, – деди майор Ҳасанга ориқ, узун қўлини узатар экан, – гап шу ерда қолсин. Қариганда аскардан калтак еди деган маломатга сира тобу тоқатим йўқ.

Ҳасан бу сўзларга ишониш-ишонмаслигини билмай қўл узатди.

Шу билан авахта муддатимиз тугади ва тушликка яқин қисмга қайтиб келдик. Йигитлар бизни худди у дунёдан қайтганларни кутгандек кутиб олишди. Самад

ва Усмон ҳатто оби дийда ҳам қилишди. У шўрликлар, авахтада овқат билан қўллаб туришга ваъда бериб, бизнинг қаердалигимизни ҳам билишолмаган экан. Ким тамаки тутқазди, ким гугурт чақиб беради, кимдир елкамизга шাপатилайди, хуллас, йигитлар бизни жуда талтайтириб юборишди.

Чўчқахонадаги воқеани ҳеч кимга айтмадик. Пишган калла ҳам сўзининг устидан чиқиб, бизга азият етказмади.

* * *

Хизматнинг сўнгги ёзи охирлаёзган, биз тушимизда ҳам, ўнгимизда ҳам Бухорони кўрардик. Барча суҳбатларимиз шу мавзуда, томоғимиздан овқат ҳам яхши ўтмас, нуқул кун санардик. Ана шундай дилгир кунларнинг бирида «чўчқабоқар Миша Мижуев бедарак йўқолибди» деган хунук хабар тарқалди. Командирларимиз типирчилаб қолдилар. Аввалига қисмимиз, сўнг бутун гарнизон аскарлари чўлни қадам-бақадам кезиб чиқдик. Миша ҳеч қаерда йўқ эди. Унинг уйига, ҳарбий комиссариатга кетма-кет телеграммалар жўнатилади. Ҳарбий прокуратура жуда кўпчиликини, жумладан, мен ва Ҳасанни ҳам сўроқ қилди. Ҳеч қандай натижа чиқмади. Мен баъзи-баъзида Пишган калланинг Мишага дағдаға қилиб, «сен билан ҳисоб-китоб ўзгача бўлади», деган сўзларини эслаб, сесканиб кетардим. Лекин бу сўзлар замирида қандай сир яширин эканини билолмасдим.

Оғир кунда бизга мадад берган оққўнғил йигит Мишанинг тақдири мени беҳад ташвишлантирар, шубҳа-гумонларимни бировга айтолмай, қийналардим.

Кунлар кетидан-кунлар ўтди. Лекин Мишадан дарақ бўлмади.

* * *

Бойқўнғирни тарк этганимга қарийб қирқ йил бўляпти. Бу маскан билан боғлиқ кўп воқеалар унутилиб кетди. Лекин Миша йўқолиб қолганидан сўнг, орадан бир неча ой ўтгач, қисмга етиб келган онанинг аҳволини, кўзларида қотиб қолган даҳшатни ҳамон

унутолмайман. Одмигина чит кўйлак кийиб, эски дур-
рача ўраган, оқ-сариқ сочлари паришон бу аёл ҳамон
тушларимга киради. У ҳатто, сичқон ҳам ўтолмайдиган
сон-саноқсиз назорат-текширув постларидан қандай
ўтгани, олис қумликлар ичкарасидаги бу масканга қай
тахлит етиб келгани ўзига ва ёлғиз худога маълум.

Мишанинг онаси штаб олдида бир кеча-кундуз
тик турди. У йиғламас, гапирмас, фақат кўзларидаги
даҳшат юрак бағримизни эзарди. Биз унга нон, мой,
қанд олиб бордик, командирлар ҳам атрофида парво-
на бўлдилар. Лекин она қиё ҳам боқмас, лаблари аранг
«Миша, Мишенька...» дея пичирларди, холос.

Эртасига эрталаб, она ғойиб бўлди. Штабдаги югур-
дакларнинг айтишларича, «махсус бўлим»дагилар уни
уйига кузатиб қўйиш учун олиб кетишганмиш...

**Ромитан,
1992 йил, май – июнь**

СЕВИШ ХУҚУҚИ

ХИКОЯ

Мен бутун умр Ўзимни изладим...Мен бир умр Сени изладим... Мен умрим бўйи Севги изладим.

Дарвоқе, 19 ёшимда сени топгандай бўлдим. Аммо менинг Севиш ҳуқуқимни рад этдинг...

Мен эса ўзимни сенга Ошиқ этиб сайлаган эдим.

Биз бир гуруҳда ўқирдик. Ниятимиз ўқитувчи бўлиш эди. Аммо менинг юрагимда шоир бўлиш орзуси бор эди. Буни барча ҳамтаълим дўстларимиз биларди, биргина сен билмасдинг, аниқроғи, билишни истамасдинг.

Ёнма-ён турганимизда ҳам мени кўрмасдинг, сўзларимни эшитмасдинг, гўёки бу ёруғ жаҳонда Қодир деган тоғлик йигит йўқ эди назарингда. Кибрли нигоҳларинг юрак-юрагимни ўртаб юборарди. Лекин бир калима сўз айта олмасдим. Сени кўрдим дегунча сўзимдан ҳам, йўлимдан ҳам адашиб кетаверардим.

Бу орада воқеалар шиддат билан ривожланиб, афғон урушига жўнашим маълум бўлиб қолди.

Анча энгил тортдим. Чунки сенинг сервиқор, таҳқирли нигоҳларингдан эҳтимол вақтинча, эҳтимол умрбод қутулардим.

Жўнаб кетишимга бир кун қолганда сени институт боғидаги ўриндиқда холи учратдим.

Сен узоқ вақт қўлингдаги китобдан бош кўтармадинг. Ниҳоят менга кўзинг тушди, майин, қайрилма қошларинг хиёл чимирилди, лабларингда заҳарханда пайдо бўлди.

– Э, ҳа, шоири замон, Сизмидингиз? Йўл бўлсин?

– Ҳе, шу, эртага армияга жўнаёпман... Йигитлик бурчимни бажариш пайти келди...

Қиз билинар-билинемас қизартирилган майин дудоқларини қимтиб, менга бир муддат тикилиб турди. Сўнгра ўша заҳархандага мос оҳангда кесатди.

– Оқ йўл, шоир! Сиз йигитлик бурчини бажаришга жуда лойиқсиз!

Қиз барча курсдошларим қатори Афғонистонга жўнаб кетаётганимни яхши биларди. Шу боис унинг гап оҳангидаги совуқлик суяк-суягимдан ўтиб кетди.

«Наҳот у очиқдан-очиқ менга ўлим тилаётган бўлса, ахир урушга кетаётганимни яхши билади-ку! Менинг севишдан ўзга гуноҳим йўқ-ку!»

Сурати девор бўлиб ўриндикдан турдим.

– Хайр, соғ бўлинг, – дедим овозим зўрға чиқиб, – мени баъзи-баъзида эслаб туринг.

Нега шундай дедим, нега тошжорак қиздан илтифот кутдим?! Ҳамон билмайман.

– О, о, албатта, шоир, сиздай йигитни унутиб бўладими? Сиз дунёда якка-ягонасиз... Алвидо, дўстим!

Эвоҳ, бу совуқ ҳайкал бунчалар шафқатсиз бўлмаса! У юрагимни баттарроқ қонлангирди, атайлаб «Хайр!» эмас, «Алвидо!» деди.

Мен ундан тез узоқлашдим ва ортимга сира қайрилиб қарамадим. Лекин бари бир озурда юрагим унинг ёнида қолган ва қиз юракка истаганча ханжар уриши мумкин эди.

Уни илк, йигитлик ишқи ила севардим. Дунёда энг чиройли қиз деб ҳисоблардим. Ўзи ҳақиқатан ҳам жуда чиройли эди, қиз тушмагур. Узун, эгма киприклар, луччак шафтоли янглиғ қирмизи ёноқлар... Кўзлари жон олгувчи жаллодлар эди мен учун. Биргина нигоҳ ила сув қилиб юбора оларди. Шу боис унинг ҳар қандай совуқ, қўпол муомаласига ҳам чидар эдим.

* * *

Аскарлар тилида «шайтонлар ўқув юрти» дея ном олган сержантлар мактабига ўқишга қабул қилиндим.

Мактабда жанг «санъат»ини ўргатишар экан.

Бу «санъат»нинг ҳадисини олганимдан сўнг Афғонистонга жўнадим.

1986 йил ёз палласида учоқ бизни бир неча соат мобайнида Регистон саҳросининг Қандаҳор аталмиш гўшасига элтиб ташлади.

Ҳаво-десант қўшинлари таркибидаги алоҳида гуруҳда хизмат қила бошладим. Жуда муҳим жанговар вазифаларни бажаришга мўлжалланган бу батальон

аслида собиқ Иттифоқ Қуроли кучлари бош штаби бош разведка бошқармасига қарашли бўлиб, сир сақлаш учун ҳаво десант қўшинлари таркибига киририлган экан.

Қандаҳор табиати жуда қаҳрли бўлиб, майин қум зарралари кўз очиргани қўймайди, тунлари қўзғаландиган кескир шамширдай шамол бутун вужудингни галвир қилиб ташлайди. Кундузи, туш пайтида эса жазирама иссиқ олтмиш даражага етиб қолади.

Уруш авжи қизгин паллага кирган, «Қора лола» аталмиш машғум учоқлар Иттифоқ шаҳарларига «300-юк» (тобут)ларни тез-тез олиб борар, бу «Афғон халқига биродарлик ёрдами» аталмиш хунрезликнинг ҳақиқий башарасини кўрсатиб турарди.

Сержантлар мактабида «одам ўлдириш илми»ни хийла ўрганган бўлсам-да, ҳали жангга кириб улгурмагандим. Шунинг учунми, биринчи муҳорабадаёқ ўққа учақолсам ёмон бўлмасди, дея хаёл сурардим.

Негадир ҳалок бўлсам, мени яхши кўриб қолармикансан, дея умид қилардим. Пушаймон бўлиб кўз ёши қилишингни, «Мен, ахир, сизни севардим! Севардим-у, ишқим юрагимда пинҳона эди, сизга билдирмасдим» дея фарёд чекишингни истардим. Аммо Қандаҳор чўлидаги аскарний қўналғадаги биринчи кечадаёқ бу хом-хаёллар нақадар аҳмоқона эканлиги аён бўлди.

Ярим тунда отишма бошланиб, қаттиқ гумбурлаш само бағрини тилкалаганда, биз, янги келганлар, ҳаммамиз чодирни йиртгудек бўлиб, ташқарига отилдик. Бу қилиғимиз жанг кўрган аскарларнинг қаттиқ қулгисига сабаб бўлди.

Ана шунда ўлишни сира-сира истамаслигимни, миямда чарх ураётган хаёллар рад этилган севги алами эканлигини англаб етдим. Ва ҳаётга, яшашга бўлган муносабатим кескин ўзгарди. Қандай бўлмасин, сенинг муҳаббатингга сазовор бўлиш ҳақида зўр бериб ўйлай бошладим.

Энди елкамдаги қарийб тўрт пуд келадиган сафархалта, қўлимдаги йирик калибри «Утёс» (Қоя) пулемётининг оғирлиги ҳам унчалик билинмасди.

Ҳар куни сенга хаёлий мактуб ёзардим. Эҳ, агар бу мактубларнинг биргинасини ўқиганингда ҳам мени севиб қолишинг аниқ эди. Мен шоир бўлиш орзусида эдим ахир. Шоирнинг севгилисига ёзган мактуби оддий бўлмайди.

Қандаҳорнинг учқур шамоллари хаёлий мактубларимни сенга албатта етказди деб ўйлардим. Шерий мактубларимни пичирлаб шамолларга ўқирдим. Аслида ана шу мактублар туфайли кейинчалик шоир бўлиб етишган бўлсам не ажаб?

Чодир туйнугидан юлдузлар гужғон ўйнаган саҳро осмонига тикилиб ётардим. Негадир юлдузлар кўзимга жуда ёрқин кўринарди. Бир маҳал кўзим илиниб туш кўрибман.

Бошига одмигина чит дурра ўраган онагинам мен томонга талпиниб илтижо қилардилар, «Болагинам, тақдир тўфонлари сени қайларга учирай кетди? Сени соғиниб юракларим қон бўлди-ку! Қаердалигингни билдир ахир! «Дала почтаси» деб ёзадиган хатларингдан ҳеч нима тушуниб бўлмайди.

Қодиржон, ўғлим! Кўзларим тўрт бўлиб сени кутаман, қишлоғимизнинг ўзинг билган энг чаққон, энг сулув қизлари ҳам сенга интизор!

Об-бо, онагинам-ей, ошиқлигимни қаердан билди экан? Дарвоқе, оналар ўғиллари кўнглидан ўтганини ғойибдан билишади, дейдилар-ку!

Онажон, мунисгинам, мен ҳақиқатан ҳам ошиқман. Лекин қишлоғимизнинг тоғ лоласидек дуркун ва гўзал қизига эмас, улкан шаҳарнинг гўзал, серноз, инжиқ дилбарига ошиқман. У эса мени писанд қилмайди.

Бирдан чўчиб кўзларимни очдим, туйнукдан хирагина нур тушиб турарди. Онам билан бўлган суҳбат туш эдимки ёнги яқинда онамдан келган мактубмиди, билломай ҳайрон эдим. Кўксимнинг чап томони симсим оғрирди.

Шундай қилиб, Қандаҳордаги аскарий ҳаётим бошланди.

Бу орада иссиқ кучайгандан кучайиб, жазирамада қандай жон сақлашни билмай қолдик. Иссиқ ўлка фарзанди эсамда, жуда безовта бўлардим. Жазирама зўридан қарахт бўлиб, алаҳлаб қолардик баъзи-баъзида.

Аскарлик ҳаёти эса секин-аста бизни уруш гирдобига тортмоқда эди. Энди бошимиз тепасидан ҳуштак чалиб ўтадиган снаряд гумбурашидан чўчимай қўйгандик. «Қария» аскарлар эса бизни мазах қилишмас, балки жангнинг оддий қонун-қоидаларидан сабоқ беришарди. Биз билан бирга сержантлар мактабидан келган 40 нафар йигитдан ҳар сафар икки нафари «қария»лар гуруҳига қўшилиб жангга борарди.

«Қария»лар шундай дейишарди: «Қандаҳордай худо қарғаган масканда омон қолишнинг бирдан-бир омили – ўқдонингда ўқ, сувдонингда сув тугаб қолмаслигидадир. Дарвоқе, ёнингда доим тамаки ва гугурт ҳам бўлгани маъқул. Фақат илло-билло пистирмада ётганинда асло чека кўрма, ўзингни-да, гуруҳни-да нобуд қилганигни билмай қоласан. Душман деганинг жонивор, тамаки ҳидини уч чақирим масофадан сезади».

Жанг кўрган аскарлар биз сержантлар мактабида ўқиган жанг назарияси, хомаки машқларни амалда қўллашни ўргатишарди. Қўллай олмадингми, «300-юк» бўлиб «Қора лодада» уйингга жўнайсан.

«300-юк»да эса жисму жонингдан нима қолгани командиринг ва ёлғиз Аллоҳгагина аёндыр. Ҳатто ота-онанг ҳам сирдан воқиф бўлишмайди. Тобутни очишга рухсат берилмайди. Қиссадан ҳисса шуки, тобутда сал одамшаванда кўриниш учун ўз гамингни ўзинг ейишинг керак. Бир бошга бир ўлим! Қўрқма, қўрқдингми, адо бўлдин! Унда ҳатто тобутга-да етолмайсан!

Бу бадҳазм гапларни қулоғим илиб оларди-ю, бари бир кўз олдидан сенинг сервиқор чеҳранг кетмасди. Энди сира ўққа учгим йўқ, қачон дийдорингга етар эканман дея ширин хаёл сурардим. Сен билан бўлажак учрашувда нималар дейишни ўйлардим.

Осиёлик бўлганим сабаб чеҳрам ерлик аҳолига ўхшаб кетарди. Буни командирлар ҳам, аскарлар ҳам эътироф этишарди.

Алоҳида муҳим жанговар амалиётларни бажаришга мўлжалланган махсус батальонимизнинг асосий вазифаси хориждан келадиган қурол-яроғ карвонларини йўқ қилиш, уларнинг душманлар қўлига тушишига йўл қўймаслик эди. Барча жангчиларимиз топшириқни бажаришга афғонларнинг миллий кийимида боришарди. Миллий кийим деганим бу – қора салла, қора нимча, узун этакли оқ кўйлак, иштон. Бундай либосда жанг қилиш анча қулай эди.

Кўп ўтмай комбат буйруғи билан соқолимни ўстирдим, сўнг худди афғон мужоҳидларига ўхшаб қолдим.

Мен афғон қишлоқларига 2–3 шеригим билан разведкага борардим. Афғонлар билан маҳаллий тилда шундай гаплашардимки, улар мени ўз миллатдошлари деб ўйлаб, меҳмонга таклиф этишар, баъзан юрак сирларини айтишарди.

Мен разведка, жанг, одам ўлдириш илмининг ҳадисини олгандим. Шунинг баробарида юрагимда, шууримда ҳам ўзгаришлар содир бўлаётганини сезиб турардим. Энди саросимага тушмай совуққонлик билан одам ўлдирардим, виждоним сира қийналмасди. «Мен сержантман, буйруқни, қолаверса, бурчимни бажаряпман», деб ўйлардим. Агарда юрагимни остин-устин қилиб юборган бир воқеа юз бермаганида, билмадим, иш нима билан тугарди. Ашадий калакесарга айланиб кетармидим? Чунки махсус гуруҳимиз, қуроли кучлар бош штаби бош разведка бошқармаси тасарруфидаги энг сараланган бўлинма бўлиб, биз қурол-яроғ карвонини эгаллаб олиш баробарида, унинг барча қўриқчиларини битта қўймай қириб ташлардик.

...Навбатдаги карвонни тор-мор этиб, БТР ва ҳарбий машиналарга ўлжа олинган қурол-яроқларни ортиб, қўналғамизга қайтаётиб, чўл этагидаги ғарибгина афғон қишлоқчасидан ўтмоқда эдик. Бирдан том бошида турган қирмизи кўйлакли, 17–18 ёшлар чама-сидаги қизни кўриб қолдим. Кўзларига кўзим тушгач,

юрагим «жиз» этди. Фақатгина «жиз» этди эмас, балки турган жойимда бир сапчиб тушдим-у, унга янада қаттиқ тикилдим. Қиз қуйиб қўйгандек сенга ўхшар, айниқса, кийик кўзларига монанд шаҳло кўзлари худди сеникидек эди.

Мен ўзимни ўнглаб олмасимдан оптимизда автомат тариллади...

Томда турган қиз қаттиқ қалқиб кетди-ю, худди «қарс» этказиб синдирилган гул бутогидек икки букилиб томдан қулади.

Бир неча дақиқада кўз ўнгимда содир бўлган бу қабоҳат мени тамоман гангитди, жазавога тушдим. Автоматимни олиб орқадаги машинада келаётган, қизни ўлдирган бадкорни отиб ташламоқчи бўлдим. Шерикларим қўлимдан қуролни тортиб олдилар, юз-кўзимга сув сепиб ўзимга келтирдилар. Шунча вақтдан бери ажал, қон орасида юриб, асабларим жуда таранглашган экан, ҳадеганда жазавам босилмасди. Мен «Жаллод, қизда нима айб» дея бақирар, кўкрагимга муштраб фарёд қилар эдим.

Қўналғага етиб келганимиздан сўнг, бир неча тинчлантирувчи уколдан сўнг, чодирда ухлаб қолибман... Уйғонганимда тепамда қуролдош дўстим Саша турарди.

– Ҳа, мужоҳид, сенга нима бўлди?

Ҳеч нима демадим, гапиришга мажолим йўқ эди.

Саша бир муддат у ёқ бу ёқдан гапириб ўтирди чодирдан чиқар экан, шундай деди:

– Бардам бўл, ўзингни қўлга ол! Ҳали олдинда жуда муҳим амалиётлар бор!

Лекин ўзимни қўлга олишим жуда қийин кечаётганди, қизнинг икки букилганча томдан қулаш ҳолати кўз ўнгимдан кетмасди. Аффон қизининг сенга ўхшашлиги мени ларзага солган, аллақандай, қонсираган аскарнинг ўқига учган бечоранинг кўзларидаги «Гуноҳим нима эди?» деган саволига жавоб тополмасдим. Бу ҳодиса қалб мувозанатимни бузиб юборганди. Энди урушнинг ҳақиқий башарасини, унинг жирканч қиёфасини аниқ кўраётгандим.

Шу тахлит ўзим билан ўзим олишиб, қийналиб юрдим. Комбат мендаги ўзгаришни сезмай қолмади. У қаттиққўл, чўрткесар, лекин жуда адолатли одам бўлиб, бирор аскарнинг бекордан-бекорга ўққа учишига йўл қўймасди. Ҳаммамизга оталарча муносабатда бўларди. У мени ўз чодирига чақиртириб очиқчасига гаплашди.

– Коля (у мени шундай атарди), брось ты это! Ўзингни еб битиришингдан кимга наф? Сени уйда ота-онанг, суюклигинг кутяпти. Ўзингни қўлга ол! Воқеани менга айтиб беришди. Бу иш гайририхтиёрий тарзда содир бўлган. У тегишли жазосини олди. Лекин жанг кўриб юрган киши сифатида қуроодошингни тушунишга ҳаракат қил. Буни жанг синдроми дейишади. Аскар жангдан сўнг унинг тафсилотларини узоқ вақт унута олмайди, тушларида жанг қилади. Айримлар жанг тафсилотларини бир умр унутолмайди.

Ўша воқеа ҳам айнан жанг таъсирида содир бўлгани аниқ. Бояқиш аскар ҳамон жанг қиялпман деб ўйлаган. Ахир ўша амалиётда 9 йигитимиздан ажралганимизни яхши биласан-ку!

Комбат чуқур «уф» тортди, гугурт олиб тамаки тутатди. Ҳузур қилиб тутун симирар экан, кўзларимга тик боқиб шундай деди:

– Биз аскарлармиз, Ватан буйруғини бажаряпмиз. Начора, қон тўкишга тўғри келади. Биргина илинж кўнглимга чироқ ёққандек бўлади. Биз карвонларни қириб ташлаб, тортиб олаётган қурол-аслаҳалар тинчликка хизмат қилади. Ишлатилмай қолган минг-минглаб қурол аслаҳа, неча ўн минг, юз минг кишининг ҳаётини сақлаб қолади! Уқдингни, ўртоқ сержант?

– Уқдим, ўртоқ майор!

Комбат чодиридан хийла енгил тортиб чиққан бўлсамда, ҳамон қарама-қарши ҳислар оғушида эдим. Мен ноҳақ, ўққа учган бегуноҳ афғон қизи сиймосида ҳамон сервиқор, лекин жуда чиройли чехрангни кўрардим, сендан айрилиб қолмадиммикан деган фикрдан чўчиб тушардим.

Уруш, хунрезлик оқибатида кўнглимнинг энг олис, қоронғи бурчагига бекиниб олган Севги, Муҳаббат, Се-

виш, Севилиш иштиёқи ноўрин отилган биргина ўқ ту-
файли жунбишга келган, ўз ҳақ-ҳуқуқини сўраб, исён
кўтармоқда, бекордан-бекорга қон тўкилишини лаъ-
натламоқда эди.

Аскарий қўналғада эса ҳаёт давом этар, соқчилик,
ошхона навбатчиликлари, қорин, энгил-бош ғами, он-
да-сонда эса байрамлар, спорт мусобақалари... Хуллас,
қўкракни намга бериб, ғам чекишга мутлақо вақт йўқ.
Шўх, ерга урса қўкка сапчийдиган разведкачилар зе-
рикишга қўйишмасди.

Лекин уруш – ҳис-туйғу, кўнгил бўшлик, кўнгил хуш-
лик эмас, унинг шафқатсиз, ҳеч нимани, ҳеч кимни ая-
майдиган ўз қонуниятлари бор.

Тез орада юз берган воқеалар буни яна бир карра
исботлади. Аввало ҳаммамиз яхши кўриб «Ота» дея
атайдиган комбатимиз хизмат поғоналарида юқори-
лаб, бош штабга ишга кетиши маълум бўлди. Севимли
командиримиз мартабаси ошганидан хурсанд эсак-да,
бу биз учун хушхабар эмасди.

Комбат вертолётга чиқишдан олдин биз билан саф
олдида хайрлашаётиб шундай деди:

– Сизларнинг олдингизда виждоним тоза, ҳеч би-
ровингизга хиёнат қилганим, бекордан-бекорга ўққа
учирганим йўқ. Ни пуха, ни пера, ребята!

Вертолёт осмонга парвоз этди. У кичкина заррадай
бўлиб, кўздан йўқолиб кетгунча кузатиб турдик. Сўнг-
ра саф тарқади. Кўнглимиз негадир ғаш эди. Бекорга
хавотирланмаган эканмиз.

Янги комбат саф олдида биринчи бор пайдо бўлган-
ниданоқ ҳеч кимга ёқмади. Айтишларича, у ҳаво-де-
сант полкида ишлаган, жанговар тажрибага мутлақо
эга бўлмаган «штаб каламуш»ларидан экан.

Кўп ўтмай унинг ўта такаббур, шуҳратпараст, ҳеч
кимни ўзига яқинлаштирмайдиган, шошқалоқ бир
кимса экани ҳам аён бўлди.

Батальонимиз БРБ таркибидаги энг пешқадам са-
наларди. Янги комбат келгач, бирин-кетин кўнгил-
сизликлар рўй бера бошлади. «300-юк»лар кўпайиб
кетди.

Комбат аскарларни қирилиб кетиш хавфи аниқ бўлган амалиётларга ҳеч иккиланмай юбораверар, сира виждони қийналмасди.

Бу орада хавфсизлик кучларидан гоят махфий шифрограмма олинди. Унда тез орада қурол-яроғ ортилган катта карвон Қандаҳор чўлларида ўтиши, тахминий йўналиши маълум қилинганди. Карвон хавфсизлигини таъминлашга 300 дан ортиқ мужоҳид сафарбар қилинганлиги тахмин этиларди.

Шухратпараст комбат оёғи куйган товукдек типирчилаб қолди. У бир зарб билан карвонни яксон этиб, ўзини кўрсатиб қўймоқчи эди. Шу боис олинган махфий хабарни қайта текшириб ўтирмай, шошқалоқлик билан ишга киришди.

...Кўнгил беҳузур бўладиган даражада иссиқ ёз оқшомларининг бирида махсус гуруҳимиз буйруқ олди: Қобой қишлоғи атрофида ўрнашиб олиб, карвонни кутиб ётишимиз лозим эди. Карвон қишлоққа яқинлашганида, асосий кучларимизга хабар қилиб, улар етиб келгунча жангга киришимиз режалаштирилганди. Айтишларича, бу карвон Афғонистон уруши тарихида энг йириги бўлиши мумкин эмиш.

Оқшом қоронғилиги қуюқлашгач йўлга тушдик.

Ойсиз, диққинафас оқшом ягона иттифоқчимиз бўлиб, оғир сафархалталар, автомат, йирик калибри пулемёт, гранатаминомётлар билан йўл босиш гўрнининг азоби эди.

Қишлоққа яқинлашганимизда гуруҳимиз иккига бўлинди. Капитан Александр Турчанинов бошлиқ ўн кишилик бўлинма қишлоққа кираверишдаги тепаликка ўрнашди. Мен майор Мельниченко бошлиқ ўн кишилик бўлинма таркибида эдим.

Тун тобора қуюқлашаётганидан фойдаланиб қишлоқ чеккасидаги ташландиқ мол қўрасига бекиниб олдик. Қўранинг пахса деворлари бир қулоч келар, қўланса ҳид димоқни ёргудек, нафас олиш жуда қийин эди.

Қишлоқ уйқуга кетган, «милт» этган чироқ кўринмайди, ҳатто итларнинг акиллаши ҳам эшитилмасди.

Амаллаб тунни ўтказдик. Тонг ғира-ширасида «дух»ларнинг биринчи, иккинчи, сўнгра учинчи дозорини⁷ ортиқча шовқин-суронсиз, ими-жимиди қириб ташладик. Лекин душманларнинг тўртинчи дозори велосипедларда ҳаракат қилар экан. Улар бизнинг қаерга беркинганимизни билиб қолишди. «Велосипедчилар»нинг бири асосий кучларга хабар беришга улгурди.

Шундан сўнг ёзнинг нисбатан салқинроқ тонги бир неча дақиқа давомида қиёмат-қойимга айланди.

Уч юздан ошиқ мужоҳид «Аллоҳу акбар!» дея ҳайқирганча биз яширинган қўналға томонга ташландилар. Биз ҳам барча ўқотар қуроғларимизни «тилга» киритдик. Гранатаминомётлар ишга тушди. Жанг жуда қизиб кетди. Кучлар сира тенг эмасди. Лекин биз асирга тушишни хаёлимизга ҳам келтирмай жанг қилардик. Чунки душманлар Асадободда жанг қилган «спецназ» батальонининг асирга тушган аскарлари қулоқ, бурунларини кесиб, кўзларини ўйиб олиб, сўнгра бошларини тош билан мажақлаганларини эшитгандик.

Душманлар тобора қутуриб ҳужум қилишар, пахса деворли қўра тандирдай қизиб кетганди.

Биз ҳам йирик калибрли пулемётлар ўқи билан ҳужум қилувчиларни тутдай тўқардик.

Охир-оқибат, душманлар гранатаминомётлар ёрдамида вақтинчалик қўналғамизни бутунлай вайрон этишди. Жанг қарийб беш соатдан буён давом этаётганди. Биз, ўн кишилик гуруҳдан 4 кишигина қолгандик. Яхшиям Турчанинов гуруҳи душманларнинг анча қисмини ўзига қаратиб жанг қилаётганди.

Вайрон бўлган қўра ёнмоқда, биз бутунлай ҳолдан тойгандик. Қаттиқ яраланган майор Мельниченко жон таслим қилмоқда эди. У сўнгги кучларини йиғиб менга илтижо қилди: «Коля, сув бер, ичим ёниб кетяпти!»

Сувдонимдаги сўнгги томчиларни қопқоқчага йиғиб, ярадорнинг лабига тутдим.

Майор сувга интилди, томоғи андак ҳўл бўлгач, кўзларини мангуга юмди...

⁷ Дозор – назорат

Биз уч киши қолгандик, ҳамон ўқ ёмғирини тўхтатмасдик. Бир маҳал не кўз билан кўрайки, душманлар биз томонга тўпни тўғрилаб мўлжалга олишяпти.

«Ана энди тамом!» ўйладим даҳшат ичида ва жон ҳолатда гранатаминомётни ўша томонга тўғрилаб нишонга олдим-да, тепкини босдим.

Даҳшатли гумбурашдан ҳамма ёқ остин-устин бўлиб кетди. Мен мўлжалга аниқ урдимми ёинки тўп ўқи кўрага келиб тушдими, билолмай қолдим!

Сўнгра бирдан елкамга қаттиқ зарба тегди, чалқанчасига қулаб ҳушдан ажрадим. Жанг қизиғида, ўқ еб қулагунимга қадар оёғимдан яраланиб, этигим қонга тўлганини ҳам сезмаган эканман...

Мол кўрасида қонга беланиб ҳушсиз ётар эканман, «СУ» самолётлари душманлар устига ракета ёғдириб, уларни гумтарақай қилган, ёрдамга етиб келган бронегуруҳ омон қолган аскарларни ўлим ҳалқасидан қутқариб олган.

* * *

Ҳарбий госпиталда кўзларимни очганимда нигоҳим опшоқ кийимдаги, мовий кўзли ҳамшира қизга тушди. У менга бир муддат тикилиб тургач, шундай деди:

– Энди сен ўлмайсан, аскар! Бошгинанг тошдан экан, юзга кирасан, юз ёшга!

Ҳамшира шундоқ ёнгинамда эди, лекин унинг сўзлари худди тоғ ўнгирларидагидек гумбурааб акс садо берди. Бошим қаттиқ оғрир, қулоқларим шанғиллар, оёғим, қорним, елкам дока билан танғиб ташланган, жароҳатларимдан қон сизиб турарди. Ўзим ҳамон ўша сўнгги жангда эдим гўё. Душманлар бостириб келишяпти, мен сувнинг сўнгги томчиларини майорнинг тарам-тарам ёрилган лабларига томизяпман...

Мана, замбарак бир силкиниб биз томонга снаряд отди... Қаттиқ гумбурааш эшитилиб, ҳамма ёқ остин-устин бўлди.

Ётган еримда сапчиб тушдим. Ҳамшира устимга эгилиб сув тутди, кафтини пешонамга босди. Мен эса юлқиниб ўрнимдан турмоқчи, гўёки артиллерия заптидан ларзага келаётган хонани тарк этмоқчи бўлардим.

– Ётақол, жоним, ором ол! Жанг аллақачон тугади. Сен госпиталдасан...

Шу тариқа бир неча кун мобайнида секин-аста ўзимга кела бошладим. Жанг даҳшати шовқин-сурон тингандек эди-ю, энди сукунат юрагимни эзарди, қуродош дўстларимни излардим. Майор Мельниченко ва яна саккиз аскар дўстим «Қора лола»да уйларига қайтганларини билмасдим. Сўнгги жанг тафсилотларини ҳали ҳеч ким айтиб бермаганди. Ғам-аламдан тилка-пора бўлаётган кўксимга кун келиб «Қизил юлдуз» ордени ва «Жасурлиги учун» медали тақиб қўйишларини билмасдим...

Кунларнинг бирида ўша мовий кўзли ҳамшира қўлимга бир мактуб тутқазди. Хат онамдан эди. Мактубни очар эканман, ўзимни қайтадан ҳаётга келгандай ҳис эта бошладим. Гўё шунча воқеа – қон, ўлим, йўқотишлар юз бермагандек онг-шуурим ғоят мусаффо, ўзим жуда хотиржам бўлиб қолган эдим. Кўз ўнгимда онаизоримнинг мунис, меҳрибон чеҳраси гавдаланарди.

«Болажоним, – илтижо қиларди онагинам, – қаерларда қолиб кетдинг? Нега хат ёзмай қўйдинг? Сендан хабар кутавериб девона бўлаёздим-ку! Отанг кечалари ухламай нуқул «уф» тортади, тамаки чекади. Мен эсам йиғига зўр бераман...

Қайдасан, ўғлим, паҳлавоним, хабар бер! Биз ёнингга учиб борамиз. Кўнглим сезяпти, сенга бирор кор-қол бўлган...»

Мен сесканиб кўзларимни юмиб очдим. Узоқ давом этган уйқудан уйғонгандек эдим.

Онамнинг мактуби ўқ-дорисиз, қон, алам, дод-фарёдсиз, урушсиз, тинч, осуда ҳаётга қайтиш йўлидаги биринчи қадам бўлди.

Бу тўрт томонида ҳамон одам ўлдиришлар давом этаётган госпиталда содир бўлди. Ҳа, уруш давом этаётган бўлса-да, мен энди ҳаётга қайтганимга ишона бошлагандим.

Сўнгги жангга отланганимизда жазирама ёзнинг ғоятда иссиқ оқшоми эди. Энди бўлса куз яримлаб қо-

либди. Госпиталнинг мўъжазгина чорбоқчасида гуллар мунғайиб, дарахтларнинг барги сарғайиб, уларга куз нуқси урибди. Тоғ томондан эсан сар-сари шамолга кўкрак тутиб тўйиб-тўйиб нафас олдим. Юрагимда яшаш ишқи жўш ура бошлади.

Кейин бирдан кўксимнинг чап томони симилаб оғрий бошлади. Ёдимга сен тушиб кетдинг.

Урушдаги қарийб бир ярим йиллик ҳаётим давомида сени нуқул тушимда кўрардим, сенга фақат ҳаёлий мактублар битардим ва Қандаҳорнинг майин қум зарралари аралаш телба шамоллари уларни сенга албатта етказди, дея умид қилардим.

Онамдан мактуб олганимдан сўнг ҳаёлот дунёсидан ҳақиқий ҳаётга қайта бошладим ва сенга бўлган муҳаббатим тақдири ҳақида ўйлашга тушдим. Урушга жўнашим арафасида сен «Алвидо!» дея қайта учрашишга хоҳишинг йўқлигини очиқ-ойдин изҳор этган эдинг. Сенинг видолашувингда менинг урушдан қайтмаслигимга пинҳон ишора ҳам бор эди. Мен, шоирликка даъвогар йигит, бу машъум кесатиқни сезмаслигим сира мумкин эмасди. Сен эса парвойи палак, мени имкон қадар қаттиқроқ хафа қилиш илинжида эдинг.

Начора, мен ошиқ эдим, ҳамон ошиқман, чидашдан ўзга чорам йўқ. Сенинг муҳаббатингга сазовор бўлишга ишонмасам-да, Севги, Муҳаббатдан умидим бор. Зеро, мен урушда қон кечиб, жон олиб, жон бериб, Севиш ҳуқуқини, Севги ҳуқуқини қайтадан қўлга киритдим.

Севиш ҳуқуқи... Севги ҳуқуқи... Севилиш ҳуқуқи...

Севги бу ҳаёт, Яшаш ҳуқуқи. Ҳаёт, Яшаш, Севги ҳуқуқини мен қонли, омонсиз жангларда Аллоҳдан сўраб олдим. Ёш умрим, афғон тупроғида қолиб кетган дўстларим ҳақи-ҳурмати шундай қилдим. Ноҳақ ўққа учган ўша афғон қизи, қолаверса, сен учун шундай қилдим...

* * *

Мўъжазгина чорбоқчада тирамоҳнинг ҳазин оҳанглари кезиб юрибди. Ҳиндикуш томондан эсган салқин шамоллар хаёлларимни яна аллақайларга учириб кетмоқчи. Лекин энди мен тизгинни қўлдан чиқармай, осойишта ҳаёт ҳақида ўйлайман.

Мен урушни ёмон кўраман. Лекин дунёи дунда урушдан ҳам ёмонроқ бир қабоҳат борки, унинг номи Лоқайдликдир. Лоқайдлик – қалб кўрлиги. Урушлар ана шу қалб кўрлиги оқибатида содир бўлади.

Юрагида севиш ҳуқуқи бўлган одам лоқайдликдан йироқдир.

Кун келиб сенинг тош юрагингда ҳам Севги пайдо бўлишига умид қилиб қоламан...

* * *

Мен бир умр ўзимни изладим... Мен бутун умр сени изладим. Мен ҳамон Севги излайман!

2015 йил 27 февраль – 3 март

САҲРОДАГИ
ЁЛҒИЗ
ДАРАХТ

ЭССЕ

**Китобхонлик сири ва сеҳри.
Ёзувчилик мактаби борми? Бор бўлса,
бу мактабда ким, қандай таълим олади?
Ижодкор танҳолиги**

Онам Ҳикматой Ражаббек қизи вафот этганларида мен 17, Яҳё акам 30 ёшда, отам Абдуваҳоб Фозил эшон ўғли боқий дунёга рихлат қилганларида акам 36, мен 23 ёшда эдим. Оиламиздаги 7 нафар ўғил-қиздан 5 таси уруш, очарчилик йилларида вафот этишган, фақат иккинчи фарзанд – акам ва энг кичик ўғил – мен омон қолгандик. Шу боисдан биз йўқсизлик саҳро-сидаги икки дарахт мисол бир-биримизга суянардик.

Кишилик жамияти, агар таъбир жоиз бўлса, сувсиз, қақроқ саҳрога ўхшайди. Бу жамиятнинг ички қонуниятлари жуда шафқатсиз. Шунча одам орасида ўзингни жуда ёлғиз, ғариб сезасан. Ўз тенгинг, ҳамфикр, маслақдошинг, юлдузи юлдузингга тўғри келадиган киши бўлмаса, саҳродаги ёлғиз киши ҳолига тушасан. Инсон бир умр ўзини худди ўзидек ёки ота-онасидек тушунадиган кишини излайди. Бу жуда мушкул иш.

Мен бир умр акамдан ўргандим, тақлид қилдим. Бутун умр у кишидай тартиб-интизомли, илмли бўлишга интилдим. Акам тавсия қилган китоблар, газета-журналларни ўқиб касб эгалладим. Ҳар доим акам юрган йўлдан юрдим, у киши кийган кийимларни кийиб оёққа турдим.

Албатта, менинг ўз тақдирим, мақсадим бор эди. Акамнинг сояси эдим, фақатгина у киши туфайли ёзувчи бўлиб етишдим, дея олмайман. Кейинчалик тушуниб етдимки, ёзувчи бўлиб етишиш фақат ёзувчи бўлишга аҳд қилган одамнинггина иши экан.

Биз барча ака-укалардек доим ҳам бир фикрда бўлавермасдик, баъзан қаттиқ баҳслашиб, аразлашиб қолардик. Айтмоқчиманки, қайсидир мақсадга етишга бел боғлаган киши ёнида яқин инсони бўлса яхши

экан. Акам китоблар дунёсига ошно этгач, ёзувчи бўлиш мен учун улуг мақсадга айланди. 1–2 синфларда ўқиб юрган кезларимда у нуқул «Сен ёзувчи бўласан!» дея тақрорлашни хуш кўрарди.

Мен жуда ҳайрон бўлардим. Тўғрида, ёзувчи қаерда-ю, энди зўрға саводи чиқаётган мишиқи бола қаерда? Боз устига, хийла шўх, эрка ва ўйинқароқдигим оқибатида 3-синфгача ёмон ўқигандим. 5 нафар фарзандини тупроққа топшириб, бизга қараб қолган отам ва онам мени унчалик тергаשמасди.

Ёзувчи бўлиш болаликдаги орзуим эмасди. Ўшанда кўпчилик тенгқурларим сингари ҳарбий учувчи бўлиш ниятида эдим. Нима сабабдан бундай қарорга келганимни билмайман. Ҳар қалай, бу Шўро мафкураси таъсири бўлса керак. Урушдан кейинги йилларда ҳарбийлар, учувчилар, Шимолий қутб тадқиқотчилари ҳаётдан кўплаб кинофильмлар кўрсатилар, сон-саноксиз бадиий адабиётлар чоп этиларди. Шуларнинг ҳосиласи ўлароқ, ўғил болаларнинг аксарияти учувчи бўлиш орзусида эди.

Аммо ўшанда учувчилик ҳам, ёзувчилик ҳам мендан етти тош йироқда, ўртоқларим билан кўча чангитиб копток тепардим, сой, анҳор, ҳовузларда чўмилардим. Ўзимни кўп хавф-хатарга қўярдим.

Иссиқ ёз кунларининг бирида колхоз электростанцияси ёнидаги улкан ҳовузга чўмилгани бордик. Ўртоқларим бирин-кетин ҳовузга калла ташладилар. Менинг кўзим эса оёқ тагида ётган япалоқ темир қопқоқларга тушди. Ҳар бири камида икки кило келадиган бу қопқоқларни сим билан қўлимга боғладим. Болалик эканда, қопқоқлар яхшироқ сузишимга ёрдам беради деб ўйлабман.

Қаёқда дейсиз? Ҳовузга шўнғишимни биламан, ланати қопқоқлар мени тўппа-тўғри сув тубига туширди-қўйди.

Ҳарчанд уринмайин, қўлларимни халос этолмадим, ичим сувга тўла бошлади. Ўзимни йўқотар даражага етдим. Қаттиқ дод солмоқчи бўлдим. Лекин оғиз-бур-

ним тўла сув, додлашнинг иложи йўқ эди. Ҳушимни йўқотаёзганимда қандайдир чайир қўллар мени озод кўтариб олди. «Ана, энди тамом! «Сув одам» еб қўяди!» ўйладим даҳшатга тушиб. Сув остида яшайдиган одам ҳақида кўп эртақлар эшитгандим-да.

Шундан сўнг нима бўлганини билмайман. Кўзларимни очганимда тепамда ўртоқларим туришар, акам эса лаънати қопқоқларни қўлларимдан ечиш билан банд эди. Ўшанда қаердандир пайдо бўлган акам чўкканимни кўриб турган ва ортимдан сувга сакраган экан.

* * *

1955 йилда Яҳё акам еттита кириш имтиҳонини ҳам «аъло» баҳога топшириб, Бухоро Давлат педагогика институтининг тарих-филология факультетига ўқишга кирди. Институт домалари профессор Мустақим Мирзаев (марҳум) бошчилигида уйимизга ташриф буюриб, ушбу воқеа муносабати билан ота-онамга миннатдорчилик билдиришди.

Акам институтнинг учинчи курсига ўтгач, менинг тарбиям билан жиддий шуғуллана бошлади.

Аввалига у менга ҳар хил жуда чиройли, суратли китоблар совға қила бошлади. Бу китобларни маза қилиб томоша қилардим-да, сўнгра бир чеккага йиғиштириб қўйиб, яна копток тепиш билан машғул бўлардим. Ҳар ҳафтада уйга қайтадиган акам мени ўша китоблар юзасидан эринмасдан имтиҳон этар, билимимдан қониқмай жиғибийрон бўлар, баъзи-баъзида қулоғимни яхшилаб чўзиб қўярди.

Охир-оқибат акам бу кетишда мендан «ёзувчи» тугул оддий китобхон ҳам чиқмаслигига кўзи етиб, услубини ўзгартирди. У ёшимга мос, турли воқеаларга бой эртақ китоблар келтира бошлади. У энди китоблардаги воқеалардан оз-оз сўзлаб бериб, қизиқишимни оширарди. Ана шу усул мени узил-кесил «таслим» қилди!

Дарвоқе, ўшанда қишлоғимизда электр йўқ, оқшомдан тонггача хира чироқ ёруғида тинимсиз китоб ўқир-

дим. Отам ва онам бола пақир кўздан айрилиб қолмасин, дея ташвишга тушиб, акамга китоб олиб келишни тақиқлашибди. Мактаб кутубхона мудираси Исматова ҳам турли баҳоналар билан китоб бермай қўйди.

Бошимга қора кунлар тушди. Акамнинг «нозик педагогик услуб»лари ўз ишини қилиб улгурган, энди китобсиз туrolмасдим.

Кўп ўтмай «китобсиз» кунларим ота-онам кўрсатмалари билан содир бўлаётганини англаб етдим. «Кенжа ўғил» ҳақ-ҳуқуқини ишга солиб, «агар китоб бермас экансизлар, мактабга бормайман!» деб туриб олдим.

Бу яқинларим учун кучли зарба эди. Яна китоблар уммонига фарқ бўлдим. Лекин бошқа «болаларча сўлик» касаллигини енгиб ўтишга тўғри келди. Дуч келган китобни ўқишим акамга ёқмади. У танлаб-танлаб китоб ўқишга ўргата бошлади.

«Робинзо Крузо», «Геклберри Финнинг бошидан кечирганлари», «Хазиналар ороли», «Капитан Грант болалари»... Бу рўйхат жуда узундан-узоқ эди. Кўз ўнгимда, онг-шууримда шунчалар бой ва рангин дунё намоеён бўлдики, тамомила «китоб жинниси»га айландим, бадий адабиёт дунёсида яшай бошладим.

Бунинг ҳам айрим ёмон томонлари бор экан. Мен бадий адабиётдан бошқасини тан олмай қўйгандим, дарслик китоблар бир чеккада мунғайиб ётарди. Такроран тазйиқ чораларига дучор бўлдим (ахир, оилада иккита ўқитувчи бор эди-да) ва бошқа фанларни ҳам яхши ўзлаштира бошладим. Учинчи синфни битирганимда «аълочи»лар сафидан ўрин олиб улгургандим.

Бу орада китобхонлигимнинг бошқа бир муаммоси чиқиб қолди. Воқеалар ривожига қизиқиб, нима билан тугар экан деган ўй билан, машҳур китобларни жуда тез ўқиб, «қўлдан ўтказа бошладим».

Табиатан жуда синчков акам буни дарҳол сезиб қолди.

Кунларнинг бирида акамга «Робинзон Крузо»ни ўқидим дея мақтандим.

– Китобни ким ёзган экан, – сўради у.

– Билмайман, – дедим мен.

– Бош қаҳрамони ким? – яна сўради акам.

Мен яна билмаслигимни айтдим.

– Ана холос, – деди акам, – ким ёзганини билмасанг, бош қаҳрамон ким эканини айтолмасанг, бу қанақа китоб ўқиш бўлди?

Шундан сўнг китобларни тез ўқимаслигим, уларни яхши ўзлаштириб, ёдда сақлашим учун акам мени тез-тез тергаб турди. Охир-оқибат бу «касаллик»ни ҳам енгиб ўтдим.

Бу ўринда воқеалар ривожидан бир оз ўзиб ҳикоя қилишга тўғри келади. Мен журналистика бўйича иккинчи олий маълумот олганимдан сўнг, Москвада чоп этиладиган «Журналист» журналида китобларни тез ўқиш, ўзлаштиришга бағишланган йирик мақола чоп этилди.

Бир гал учрашганимизда акам сўраб қолди.

– Жўрабой, «Журналист»даги мақолани ўқидингми?

– Ҳа, – дедим мен акам буни нега сўраётганини фаҳмлагандек.

– Қойилман, – деди акам жилмайиб, – сен бу усулни йигирма беш йил аввал, болалигингдаёқ эгаллаган эдинг. Лекин бари бир, бу усулнинг зарарли томонлари ҳам бор. Тез ўқиган китобингдан ҳузур, лаззат ололмайсан.

– Ака, – дедим, мен ҳамон ўз фикримдан қайтмай, – ҳамма китобдан ҳам лаззат олиб бўлмайди. Тез ўқиш у ёқда турсин, варақлаб чиқиш кифоя қиладиган китоблар жуда кўп. Уларнинг ҳаммасига кўпроқ вақт ажратиш имкониятим йўқ-ку!

– Ким билади, – деди акам ўзининг азалий одатича мийиғида кулиб, – эҳтимол, сен ҳақдирсан. Лекин мен китобни тез ўқиёлмайман-да...

Азалий баҳсимиз шу тариқа яқун топган бўлса-да, акам ўз фикридан қайтмаган экан, етук ёшимда яна бир карра «имтиҳон» этди. Мен бу имтиҳондан «муваффақиятли йиқилдим».

– «Ўткан кунлар»даги Отабек Марғилонда қайси қабристонда бир кеча тунаган эди?

Мен хийла довдираб, хаёлга зўр бердим, қабристон номини эслашга ҳаракат қилдим. Ҳарчанд уринмайин, ёдимга келмасди.

– Ана, кўрдингми, – деди акам тантанавор оҳангда, – тез ўқишнинг оқибати бу! Отабек Хўжамаоз қабристониди бир кеча тунаган.

– Ака, «Ўтган кунлар»ни синчиклаб ўқигандим, ҳамон қайта-қайта ўқийман-ку! – дедим мулзам бўлиб.

– Бари бир, эслаб қола олмабсан-ку!

Китобни қайта варақлаб, акам ҳақ эканига ишонч ҳосил қилдим. Қабристон номи ҳамон ёдимда турибди.

* * *

Яна болаликка қайтиб ҳикоя қиладиган бўлсам, ўша йилларда китоблар дунёсига тобора чуқурроқ кириб борардим. Фақат китоб ўқиш билан чегараланмай, ўқиганларимни битта қўймай ўртоқларимга, синфдошларимга сўзлаб берардим.

Ҳикояларим хийла қизиқарли эди шекилли, тенг-қурларим жон қулоқлари билан тинглашар, турли саволларга кўмиб ташлашарди. Мен билганим, ақлим етганича жавоб берардим. Билмаганларимни эса бемалол тўқиб ташлардим. Шундай тўқирдимки, буни ҳеч ким сезмас, китобдаги воқеалар янада ривожланиб, мазмуни ҳам назаримда «кучайиб» қоларди.

Болаларнинг қизиқиб тинглашлари ғайратимни жуда ошириб юборар, китоб ўқиш – «китоб тўқиш»да давом этардим. Китоб тўқиш деганимда асар воқеаларини дўстларим ҳаётига мослашга интилардим. Фожиали китоблар охирини яхшироқ, нурлироқ тугаллашга ҳаракат қилардим, холос. Энди билсам, мени ларзага солган буюк китоблар болалик ҳаётимга улур бир кўтаринкилик, нур олиб кирган, шу боис барча асарлар эзгулик ғалабаси билан якун топиши, қаҳрамонлар эса бахтли бўлишига интилган эканман.

Китоблар... Сон-саноқсиз, ранг-баранг китоблар... Қизиқарли ҳаёт... Энди мен фақат воқеалар ривож

билангина чегараланиб қолмай, Мўъжиза, Янгилик, Хушхабар, аниқроғи, Янги бир Ҳаётни излардим.

Бахтимга отам жуда қизиқувчан, янгиликка ўч одам эдилар. Шунинг натижасида қишлоқда биринчи бўлиб уйимизда радиоприёмник пайдо бўлди.

«Ватан-47» деб номланган бу сарғиш, чиройли қути-ни илк бор кўрганимдаги ҳайратимни сўз билан ифодалашим жуда қийин эди.

Бир неча катта-кичик батареядан қувват оладиган мўъжиза кучоққа зўрға сиғар, уни тинглаш учун уйимиздан ҳамқишлоқларимиз қадами сира узилмасди.

Мен ўзим кутган, интилган Янги Ҳаётни ана шу қути орқали топа бошладим.

«Ватан-47» баралла гапириб, бизни Дунё янгиликларидан хабардор этар, қўшиқ куйлар, ва баъзан эртага қор-ёмғир ёғишини айтар, баъзида эса, аччиқ-тизиқ гаплардан ҳам қайтмасди.

Мен жуда хурсанд эдим, радио ёнидан бир қадам нарига жилмасдим. Лекин кап-катта одамлар қандай қилиб бу қутига сиққанига сира ақлим етмас, отамдан сўрасам у киши ҳазилдан нарига ўтмасдилар. Мен-ку бола эдим, лекин катталар ҳам сирдан воқиф эмасдилар.

Бир куни Сирож бобо деган қўшнимиз отамдан даб-дурустдан сўраб қолди.

– Домулло, бу қутингизга кап-катта одамлар қандай сиғади-я? Сира ақлим бовар қилмайди!

Отам яна ҳазил қилдилар.

– Энди, Сирож бобо, бу одамлар шу қутига мослаштирилган-да.

Сирож бобо бошини сарак-сарак қилар, кўзлари ҳайратга тўла эди.

Радио бола шууримда тўнтариш ясади. Воқеа-ҳодисаларни ҳикоя қилар экан, тасаввуримда бутунлай янги олам гавдаланарди. Табиатни бутунлай бошқача тасаввур эта бошладим. Бу китоблар уйғотган, дунёни рангин бўёқларда тасаввур этиш ҳиссини янада ривожлантирди, мустаҳкамлади. Олис денгизлар, тоғлар, шаҳар-қишлоқлар, коинот, галактика ҳақида

эшитган радиоҳикоялар туфайли, Дунё ҳақида ўз фикрим, қарашларим пайдо бўла бошлади. Қолаверса, Буюк Олам ҳақидаги ана шу тасаввур орқали ўз дунёмни кашф этдим.

Улкан адиб К.Паустовский ёзувчи учун тасаввур қила олиш қобилияти ҳал қилувчи кучга эга эканини алоҳида таъкидлайди. Чунки инсон ниманидир тасаввур этар экан, уни юрагидан ўтказди. Юрагидан ўтказдим, демак, албатта, бунга ҳис-туйғулар, интеллект аралашади. Тасаввур, ҳис-туйғуга йўғрилган интеллект бадий асар қон томиридир Эҳтимол, юраги десам ҳам муболаға бўлмас.

Радио уйғотадиган тасаввур шуниси билан жуда нодирки, бу ҳатто ўша жисм, табиат манзараси, ҳодисаси ҳақида ҳаётдагидан ҳам кучлироқ бўлиши мумкин.

Масалан, радиони бир жойда, бир пайтда неча киши бирга тинглаётган бўлса, улар кўнгли, шуурида туғиладиган тасаввур ҳеч қачон бир хил бўлмайди. Сабаби инсон онгидаги тасаввур унинг илми, дунёқараш, аҳвол-руҳияси, касби ва бошқа жуда кўп омиллар таъсирида юзага келади. Ҳатто энг яқин, қондош-жондош кишилар ҳам бир хил тасаввур қила олмайдилар.

Шу тахлит отам ва акамдан сўнг радио энг яқин маслаҳатчим, маслақдошимга айланди. У яқинларимни мен беришим керак бўлган сон-саноксиз саволлардан халос этди. Бахтим шунда эдики, тез орада радиодан бўлак яна бир маслаҳатчига эга бўлдим. Бу юрагимда ҳайрат ҳисларининг янада алангаланишига сабаб бўлган газета эди.

Акам институтни битириш арафасида Гиждувон туманига ўқув амалиётини ўташга жўнади ва у ерда бир неча ой қолиб кетди.

У отамга тез-тез хат ёзар, мен ҳам бу мактубларни қизиқиб ўқирдим, бундан бениҳоя лаззат олардим. Чунки акам ўзининг Гиждувондаги ҳаёти, педагоглик фаолияти ҳақида жуда қизиқарли ҳикоя қиларди. Мактубларни қайта-қайта ўқирдим, онамга ўқиб берардим. Акамни беҳад соғинган онам кўз ёш тўкарди.

Ҳозир ўйлаб қарасам, акамнинг бу мактублари мен учун журналистика, қолаверса ҳаёт мактабининг илк сабоқлари бўлган экан.

...Баҳор фасли, ҳовлимиздаги ўрик, гилослар қий-гос гуллаган, ҳаво чечак ҳидига тўла эди. Отам мактабдан жуда хурсанд қайтдилар. Қўлларида икки букланган «Ўқитувчилар газетаси» (ҳозирги «Маърифат») бор эди.

– Буни қара, онаси, Яҳёжоннинг мақоласи чоп этилибди!

Онам жуда севиниб газетани қўлларига олдилар. Икковлашиб ўқий бошладик. Иккинчи саҳифада «Ро-захон педагог бўлади» сарлавҳали мақола эълон этилган, остига Яҳё Ваҳобов, амалиётчи-талаба, сўзлари битилган эди. Акам ўз курсдоши ҳақида жуда самимий лавҳа ёзган экан. Уни онамга қироат билан ўқиб бердим.

Ушбу мақола мактабда, қишлоқда кўп шов-шувларга сабаб бўлди. Ҳамма отамни, онамни табриклади. Бу мақтовлардан мен ҳам қуруқ қолмадим. Энди «аъло»га ўқиётганим сабаб ўқитувчиларим бу ҳам акасидан қолишмайдиган йигит бўлади», деб қўйишарди.

Ана ўшанда мен газета нима эканини сал-пал англа-гандек бўлдим.

Орадан бир неча ой ўтгач, отам яна уйга газета кўтариб келдилар. Яна уни учаламиз бирга ўқидик. Бу гал акам ёзган шеър ўша пайтнинг энг нуфузли газетаси ҳисобланмиш «Қизил Ўзбекистон (ҳозирги «Ўзбекистон овози»)да чоп этилган экан.

Ўша йилларда Карим Мўминов ижросидаги «Гилос» қўшиғи жуда машҳур эди. Қўшиқдаги «Сени кўрдим гулзорда, гилос пишганда боғда», деган мисраларни кўпчилик хиргойи қилиб юрарди.

Акамнинг «Қизил Ўзбекистон»да эълон қилинган шеъри ана шу машҳур қўшиққа пародия бўлиб, ундаги мана бу мисралар ёдимда қолган:

*Мен сени кўрдим қишлоқда, қўй қўзилаган чоқда,
«Яримта»дан бош оғриб, туролмайсан оёқда.
Сочсиз бош тосга ўхшар, бўзсинг харосга ўхшар,
Бир келганда уч қўйни ютганинг ростга ўхшар.
Раҳбарман деб керилма, тайёр ошга югурма,
Халқимга юк бўлгунча, ўлсангчи ичиб сурма!*

Бу пародияни ўша пайтнинг машҳур карикатурачи рассоми Воробейчиков безаганини яхши эслайман. Раҳбарман деб керилган семиз, бақалоқ нуханинг ҳажвий сурати роса боплаб чизилганди. Кайфи тароқ кимса улкан портфель устида ўтирибди. Тўртта филдиракли бу портфелни қўй-қўзи-ю қўчқорлар судраб кетишяпти.

Оиламиз аъзолари бу суратни томоша қилиб, шеърни қайта-қайта ўқиб, қотиб-қотиб кулардик.

– Об-бо, Яхёжон-ей, роса боплабди-ку бу бюрократни! – дедилар отам.

Биз газетани бир неча кун қўлдан қўймадик. Отам хурсанд бўлиб ўзларининг ёшлик йилларини эсладилар. Ўтган асрнинг 20-йилларида «Бухоро ахбори» газетасида «Тош» ва «Ниш» тахаллуслари билан фельетонлар чоп эттирганларини айтдилар.

Газетада эълон қилинган биргина ҳажвий шеър оиламизга байрам олиб келди. Туманда, вилоятда хийла шов-шув бўлди. Оддийгина талаба йигитга кўпчилик эътибор қила бошлади.

Шу воқеадан сўнг газета ва акамга бўлган ҳурматим янада ошди.

Бу орада акам институтни имтиёзли диплом билан битириб, мактабимизда она тили ва адабиёти ҳамда тарих-география фанидан дарс бера бошлади.

Ўқувчилар унинг жуда қаттиққўл ва талабчанлигини дарҳол ҳис этишди. У мен ўқийдиган 5-синфда она тили ва адабиёт фанини ўқитарди. Очигини айтадиган бўлсам, акамнинг талабчанлиги энг аввало мендан

бошланарди. Бундай дейишимга сабаб, муаллимим барча фанлардан «5»га ўқиётган бўлсамда, менга она тили ва адабиётдан «5»дан кўра «4»ни кўпроқ қўярди. Аччиғим чиқиб, баъзан отамга шикоят қилганимда, акам «Ўғлингиз «5» олишига ҳали анча бор», дея терс жавоб берарди.

Ким билади, балки шу «4»лар туфайли адабиётга қизиқишим янада ортгандир? Мен «аъло» баҳо олиш учун жон-жаҳдим билан ҳаракат қилар эдим. Ана шунда акам баъзан «ҳиммат» қилиб «5» қўярди.

1963 йилда уруш йилларида тўхтатиб қўйилган туман газеталари фаолияти қайта тикланди. Республика матбуотида лавҳа, очерк ва шеърлари мунтазам эълон қилиниб турган акам газета масъул котиби этиб тайинланди.

Туман газетаси таҳририяти Ромитан тумани марказидаги пахта қабул қилиш масканидаги бир неча хонага жойлашганди. Хоналар шифти баланд, деразалари катталигидан жуда ёруғ, лекин қишда совуқ бўларди. Ўша пайтларни эсласам, ҳамон баданим жунжикиб кетгандай бўлади. Лекин кўнглимда ажиб бир илиқлик туяман. Сабаби мен бутун умримни бахш этган газетачилик ишига илк бора шу хоналарда меҳрим тушди.

Акам газетада ишлай бошлаганида 7-синфда ўқирдим. Баъзи-баъзида велосипедда туман марказига борганимда унинг ишини соатлаб кузатиб ўтирардим. Газета ишининг жуда қизиқарли, тезкор оқими мени бутунлай маҳлиё этганди.

Бирин-кетин газета саҳифалари ишланар, сўнгра улар босмахонада чоп этилар, қарабсизки, тирик тарихга айланарди.

Кўз ўнгимда содир бўлаётган мўъжизага мафтун бўлмасликнинг сира иложи йўқ эди. Чунки мен газетачиларни, уларнинг қаҳрамонларини, рўй бераётган айрим воқеа-ҳодисаларни ўз кўзим билан кўриб турардим. Кўп ўтмай улар кун, ҳафта, ой тарихига айланиб қоларди.

Таъбир жоиз бўлса, китобхонлик кемасини фарқ этувчи қоялар кўп бўлар экан. Насрий асарларни ҳузур қилиб ўқиб юрган кезларимда шеърий китобларни деярли ўқимасдим. Тўғрироғи, шеърни негадир тан олгим келмасди. Акам яна ёрдамга келди.

– Бўлажак ёзувчи шеърни кўп ўқиши, яхши тушуниши керак. Сен эса олди-қочди воқеалар кетидан қуваяпсан. Ёзувчи бўлмоқчимисан, демак, шеър ўқишинг, ўқиганда ҳам уқиб ўқишинг керак. Чунки назм ва наср бир-бирини тўлдириб, бир-биридан куч олиб туради. Шеърни қанча кўп ўқисанг, кўнглинг шунчалар юксалади.

Фикримча, шеърият ва наср мен-у сендек ака-укалардир. Янада аниқроқ айтадиган бўлсам, шеърият – ака, наср – ука, журналистика эса кичик ука. Шеърият ҳис-туйғу, ҳаяжон, рангин, чиройли, оҳангдор сўзларга таянса, наср – фикр, воқеа-ҳодиса, фалсафий хулосаларга асосланади. Журналистика далиллар, янгиликлар, юз берган долзарб воқеалар асосида кун, ой, йил, давр тарихини яратади. Нима, қачон, қаерда юз берди ва нега юз берди деган саволларга жавоб топади. Албатта, улар бажарадиган айрим вазифалар бир-биридан фарқ қилади.

Лекин шундай пайтлар бўладики, ака-укалар ўрин алмашишади, бир-бирларидан ўзиб кетишади. Худди ука акадан, шогирд устозидан ўзиб кетгани каби. Тарихда кичик ука деганим, журналистика назмдан ҳам, насрдан ҳам ўзиб кетиб, газетанинг биргина хабари дунёни остин-устин қилган пайтлар кўп бўлган.

Хиросима ва Нагасакида Америка томонидан ташланган атом бомбаларининг портлатилиши тўғрисида матбуот, радио-телевидение хабарлари катта шов-шуварга сабаб бўлганди. Чунки бу оммавий қирғин қуролининг инсонга, инсониятга қарши биринчи қўлланилиши эди. Ва бу ҳақда журналистика биринчи бўлиб ахборот берди.

Албатта, адабиёт – шеърият ва наср ҳам қараб тургани йўқ. Бу даҳшатли жиноят ҳақида кўплаб назмий-насрий асарлар яратилди.

Акам худди институт профессоридай маъруза ўқирди. Албатта, мен, ўша пайтда ўспирин, буларнинг ҳаммасини тушунардим, дея олмайман. Фақат улар қон-қонимга, жон-жонимга акамнинг ўгитлари орқали сингиб кетгани аниқ.

Мен мактаб дарсликларидан Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Александр Пушкин, Михаил Лермонтов, Владимир Маяковский, Ҳамид Олимжон шеърларини ўқирдим, албатта.

Кейинчалик акам ўша пайтларда эндигина танила бошлаган Абдулла Ориповнинг «Митти юдуз», Эркин Воҳидовнинг «Ёшлик девони» шеърий китобларини келтириб бергач, шеъриятга қизиқа бошладим.

Ҳозир бунинг сабабларини таҳлил этиб, шундай хулосага келдимки, замондош шоир, ёзувчиларни тушуниш, ёзганларини кўнгилга яқинроқ олиш нисбатан осонроқ экан.

Яна бир қизиқ томони, китобхон китобдан энг аввало ўзини, ўзи билган ҳаётни, одамлارни, ўзлигини излар экан.

Ўнинчи синфни тугаллашим арафасида туман газетасида акамнинг бир шеъри босилиб чиқди. Бу ўшанда ҳаваскор шоир машқи бўлса-да, бир умрга хотирамда муҳрланиб қолди, уни ҳамон ёддан айтаман.

*Шафтолининг шохлари ларзон,
кийик кўзлар боқар оралаб,
Эҳтиётсиз кулманг, қизларжон,
юрагимни пора-поралаб.
Шафтолининг шохлари ларзон,
ажаб хилват шафтолизор,
Қилиб қўйди ишқида сарсон,
энди бўлса, кўринмайди ёр...*

Бор-йўғи бир бандгина шеър. У болаликдаги жуда содда ва бокира хотираларим билан боғлиқ. Ва мен

ўша хилват шафтолизорниям, уни оралаб боққан кийик кўзли қизларниям билардим. Шу боис ушбу мисрлар мен учун гоят қадрли эди.

Ўнинчи синфни битириб, акам ўқиган институтга кириш учун ҳужжат топширдим. Имтиҳонларни яхши топширган бўлсамда, талабалик насиб этмади. Ўшанда имтиҳон баҳоларидан бўлак яна айрим томонлар ҳисобга олинарди.

Акам мени туман босмахонасига ишга жойлаштириб қўйди. Қўлда газета матнини терадиган устага шоғирд тушдим. Бу ишни хийла ўзлаштирганымдан сўнг босма машинасида газетани чоп этишни ўргандим. Газетани тонггача чоп этардик. Тонгда янги кун билан бирга янги газета эндигина ўтган кунлар тарихи бўлиб дунёга келарди.

Газетанинг янги сонини биринчи бўлиб ўзим ўқирдим, бундан беҳад завқланардим, журналист бўлиш иштиёқи тагин ҳам кучайиб борарди.

1967 йил 21 январь кунини онам вафот этдилар. Ёмғир аралаш қор ёққан қишнинг бу кунини тақдиримнинг энг қора санаси бўлиб хотирамда қолди.

Қабристонда шўртанг кўз ёшларимни ёмғир аралаш қорга қўшиб ютар эканман, ҳаётимда илк бора йўқотиш дарди нечоғлик оғир эканини юрак-юракдан ҳис этдим. Онаминг қабрига акам билан ёнма-ён туриб тупроқ ташлаётиб, акамга янада кўпроқ суянишим кераклигини англай бошладим.

Тез орада акам воситачилигида мени туман газетасига ишга таклиф этишди. Ромитан туман газетасининг ўша пайтдаги муҳаррири Сайли Ҳайитов (мархум) ишга қабул қилиш ҳақидаги аризамни қаторасига 3 маротаба ўқигач, унга имзо қўйди. Муҳаррир хонасидан чиққанымиздан сўнг бу ҳақда акамдан сўраган эдим, у кулиб шундай деди:

– Сайли ака жуда пишиқ одам. Агар аризангдан имловий хато топганида сени ишга қабул қилмас эди. Тўғри-да, аризасидан хато чиққан мусаҳҳиҳ газетада хато ўтказиб юбормайди, деб ким кафолат бера олади?

Шундай қилиб, муҳаррирнинг фаройиб «тест»идан ўтгач, газетада мусаҳҳиҳлик қила бошладим.

Бу хийла мураккаб иш экан. Ўшанда газетада чоп этилиши лозим бўлган мақолалар аввал гранкада ўқи-либ, сўнгра саҳифада бошқатдан ўқиларди.

Кунларнинг бирида гранка ўқир эканман, бирдан сесканиб кетдим, кўз олдим қоронғилашгандек бўлди. Мен онам вафотларига атаб акам ёзган шеърни ўқиёт-ган эдим.

*Туш кўрибман, тушимда бир вақт
қабристонда юрган эмишман,
Зулумотда қалтираб беҳол,
баргдек титраб турган эмишман.
Онажоним қабридан шу чоқ
эшитилмиш мунгли бир садо,
«Болажоним, совқотмадингми,
нечун эгнинг юпун, бенаво?»
Қаранг, тупроқ бўлгач ҳам яна,
фарзандини ўйларкан она!..*

Кўз ёшларим ўз-ўзидан қуйилиб келар, мен ҳамон ўша, қабристонда совуқ қор ва ёмғир аралаш ютганим – кўз ёшларимнинг шўртанг таъмини унутмагандим.

Айтмоқчи бўлганим, шеър юракдан чиқса, у ўқув-чининг юрагига бориб етса, бу шеърятга ошно бў-лишнинг энг мақбул, қулай ва яқин йўли экан. Шуни алоҳида таъкидлашни истардимки, ҳаётдан олинган, мен кўрган, билган, юракдан ўтказган воқеаларга боғ-лиқ жуда содда, жўн шеърлар шеърятга ошно қилди. Мен шоир бўлиб етишмадим, лекин бу насрий асарла-римни ёзишга катта ёрдам берди.

Инсонлар ҳар бир бадиий асардан ўзларини, тақ-дирларини излайдилар. Топсалар беҳад бахтиёр бўлиб бу асарни қўлдан сира қўймайдилар.

Бу ўринда воқеалар ривожидан бир оз ўзиб, ҳикоя қилишимга тўғри келади.

2001 йилнинг август ойи охирлари эди. Янги роман устида иш бошлагандим, қулоғим ҳеч нимани эшитмас,

кўзим матндан бўлак нарсани кўрмасди. Бехосдан телефон жиринглади. Гўшакни кўтарганимда акамнинг ҳорфин товушини эшитдим.

– Жўрабой, ҳозир жуда бандлигингни ҳам, бундай пайтда қулоғингга ҳеч бир гап кирмаслигини ҳам яхши биламан. Лекин сендан бир илтимос, айрим қоидаларингдан шу кун андак чекинсанг? Онамнинг қабрларини зиёрат қилайлик. Шу кеча тушимга кирибдилар... Мен бир соатларда етиб бораман...

Қишлоқ чеккасидаги қабристонда «Қуръон»дан сура-лар тиловат қилиб, дуо-ю фотиҳа қилар эканмиз, ўша, акам ёзган шеърни айтиб бердим. У жуда таъсирланди.

– Қара-я, қирқ йилда ҳам бу шеърни унутмабсан-да! Аллоҳ сенга кучли хотира берганини болалигингдаёқ сезгандим, шу боис ёзувчи бўласан деб такрорлашдан чарчамасдим.

– Онаси вафотига атаб ёзилган шеърни ҳеч ким ҳам ёддан чиқармаса керак!

– Фикрингга қўшилмайман. Мен бу шеърни ўзим ёзган бўлсамда, эслаёлмайман-ку!

– Ҳамма гап шунда-да. Ўзингиз ёзганингиз учун унчалик таъсирланмагансиз, шу боис эсингизда қолмаган.

– Билмасам, – мийиғида кулди акам, – ўзи биз баҳслашмай туrolмаймиз. Ахир таъсирланмай шеър ёзиб бўладими?

Шу воқеадан икки ойча вақт ўтгач, акам тўсатдан вафот этди.

* * *

Ўша олис 1967 йил январь ойида акамнинг туманимиз газетасида эълон қилинган шеърини газетхонлар қўлма-қўл ўқидилар. Чамамда, улар бу шеърдаги она сиймосида ўзларининг волидаи муҳтарамаларини кўрган эдилар.

Мен газетада икки йил мусаҳҳиҳ, кейин радиоташкилотчи мухбир бўлиб ишлаганимдан сўнг 1968 йилда ТошДУ журналистика факультетига ўқишга кирдим.

Кузда армия сафига чақирилиб, аввал Қозоғистондаги Бойқўнғир космодромида, сўнгра Узоқ Шарқ Амур вилоятининг Совет-Хитой чегараси бўйлаб «Мустақамланган район» (укрепрайон)да ҳарбий хизматни ўтадим.

Ўқишни битирганимдан сўнг яна Ромитан туман газетасида ишлай бошладим. Газета иши мен учун ёзувчилик мактаби бўлди. Мен ҳамон бу мактабнинг ўқувчиси, акам эса ўқитувчиси эди. У бошловчи журналист, ёзувчи сифатидаги изланишларимни синчковлик билан кузатиб борар, керак пайтда керак маслаҳатни берар, хатоларимни эринмай тuzатар, жуда ҳаддан ошириб юборган пайтларимда жиддий танбеҳ ҳам эшитиб турардим. Бу пайтда акам «Бухоро ҳақиқати» газетасида ишлар, ўзининг лавҳа, очерк, шеърлари билан танилиб қолган эди.

Ромитан Бухоро вилоятининг ҳудуд жиҳатдан жуда йирик тумани ҳисобланади. Бир томони Амударё соҳиллари, қўшни Хоразм вилояти, Туркменистон, яна бир томони чексиз Қизилқум чўллари... Ана шу туман газетаси муҳбири сифатида кўп сафар қилардим, бу жуда катта ҳаётий тажриба манбаи эди.

Газетада ўн йилча ишлаганимдан кейин акам адабиёт ҳақидаги тонготар суҳбатларимизнинг бирида шундай деди:

– Биласанми, бир қарич пайтингдан кузатаман, сенда ёзувчи бўлиш учун ҳамма сифатлар бор. Лекин ҳозиргидек ишлаб, яшайверсанг, жиддий ёзувчи дея эътироф этилишининг даргумон.

Мен гангиб қолдим. Чунки ҳар доим «Сен ёзувчи бўласан» дея кўнглимни кўтариб юрадиган акамдан бундай сўзларни сира кутмагандим.

– Нега энди? – дедим зўрға овозим чиқиб.

– Шунинг учунки, – деди акам кўзимга тик боқиб, – газета иши, рўзғор ташвишларидан бери келмаяпсан, бадий ижодга жуда кам вақт ажратаяпсан. Ҳақиқий ёзувчи бўлиб етишиш учун ўзингни бутунлай бадий ижодга бағишлашинг керак. Акс ҳолда, ёзганларинг

ҳеч кимга керак бўлмайди! Мен сени аяшим мумкин. Лекин сен ўзингни сира аямаслигинг керак. Аядингми, тамом!

Бир нарсани тушунишингни истардим. Ўз ҳаётий тажрибамдан, хатоларимдан хулоса чиқариб, гапиряпман. Мен эҳтимол, катта шоир бўлолмасман. Лекин сен албатта ёзувчи, жиддий ёзувчи бўлиб етишишинг керак!

Ҳа, бу гал акам мени сира аямаётганди, сўзлари мўлжалга бехато урилган ўқдек эди. Қайсарлигим тутиб эътироз қилдим.

– Ахир ўзингиз газета – ёзувчилик мактаби дея таъкидлайсиз-ку!

– Ҳа, – деди акам сал шаштидан тушиб, жилмайганича. – Мактаб экани рост, бироқ бу мактаб ўқувчиси жуда продали, тиришқоқ бўлиши керак. Сен ҳозир катта ҳаётий тажриба эгаси бўлаяпсан. Бу яхши, лекин шунинг ўзигина кифоя қилмайди-да. Биламан, жуда кўп ўқийсан. Энди ўқиганларингдан хулоса чиқариш, таҳлил этиш ва жуда кўп ёзиш, қўлингни ром этиш пайти келди. Ахир ёзувчи фақат ўқиш билан ёзувчи бўлиб қолмайди-ку! Ўзи ҳам қойиллатиб, кўп ва хўп ёзишни билиши керак.

Ўшанда биз эрта тонггача баҳслашдик.

Шундан сўнг ўзимнинг унда-бунда эълон қилинаётган хом-хатала ҳикояларимга танқидий баҳо бера бошладим ва анча вақтгача ёзмай ҳам қўйдим.

Узоқ вақт жаҳон насри дурдона асарларини мутолаа қилдим. Пушкин, Лермонтовнинг бетакрор қиссалари, Толстой, Драйзер, Достоевский, Тургенев романларини, Чехов, Горький, Бунин, Куприн, Лондон, Хемингуэй ҳикояларини қайта-қайта ўқидим. Ҳали ҳеч нимани ўрганмаганимни юрак-юракдан ҳис этдим. Ўзим ёзган асарлардан бутунлай кўнглим қолди. Аросат саҳросида эдим гўё.

Ана шу ҳолатда ҳали дунёқараши бутунлай шаклланиб улгурмаган инсон йўқсизлик уммонида фарқ бўлиб кетиши ҳеч гап эмас. Акам зимдан кузатиб юрган экан, тушкунликка тушишга йўл қўймади.

Бу гал у ҳеч қандай дашном бермади-ю, лекин Толстойнинг бир фикрини айтди. «Агар ёзмай тураолсанг, ёзмаганинг маъқулроқ...»

Бу сўзлар мағзини чақиш учун жуда кўп ўйландим. Ёздим, йиртиб ташладим, яна ёздим яна йиртиб ташладим. Мен учун шанба, якшанба, байрам кунларининг асл мазмуни йўқолиб, бутунлай бошқа маъно касб этди. Энди бўш вақтларимнинг ҳаммаси бус-бутун ўқиш, ёзиш ва яна ёзишга бағишланадиган бўлди. 20 йилдан кўпроқ умрим шундай кечди. Ва ниҳоят, республика матбуоти, адабиёт нашрларида ҳикоя, қисса, романларим эълон қилина бошлади. Илк китобим нашр этилди. Тўғри, бу давр мобайнида газетада ишлашни бас қилганим йўқ, туман, вилоят, республика газеталарида ишни давом эттирдим.

Бу қайдаарим билан акамни камчиликлардан бутунлай холи инсон, жуда зўр ижодкор дейиш ниятида эмасман. «Тун бирла тонг аросинда» шеърий тўплами «Бухоро» нашриётида чоп этилган акам назм майдонида бирор нимага эришдими-йўқми, бу ҳақда фикр айтиш адабиётшуносларга ҳавола.

Мен илгари сурган фикр шундан иборатки, акамдан олган Адабиёт дарслари бир умрга татиди. Ана шу сабоқ туфайли қизиққон, қайсар, ҳиссиётга берилувчан бўлсамда, кишилиқ жамияти уммонида лоқайдлик, худбинлик, ҳасад, риё касридан чўкиб кетмадим.

Ижод аҳли кўнглида ўз-ўзини танқид қилиш ҳисси хийла кучли. Шундан келиб чиқиб, қайсарликни табиатимдаги энг катта қусур деб ҳисоблардим ва ҳозир ҳам шу фикрдаман.

Акам эса бу қусурни ёзувчи учун ижобий хислат дея ишонтиришга ҳаракат қиларди.

– Тўғри, – дерди у, – қайсарлик кимлар учундир жиддий қусур саналар, лекин сен ёзувчисан, ўз фикринг, дунёқарашингда собит бўлиш учун қайсарликка маҳкумсан. Бунинг устига, романдек йирик жанрда ижод қилишда сабр-бардошинг қайсарликка қоришиб кетганини эҳтимол, ўзинг ҳам билмай қоларсан? Сен,

бола, куляпсан, гапларимга ишонмаяпсан чоғи? Ахир қачон уйингга келсам, иш столига мук тушган бўласан, бир кеча-кундузда бу ишга 15-16 соат сарфлайсан. Ҳамма байрамда дам олиб, хурсандчилик қилса, сен қоғоз-қаламдан бўшамайсан. Сени мақтаётганим йўқ, балки ижодкор қисмати шундай бўлиши кераклигига ишонтирмоқчи бўляпман, холос. Мен ҳам шундай ишлаганимда аллақачон катта шоир бўлиб кетардим. Такрор айтаман, ижодкорнинг ўз мақсадига етиш йўлидаги қайсарлиги иллат эмас, фазилатдир!

Оббо, акагинам-ей, у менинг ҳамма камчиликларимни яхши билгани ҳолда аяб шундай деяётган эди.

– Сен жуда катта ёзувчи бўлиб етишишинг, унвон, мансаб-мартаба эгаси бўлишинг керак, дея ўлиб-тирилайётганим йўқ. Оддийгина, хокисор ёзувчи бўлсанг, кифоя.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзолигига қабул қилинганимда биринчи бўлиб акам табриклади ва шундай деди:

– Шу ном сен учун улуғ мартабадир. Энди хотирламман. Бу ёғини ўзинг биласан!

Бу ёғини ўзим билдим, билишга интилдим. Зеро, ёзувчилик бадий ижод ёлғизлик, танҳоликдир. Ёзувчи ёлғиз бўлмас экан, ҳаётни, инсонни, энг аввало, ўз-ўзини тадқиқ этолмайди. Ҳақиқий фикр, мушоҳада, руҳан, жисман танҳоликда туғилади. Ёлғизлик шундай бир юкки, ўктам мардлар учун яралган, деган эди бир шоир.

Ёлғизлик – бадий ижоднинг таркибий қисмидир. Ижодкор бу гала-говур ҳаётда, дунёи дунда ўзини танҳо ҳис этмас экан, ишида самара, унум бўлмайди.

Аммо ижодкор ёлғизлиги оддий эмас, балки ёруғликка олиб келувчи, охири бахайр танҳоликдир.

Чингиз Айтматов эътироф этганидек, адиб танҳоликда ижод этади. Бироқ бу ижоддан минглаб, миллионлаб кишилар баҳраманд бўлади. Боз устига, ҳассос носир айтганидек, ёзувчи борми, йўқми, китобхон албатта бор, албатта бўлади! Шу боис ижоддаги ёлғизлик ҳаётбахш ёлғизликдир демоқчиман.

Зеро, ёзувчи қалам ва қоғоз билан ёлғиз қолган-дагина Аллоҳ ато этган илоҳий куч-қудратни сезади. Фақат танҳоликда ҳаётнинг ҳақиқий мазмунини куч-лироқ идрок этади. Эзгулик, қабоҳат ва яна кўп нарсалар талқини қайта кашф этилади. Ана шу ҳолатдагина ҳақиқий ижод сурури, унинг асл моҳият, мазмуни, адабиёт аталмиш улкан сўз стихияси қонуниятлари очилади. Бу шундай ҳаётбахш, шунинг баробарида жуда оғир ёлғизликдирки, унинг ҳақиқий юки йиллар, юз йиллик ва минг йилликлар билан ўлчанади.

Ҳақ сўз учун ёлғизликка маҳкумлик – фожиа эмас, балки бахтдир. Зеро, ҳақиқий адабиёт ўйин-кулги, яқинлар, дўстлар даврасида, мағрур, масрур пайтларда яратилмайди. Юқорида санаган ҳолатларим ёзувчи учун фақатгина ҳаётӣ материал, қолаверса, қандайдир тин олиш, таскиндир, холос.

Инсонни ларзага солувчи, юксакликка кўтарувчи, яшаш, яратишга чорловчи қудратли Сўз фақат танҳоликда, илоҳий сўз сеҳри, сири, залворли юки, ўша минг йиллик ёлғизлик юки остида яралади.

Бундай ҳолатда ижодкор жуда ночор, мискин, хокисор, қолаверса, аросатда бўлади. Зеро, у қалами остида чақнаётган, ёнаётган, куяётган ва ўз ижодкоринида алангасида кул қилиши мумкин бўлган фош этувчи, яратувчи сўзни излайди. Ҳа, фақат излайди! Топадими, йўқми бу ёлғиз Аллоҳ ва Вақт ҳукмида.

Ижодкор илоҳий сўз ҳажрида ёнар экан, у ёш боладек беозор, содда, қариядек донишманд ва инжиқ, ҳукмдордек қатъиятли, адолатли, кези келганда шафқатсиз бўлиши керак. Сўз изловчи энг аввало ўзига, яратаётган сўзига нисбатан шафқатсиздир.

Ижодкор ёлғизлигининг кучи шундаки, бу танҳоликда сўз санъаткорининг ўз дунёси яралади ва бу дунё моддий дунёдан фарқли ўлароқ, абадиятга хизмат қилади. Бу дунёнинг қонуниятлари жуда шафқатсиз. Зеро, ҳақиқий бадий ижод Ибодат, Истиффор, ўзни унутиш, Ҳақ олдида рост сўзлаш, сохгалик, хушомад, риё ва нопокликдан мутлақ узоқликдир. Ижод жараё-

ни жазава, жунун, ўзни тўлигинча илоҳиёт ихтиёрига топширишдир.

Бир сўз билан айтганда, бу жараён оёқнинг ердан, қўлнинг осмондан узилиши – фақат ўз-ўзинг билан қолиш. Мен айнан ана шундай ҳолатдагина кўнгилдагидек ёза оламан. Бошқа пайтларда доим нимадир халаал бериб туради.

Адиб танҳолиги – ўзига хос, омма, оломон орасидаги ёлғизлик, жуда огир, мураккаб қисмат саналади. Оила, дўст-биродарлар, жамоа орасида ёлғиз бўлиш учун метиндек сабр-бардош, кучли ирода талаб қилинади. Бунинг номи ижодкор қисмати деб аталади. Омма орасида танҳо бўлиш учун ижодкор ҳаётда жуда кўп нарсадан, керак бўлса, ширин жонидан ҳам кечишига тўғри келади.

Бу эссени ёзгунга қадар кўп иккиландим. Қанча иккиланмайин, бари бир ёзишга қарор қилдим. Ушбу хотираларнинг кимгадир фойдаси тегса, деган умид учқуни кўнглимни ёритиб турди. Чунки адабиёт институтлари, адабиёт олий курслари бўлса-да, фикримча, «ёзувчи», «шоир» деган диплом берадиган бирор бир мактаб, ўқув юрти йўқ.

Ёзувчилик, шоирликнинг ҳақиқий мактаби бу – ҳаётнинг ўзи, ҳаётини тажриба, тинимсиз мутолаа, лоқайдликдан жуда йироқ бўлган қалб, бировнинг дардига шерик бўла олиш қобилияти ва яна мен билган-билмаган нимарсалар. Лекин энг асосийси, бу аввал Аллоҳ ато этган иқтидор...

Қизиғи шундаки, ушбу дорилфунунни ҳар бир ижодкор ўзича қабул қилади, фақат ўзигагина хос бўлган услубда ўрганади, олдидаги вазифани адо этади. Бадиий ижод идрок этилган зарурат амалга оширилиши лозим бўлган вазифадир.

Ўз хаёлларим билан банд эканман, Янги йилнинг иккинчи куни ҳам ярмидан оғди. Секин радио қулоғини бурадим, ўтли ноладек бир қўшиқ янграй бошлади. Бир қўшиқки, ёндирувчи, ўйга толдирувчи қўшиқ. Ва айни дамда миямда тўхтовсиз чарх ураётган ўй-хаёлларимга ҳамоҳанг.

*Тоглардаги қизгалдоқ энди менга дўст-ўртоқ,
Гулхан бўлиб ловулар боғлардаги гул-япроқ.
Олмани отдим отганга, дийдаси тош қотганга,
Дунё бўлсин қоронги, ўз дўстини сотганга.*

*Ишонгандим ёримга, суюкли дилдоримга,
Ёрим мени алдади, қулоқ солмай зоримга.
Олмани отдим отганга, дийдаси тош қотганга,
Дунё бўлсин қоронги, ўз ёрини сотганга!*

Қўшиқ баланд пардада янграйди, паришон хаёлла-
римга аланга оралагандек бўлади.

Ҳа, бу қўшиқ адабиёт маҳсули бўлмиш шеър ҳоси-
ласи. Адабиёт сотмайдиган дўст, сотмайдиган ёрдир.

Акам сотмайдиган дўст эди, сотмайдиган дўст-ёрга
– Адабиётга ошно қилди.

* * *

Мен кузда туғилганман, бу фаслнинг салқин саҳар-
лари, қуёшли кунларини беҳад яхши кўраман. Лекин
афсуски, акам вафоти ҳақидаги шум хабарни куз тонг-
ларининг бирида эшитдим. Эшитдим-у, кўзим ёшга
тўлиб, дийдаларим олдида саҳродаги икки дарахт на-
моён бўлди.

...Акам Яҳё Абдуваҳоб ўғайдан жудо бўлганимда 52
ёшга тўлган эдим, ҳозир 66 ёшдаман.

...Саҳродаги икки дарахт... Саҳродаги ёлғиз да-
рахт... Тилимга акам вафотидан хийла олдин битган
«Куз» шеъри келяпти:

*Кечки сокинликда куздан бир нидо,
«Қани, энди хуш қол, ўғлон!» дегандай.
Сояга ўраниб кун бўлар адо:
Улгурмасанг – гамгин, улгурсанг – шўх най...*

*Кунлар садо бўлиб қолар юракда,
Кейинроқ бир фурсат янграмоқ учун.
Доим қулоқ солмоқ керак юракка,
Умрингнинг мазмунин англамоқ учун!..*

**Ромитан,
2013 йил 15 декабрь – 2015 йил 2 январь**

МУНДАРИЖА

Муаллифдан.....	3
Ошиқ Бухорий қиссалари (туркум)	
Муқаддима	6
Бухоро маликаси (биринчи қисса).....	23
Ибтидо ва интиҳо (иккинчи қисса)	89
Қизил қуюн (учинчи қисса)	139
Хотима.....	226
Бойқўнғир лолалари (қисса).....	235
Севиш ҳуқуқи (ҳикоя).....	277
Саҳродаги ёлғиз дарахт (эссе).....	293

Адабий-бадший нашр

ЖЎРА ФОЗИЛ

ОШИҚ БУХОРИЙ ҚИССАЛАРИ

Туркум, қисса,
ҳикоя, эссе

Муҳаррир
Муҳайё РИХСИБЕКОВА

Мусаҳҳиҳ
Мадина МАҲМУДОВА

Бадий муҳаррир
Уйғун СОЛИҲОВ

Саҳифаловчи
Суннат МУСАМЕДОВ

Техник муҳаррир
Умидбек ЯХШИМОВ

Лицензия рақами: АІ № 252, 2014 йил 02.10 да берилган.
Босишга 2017 йил 02.03 да рухсат этилди.
Бичими 84x108^{1\32}.
Босма табағи 10,0. Шартли босма табағи 16,8.
Гарнитура «Bookman Old Style». Офсет қоғоз.
Адади 3000 нусха (I завод: 500 нусха). Буюртма № 195.
Баҳоси келишилган нарҳда.

«Янги аср авлоди» НММда тайёрланди.
100113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими – 147-00-14; 129-09-72;
Маркетинг бўлими – 128-78-43; 397-10-87;
факс – 273-00-14;
e-mail: yangiasravlodi@mail.ru